



СКАРБИ
ТА РІДКІСНІ МОНЕТИ
з теренів
Північно-Західної України



Скарб кельтських монет

Скарб римських монет із с. Бужани





Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний
університет ім. Лесі Українки
Луцький національний
технічний університет
Волинський краєзнавчий музей

СКАРБИ ТА РІДКІСНІ МОНЕТИ з теренів Північно-Західної України

Геннадій Гулько
Олександр Кричевський
Григорій Охріменко
Наталія Склярєнко
Світлана Локайчук

Луцьк
2019

УДК 904(477.8):737.1

С 42

Рекомендовано вченою радою Луцького національного технічного університету (протокол № 4 від 26.11.2019 р.) та науково-методичною радою Волинського краєзнавчого музею (протокол № 4 від 30.07.2019 р.)

Рецензенти:

Шабала Я. М. – докт. іст. наук, проф., завідувач кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Ковальчук Є. І. – канд. іст. наук, доцент, провідний науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею;

Гавінський А. М. – канд. іст. наук, науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

С 42 **Скарби та рідкісні монети з теренів Північно-Західної України** : монографія / Г. Гулько, О. Кричевський, Г. Охріменко, Н. Скляренко, С. Локайчук. – Луцьк : Вежа-Друк, 2019. – 292 с.

ISBN 978-966-940-275-2

У монографії висвітлено історичні аспекти монетного обігу на теренах Волині та Полісся від часу кельтських впливів до XIV ст.

Видання призначене для науковців, краєзнавців, студентів.

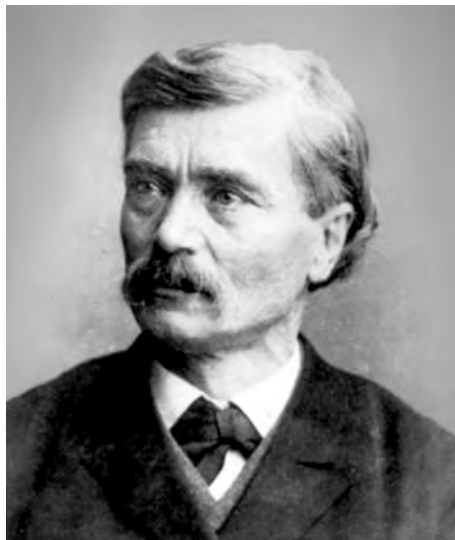
УДК 904(477.8):737.1

© Гулько Г., 2019
© Кричевський О., 2019
© Охріменко Г., 2019
© Скляренко Н., 2019
© Локайчук С., 2019

ISBN 978-966-940-275-2

*Авторський колектив
висловлює вдячність
за допомогу та підтримку*

*Геннадію БОНДАРЕНКУ
Анатолію СИЛЮКУ
Володимирові СТЕМКОВСЬКОМУ
Володимирові САВИЦЬКОМУ
Олександрові ОСТАПЮКУ*



*Володимир Боніфатійович
Антонович
(1834–1908)*

Історик, археолог, професор історії Київського університету (з 1870 р.). Активно працював у царині археології та нумізматики.

Особливу цінність має складений і виданий ним каталог «Описание монет и медалей, хранящихся в Нумизматическом музее университета св. Владимира» (1896 р.). 34 роки (1872–1906) був завідувачем Мюнцкабинету (нумізматичного музею) Київського університету, зібрав понад 10 тис. експонатів.

Видатним археологам присвячується



*Олександр Миколайович
Цинкаловський
(1898–1983)*

Учений-енциклопедист.

Йому належать фахові дослідження з археології Волині, сфрагістики, боністики, нумізматики, етнографії тощо. У книзі «Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego» (1961 р.) автор подав великий перелік знахідок скарбів та окремих монет з території Волині.

Видатним археологам присвячується



*Ян Йозеф
Фітцке
(1909–1940)*

Польський археолог, дослідник Волині, нумізмат, етнограф, музейник.

Автор кількох публікацій про монети. Зокрема, у статті «Skarby monet historycznych Muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku» (1938 р.) подано зведену інформацію про всю нумізматичну колекцію музею, яка включала цінні монети Риму, Візантії (в тому числі золоті, срібні, бронзові), арабські диргеми тощо.

Видатним археологам присвячується



*Михайло Михайлович
Кучинко
(народився 01.09.1939 р.)*

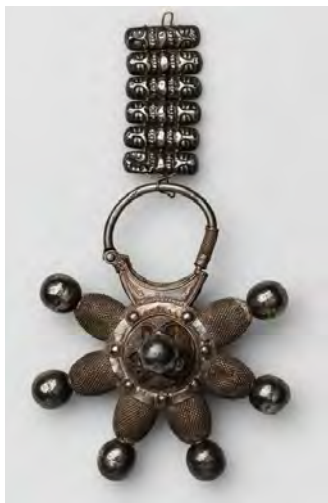
Професор кафедри археології, давньої та середньовічної історії України.

Співавтор книги «Давні та середньовічні скарби Волині» (2007 р.) та ряду статей з нумізматики.

Видатним археологам присвячується

Зміст

9	Вступ. Скарб – речовий доказ і документальний відбиток з минулого Г. Бондаренко
19	Волинь на периферії кельтського світу Г. Охріменко, Н. Скляренко, О. Кричевський, С. Локайчук
35	Римські монети на Волині та Поліссі Г. Охріменко, Н. Скляренко, С. Локайчук
67	Волинь: нові факти контактів з Римською імперією I–III століття Г. Гулько
81	Скарб X століття з села Доросині на Волині Г. Гулько
105	Арабські диргеми на північному заході України Г. Охріменко, О. Кричевський, С. Локайчук
125	Візантійські монети на Волині та Поліссі Г. Охріменко, О. Кричевський, С. Локайчук
137	З історії знахідок гривень доби Київської Русі на Волині Г. Гулько
151	Монетні гривні, речові скарби княжої доби Г. Охріменко, Н. Скляренко, С. Локайчук, О. Кричевський
181	Празькі гроші на Волині Г. Охріменко, Н. Скляренко, С. Локайчук
193	Ян Фітцке. Опис нумізматичної збірки музею Волинського товариства приятелів наук у Луцьку Г. Охріменко, С. Локайчук, Н. Скляренко
202	Короткий словник нумізматичних термінів С. Локайчук
219	Додатки



Вступ

Скарб – речовий доказ і документальний відбиток з минулого

Речові, грошові, монетно-речові скарби є важливим історичним джерелом. Їхнє вивчення може відкрити чимало різних таємниць. Особливо це стосується економічних і політичних проблем. Кожний скарб, як правило, овіяний ореолом легенд.

Про легенди часто кажуть, що в них переплітаються історія і літературний вимисел. Це дійсно правда, але, не зважаючи на певну міфологізацію, правдою є й те, що скарби таки існують! І тут ми від літературної фантастики переходимо до реального життя, стикаємося з живою історією. Про це красномовно свідчить і ця книга про скарби Волині, авторами якої є відомі дослідники минулого Волині.

Вивченню скарбів різних періодів України вже присвячувались окремі праці. Усіх, очевидно, перерахувати неможливо, але серед них найбільш повно розкривають тематику скарбів такі книги, як «Римська монета на території України» М. Ю. Брайчевського, «Скарби римських монет на території СРСР» В. В. Кропоткіна, «Руські скарби IX–XIII століть» Г. Ф. Корзухіної, три книги М. Ф. Котляра «Пошук

скарбів і нумізматики», «Грошовий обіг на території України доби феодалізму» і «Нариси історії, обігу та лічби монет на Україні XIV–XVIII ст.», Михайла і Зоряни Кучинко «Давні та середньовічні скарби Волині» та ряд інших.

У названих працях описано сотні речових і грошових скарбів, частина з яких уже стала хрестоматійною, відомою не лише фахівцям-нумізматам. Це скарби прикрас і монет з Києва, Канева, Луцька, Чернігова та інших українських міст. Україна є однією з найбільших скарбниць, різноманітних знахідок, особливо монет, починаючи з тих перших, що карбувалися у Північному Причорномор'ї до нашої ери.

Отже, немає сумніву в тому, що такі книги потрібні для вивчення скарбів цілого ряду областей України. Однак Волинь у цих працях ніби губиться серед інших регіонів. Та це й зрозуміло, адже автори розглядали великі території, тому й не могли акцентувати особливу увагу на якомусь одному регіоні за рахунок іншого. Що ж до книги, представленої читачам, то вона присвячена скарбам давнього і середньовічного періодів лише одного регіону – Волині.

Варто сказати, що для написання книги використано наукові праці та матеріали, які зберігаються у фондах музеїв Волині та в приватних колекціях. На базі сукупності нумізматичних, археологічних, писемних джерел та відомостей, почерпнутих з досліджень істориків, авторам книги вдалося досить повно охарактеризувати скарбовий матеріал з території Волинської землі.

Дуже цікавими є знахідки римських, арабських і давньоруських грошових і грошово-речових скарбів на Волині I–XI століть нової ери. Автори книги прагнуть пояснити причини їх появи у досліджуваному регіоні. І ось тут ми вступаємо у сферу світової історії, зв'язків волинського населення з арабами, античним світом і середньовічною Західною Європою.

Не менший інтерес викликає кваліфікований аналіз речових скарбів X–XIII ст., складовими частинами яких є переважно високохудожні ювелірні вироби. Це головним чином срібні та золоті жіночі прикраси, зрідка предмети куль-

ту. Завершує книгу аналіз монетних скарбів по XIV століття. Протягом цього часу десятки тисяч монет численних найменувань з різних країн брали участь у грошовому обігу історичної Волині. Як видно з книги, якась частина цих монет залишилась у нашій землі, щоб бути знайденими через віки і стати свідками ролі нумізматичних пам'яток в історії Волині доби феодалізму.

Книга ніби підбиває певні підсумки відомостей про знахідки скарбів у краї. Перед читачем проходить калейдоскопічна картина прикрас та монет із різних металів – міді, бронзи, срібла і золота, які є яскравими свідками культури давно минулих часів. Показово, що знахідки скарбів у переважній більшості випадків пов'язані з конкретними археологічними пам'ятками, здебільшого з місцями поселень давніх людей. Скарби монет чи речей пов'язуються в одне ціле з іншими старожитностями, становлячи в сукупності релікти життя і діяльності наших предків.

Варто зауважити, що невеликий обсяг книги не дозволив авторам охарактеризувати всі відомі волинські скарби. До уваги взято лише якусь їх частину, можливо, на думку авторів, найхарактернішу. На сторінках книги логічно узагальнений увесь доступний скарбовий матеріал. Він може зацікавити краєзнавців, науковців, освітян та й просто шанувальників старовини. Адже за знахідками монет часто можна простежити зв'язки між різними територіями і народами як близькими, так і далекими.

Книга добре ілюстрована. В ній кожен з періодів історії Волині представлено таблицями монет, рисунками і фотографіями прикрас та інших предметів, що суттєво полегшить читачеві розуміння тексту. І, нарешті, варто сказати, що в книзі виклад матеріалу, з одного боку, строго науковий, а з іншого – простий. Таке вдале поєднання науковості з доступністю робить видання привабливим для різних категорій читачів.

Пошук скарбів завжди викликав інтерес. Але цікаво те, що можна вважати скарбом? Важливим є і таке питання: як розрізнити скарби? Чи це скарб для того, хто його збирав і

втрапив, чи для того, хто його знайшов? Річ у тому, що знахідки монет і речей можуть бути одиничними, вкладками і скарбами. Одинична знахідка часто становить не лише інтерес, що визначений грошовою вартістю, а й цінністю колекційною і науковою. Важливими є і вклади, які формуються відповідно до потреб різного характеру. І хоча вони можуть складати велику грошову і наукову цінність, але їхнє походження заздалегідь програмоване. Зокрема, вкладом можуть бути монети, які кладуть у фундамент будинку за традиціями, щоб родина жила багато, залишають у тих місцях, куди хочуть повернутися – цілющі джерела і привабливі куточки природи, пам'ятні місця і храми тощо.

На скарби перетворюються колекції та зібрання, які створювалися з певною метою, але чомусь були втрачені. У скарбах трапляються знахідки арабських дирхемів й римських динарів, перших монет Київської Русі.

Звичайні громадяни вважають скарбами лише ті знахідки, які мають певну вартість і можуть стати джерелом збагачення. Інтерес до історії скарбів у мене, автора цих рядків, виник тоді, коли я дізнався, що мій дідусь разом із своїм товаришем по роботі шукали скарби на Бабиній горі над Горинню біля древнього Ізяслава. Використовуючи спеціальні знаряддя, вони проводили в пошуках свої вихідні дні та відпустки, але нічого вартісного не знайшли. Разом з друзями у підземеллях Ізяслава пошуки вів мій батько. Вони натрапили лише на пограбовані крадіями саркофаги. В самому Ізяславі у 80-х роках ХХ ст. знайдено великий скарб церковних речей, який був схований у підземеллях колишнього монастиря бернардинів. Частина предметів належить до цінностей сакрального мистецтва.

Кожний скарб, кожна знахідка є важливим комплексним історичним джерелом, відбитком певної епохи. Скарби з грошей і речей свідчать не лише про їхнє походження, а й можуть розповісти про те, як жила та чи інша людина або родина, чому вона збирала і ховала речі та гроші. Мішані скарби свідчать і про певний напрям мислення людей і дають можливість провести психо-історичний аналіз пове-

дінки тих, хто разом з монетами ховав речі, що становили в минулому велику матеріальну або духовну цінність. Можна говорити про походження скарбів і те, що вони ставали результатом пристрасті одних людей до накопичення, інших – до колекціонування, ще інших спонукала необхідність до заощадження певних коштів і цінностей для вирішення якихось проблем. Таке відбувається і сьогодні.

Незважаючи на цінність скарбу для будь-кого, хто його знайшов, найвищою є його значимість для науки. Звичайно, скарби, які опинилися в музеях внаслідок офіційних пошуків, експедицій, належать до надбань держави і стають відомими науці, але частина одиничних знахідок та скарбів не потрапляє до дослідників, залишається в руках тих, хто їх знайшов, або розпорошується серед любителів старовини. Якщо вони потім стають відомими дослідникам, то вже часто неможливо визначити власника, місце і час створення скарбу, причини його походження і навіть приналежність знахідки саме до певного скарбу. Приховування скарбів – кримінальний злочин перед державою, який карається законом. Але найбільшим є злочин перед історичною пам'яттю і наукою.

Для пересічного шукача скарбів, який прагне розбагатити, важливе значення мають дорогоцінні метали та цінні речі, а тому частина скарбів може не потрапити у сферу інтересів пошуковця і залишитись невідомою науці. Розпорошений і загублений для науки скарб ніколи не розповість про важливі господарські і торгові зв'язки, про рівень життя і потреби людей, яким належав скарб. У приватних зібраннях роз'єднані фрагменти скарбів та окремі експонати, які зберігаються і не фіксуються згідно з вимогами науки, втрачають свою науково-дослідницьку цінність.

Як правило, скарби часто утворювались у «смутні» часи воєн, повстань, революцій, реформ. Одні з них є наслідком намагання сховати майно і цінності до кращих часів, інші залишилися в місцях їх зберігання тому, що господар з різних причин не міг з'явитися за ними. Внаслідок воєн і революцій було захищено багато різних коштовностей, які, мож-

ливо, й сьогодні чекають на шукачів. Інколи власники скарбів або їхні нащадки намагаються повернути втрачене, про що розповідає фільм «На графських руїнах», коли нащадок графської родини намагався знайти те, що сховав його батько під час Жовтневої революції та Громадянської війни. Про намагання збагатитися за рахунок скарбу з діамантів розповідає класичний гумористичний твір І. Льфа і Є. Петрова «Дванадцять стільців». Кілька персонажів і головний герой Остап Бендер шукають цінності, які сховані у стільці та наражаються на різні пригоди. Стілець вони знаходять. Але марні їхні сподівання! На ці діаманти, які випадково випали із стільця, було збудовано будинок культури, у якому і знаходився дванадцятий стілець.

Скарби представляють собою важливе джерело для різних історичних наук. Зокрема, дослідження грошей, які найчастіше трапляються у скарбах, є предметом нумізматики – науки про монети, і боністики – науки про паперові гроші та інші цінні папери. У скарбах часто можна знайти й різні відзнаки та нагороди – ордени і медалі, які вивчає фалеристика. Історична цінність скарбів важлива для науки та історичної пам'яті і немає значення, з якого металу виготовлена знахідка – золота, срібла, міді чи бронзи.

Інколи шукачі скарбів розчаровуються у знахідках, особливо монет. Це тому, що в давніх і середньовічних скарбах часто трапляються фальшиві монети, підробки під золоті та срібні. Але такі монети теж є скарбом для науки, яка отримує відомості про тіньові сторони життя суспільства.

На території України знаходять монети багатьох держав і народів, які торгували з нею і між собою. Через наші землі проходили шляхи багатьох купецьких караванів. Зокрема, відомо про шлях «з варяг у греки», про торгові шляхи у Центральну і Північну Європу. Перші монети карбувалися й в Україні – в грецьких містах-колоніях Ольвії, Херсонесі, Пантикапеї та інших з VI ст. до н. е. У скарбах знаходяться монети арабські, татарські, турецькі, європейських міст і держав, зокрема Чехії, Німеччини, Італії, Польщі, Литви, які забезпечували в давнину грошовий обіг на українських зем-

лях. Це означає, що Україна з давніх часів перебувала в інтеграційних відносинах з Європою та Азією.

Оскільки основну масу скарбів становлять гроші, тому варто представити читачеві список літератури, яка ознайомить його зі світом грошей та речей, що можуть бути у скарбах. Сьогодні в Україні друкується кілька періодичних видань, які можуть стати цікавими для читача, а саме: «Нумізматика і фалеристика» та «Українська нумізматика і боністика» – науково-популярний історико-культурологічний часопис, додаток до журналу «Вісник Національного банку України». Важлива частина бібліографічних джерел – це довідкова література, каталоги і довідники про музейні збірки, словники, енциклопедії, які дають можливість ідентифікувати та розрізнити гроші, дорогоцінні метали і коштовне каміння, ювелірні вироби і предмети старовини, що мають колекційну та історичну цінність. Цікавою книгою, яка витримала кілька видань і перекладів на різні мови, є чеська «Ілюстрована енциклопедія старожитностей». Хто з читачів бажає більше знати про скарби, історію грошей, різні види колекціонування, той може використати літературу, яку подаємо нижче.

* * *

1. Анохин В. А. Монеты античных государств Северо-западного Причерноморья. Київ: Наукова думка, 1989. 129 с.
2. Банкноти і монети України. *Інформаційний довідковий журнал*. Київ: Національний банк України, 2005. 228 с.
3. Брайчевський М. Римська монета на території України. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 244 с.
4. Бумажные денежные знаки России и СССР / А. И. Малышев, В. И. Таранков, И. Н. Смиранный. Москва: Финансы и статистика, 1991. 496 с.
5. Васюков А. И., Горшков В. В. и др. Бумажные денежные знаки России и СССР. Санкт-Петербург: Политехника, 1993. 215 с.
6. Вермуш Г. Аферы с фальшивыми деньгами. Из истории подделки денежных знаков: пер. с нем. Москва: Международные отношения, 1990. 224 с.

7. Вожегов Г. Н. Безмолвные проповедники (Очерки истории денег). Омск, 1992. 143 с.
8. Волинський колекціонер. Альманах. Вип. 1. Луцьк, 2018.
9. Гладков Н. Н. История государства Российского в наградах и знаках: В 2 т. Москва; Санкт-Петербург, 2004. Т. 1-2.
10. Гнатишак М. Гроші Української держави 1917–1920 рр. Київ: Клівленд, 1974.
11. Гроші в Україні: факти і документи [М. Дмитрієнко, В. Ющенко, В. Литвин, Л. Яковлева]. Київ: Фірма «ARC – Ukraine», 1998. 454 с.
12. Єлизаветін Г. Гроші. Київ: Веселка, 1971. 263 с.
13. Запаско Я. Українська рукописна книга. Львів: Світ, 1995. 480 с.
14. Запаско Я., Мацюк О. Львівські стародруки: книгознавчий нарис. Львів: Каменярь, 1983. 175 с.
15. Зварич В., Шуст Р. Нумізматика: довідник. Тернопіль; Львів, 1998. 464 с.
16. Каталог видань кириличного друку в установах Волині (1600–1825). Луцьк: Надстир'я, 2001. 132 с.
17. Клименко О. Грошові документи ОУН (бофони) 1939–1952 років. Тернопіль: ДКВ «Тернопіль», 1999. 308 с.
18. Козлов В. Колумбы российских древностей. Москва: Наука, 1985. 174 с.
19. Корышковский П. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-западного Причерноморья в античную эпоху. Київ: Наук. думка, 1988. 167 с.
20. Косарева А. Искусство мандали: книга для учителя. Москва: Просвещение, 1977. 128 с.
21. Котляр М. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ: Наук. думка, 1971. 174 с.
22. Котляр Н. Кладоискательство и нумизматика. Київ: Наук. думка, 1974. 128 с.
23. Котляр М. Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. Київ: Наук. думка, 1981. 240 с.
24. Кучеренко Э., Мошнягин Д. Нумизматика в школе. Москва: Просвещение, 1968. 349 с.
25. Кучинко М., Кучинко З. Давні та середньовічні скарби Волині. Луцьк: Волинська книга, 2007. 172 с.
26. Макдоннелл Лесли. Знаки различия и боевые награды Второй мировой войны. Иллюстрированная энциклопедия. Москва: Эксмо, 2005. 224 с.

27. Максимов М. Очерк о золоте. Москва: Недра, 1977. 112 с.
28. Максимов М. Очерк о серебре. 3-е изд. Москва: Недра, 1981. 207 с.
29. Максимов М., Горнунг М. Очерк о первой меди. Москва: Недра, 1976. 96 с.
30. Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української держави. Мюнхен, 1972. 100 с.
31. Мельникова А. Булат и золото. Москва: Молодая гвардия, 1990. 207 с.
32. Монеты России и СССР. 1700–1917. Каталог-справочник. Минск, 1994. 256 с.
33. Нагороди України. Київ, 1996. Т. 1–3.
34. Памятные медали. Альбом. Київ: Мистецтво, 1988. 143 с.
35. Пасюк І. Грошовий обіг на Волині з найдавніших часів до нашого часу. Луцьк: Твердиня, 2008. 140 с.
36. Потин В. Древняя Русь и европейские государства в X–XII вв. Историко-нумизматический очерк. Ленинград: Советский художник, 1968. 240 с.
37. Рябцевич В. О чём рассказывают монеты. Минск: Народна асвета, 1978. 399 с.
38. Рябцевич В. Нумизматика и бонистика. Минск: Польша, 1995. 696 с.
39. Северин Г. М. Серебряные монеты Российской империи. 1682–1801. Собрание всех известных типов и разновидностей. Кн. I. Москва: Профиздат, 2001. 160 с.
40. Северин Г. М. Серебряные монеты Российской империи. 1801–1917. Собрание всех известных типов и разновидностей. Кн. II. Москва: Профиздат, 2001. 145 с.
41. Семар Г. М. Среди монет. Москва: Просвещение, 1990. 111 с.
42. Сенилов Б. В. Военные деньги Второй мировой войны. Москва: Финансы и статистика, 1991. 128 с.
43. Слейтер Стивен. Геральдика. Иллюстрированная энциклопедия. Москва: Экомо, 2005. 640 с.
44. Сотникова М. П., Спасский И. Г. Тысячелетие древнейших монет России (сводный каталог монет России X–XX вв.). Ленинград: Искусство, 1983. 240 с.
45. Спасский И. Г. Русская монетная система. Ленинград: Аврора, 1970. 256 с.
46. Труды государственного Эрмитажа. XXVI. Нумизматика. № 6. Ленинград: Искусство, 1986. 167 с.

47. Тхоржевский Р. Нариси історії грошей в Україні. Тернопіль: Вид-во Карп'юка, 1999. 238 с.
48. Узденников В. В. Монеты России: 1700–1917. Москва: Финансы и статистика, 1986. 504 с.
49. Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини. У 2-х кн. Кн. 1. Київ: Либідь, 2004. 480 с.
50. Українське православне книгописання і книгодрукування на Волині (XI–XX ст.). Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк, 2005. 256 с.
51. Федоров-Давыдов Г. А. Монеты рассказывают. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. 136 с.
52. Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата. 2-е изд. Москва: Радио и связь, 1993. 408 с.
53. Фортинский С. П. Описание советских монет за период с 1921 по 1952 гг. *Нумизматический сборник*. Ч. 1. Труды Государственного исторического музея. Вып. XXVI. Москва, 1955.
54. Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст. Львів, 2003. 188 с.
55. Швець В. Каталог українських грошей від 1917 року. Львів: ЗУІВЦНК, 2000. 168 с.
56. Щелоков А. А. Монеты СССР: каталог. 2-е изд. Москва: Финансы и статистика, 1989. 240 с.
57. Ющенко В., Панченко В. Історія української гривні. Київ: Бібліотека українця, 1999. 112 с.
58. Экономика, политика и культура в свете нумизматики: сборник научных трудов. Ленинград : Госэсрмитаж, 1982. 210 с.

Геннадій Васильович Бондаренко,
 кандидат історичних наук, професор
 Східноєвропейського національного університету
 імені Лесі Українки, член-кореспондент УАІН,
 заслужений працівник народної освіти,
 голова Волинської обласної організації НСКУ,
 лауреат премії імені Дмитра Яворницького



На фото : Скарб з городища Мірмекії

Григорій Охріменко
Наталія Скляренко
Олександр Кричевський
Світлана Локайчук

ВОЛИНЬ НА ПЕРИФЕРІЇ КЕЛЬТСЬКОГО СВІТУ

Кельтські скарби та монети

Тема стосунків Волині, Поділля зі світом кельтів мало-вивчена, але перспективна. Ще в 1950-х роках канадський автор (під псевдонімом Ю. П.) писав про ймовірність впливів кельтів на жителів Прип'ятського Полісся – носіїв милоградської культури (VII–I ст. до н. е.) [Ю. П., 1956, с. 8–9]. Адже наявність на той час у верхів'ях Погориння, на Житомирському Поліссі укріплених городищ, розвинутого залізобного ремесла треба було б пояснити впливами високо-розвинутої культури, можливо, кельтської.

Краєзнавцям Хмельницької, Тернопільської областей відомо, що на цих землях трапляються знахідки кельтських срібних та бронзових монет (IV–I ст. до н. е.) – і не лише окремих, а й у скарбах. Так, порівняно недавно випадково знайдено депозит з 50 монет. Не виключено, що на Поділлі трапляється і кельтський посуд, але його потрібно вміти розпізнати.

Впливи кельтського світу на територію Західної України могли надходити, по-перше, з Малопольщі, де були поселення та міста-oppidumy (великі укріплені міста) кельтів; по-друге, із Закарпаття, де в той час перебувало кельтське населення, про що свідчать значні укріплення біля сучасного Мукачева, відомі тепер під назвою Галіш–Ловачка. Однією з причин проникнення монет на Хмельниччину і Поділля міг бути обмін бурштином.

Кельти відігравали важливу роль в історії Європи в другій половині I тис. до н. е. Цей народ відзначався схильністю до завоювань та становив значну загрозу для навколишніх. Разом із тим кельтське населення мало різноманітні стосунки із середземноморськими цивілізаціями греків, етрусків, а пізніше римлян, в результаті чого витворили власну модель культури, перейнявши багато античних взірців. Впливи кельтської культури сягали далеко поза кордонами їхньої території [Najdawniejsze dzieje..., 1998, s. 189].

Римляни називали кельтів галами, а греки – інколи галатами. Згідно з мовознавчими дослідженнями, кельти належали до групи, що була споріднена з італійськими та ведськими племенами, а отже, до людності західноіндоєвро-

пейської. У писемних джерелах згадки про них з'явилися з VI ст. до Р. Х. Теренами, охопленими кельтами, були землі північно-західної Італії, південної Франції, над верхнім Дунаєм, Іспанії, Англії, Закарпаття. На Балканах вони межували з фракійським, дакійським населенням [Najdawniejsze dzieje..., 1998, s. 190–191] (рис. 1).



Рис. 1. | Кельтські племена на Дунаї, в Італії, в Центральній Європі та Малій Азії

Із середини IV ст. до н. е. кельти опанували землі Чехії, частини Угорщини, Австрії, Моравії, потім Семиграддя. У III ст. до н. е. вони продовжили експансію на Балкани – аж до Греції. У середині IV ст. до н. е. кельти мали контакти з Македонією, захопили частину Фракії, де утворили державу зі столицею Тиліс; частина їх переправилась до Анатолії (Туреччина) [Najdawniejsze dzieje..., 1998, s. 192].

З другої половини II ст. до н. е. в кельтів з'являються опідіуми – великі оборонні поселення, які були осередками ремесел (ил. 12), торгівлі, центрами політичного життя, культури. Проте окремі опідіуми виникли ще на поч. II ст. до н. е.,

зокрема згадане Галіш-Ловачка біля Мукачева на Закарпатті. Усього таких кельтських центрів було більше 200. Окремі з них займали площу близько 1400 га, а в радіусі – близько 30 км. Менші мали площу до 25 га [Najdawniejsze dzieje..., 1998, s. 201].

Кельтські міста з'являються в період пізнього латену (II–I ст. до Р. Х.) і це була найвиразніша ознака того часу [Sklenář, 1982, s. 292–293]. Безперечно, на них покладалися не лише ремісничі, торгово-обмінні, але й політичні, військові завдання. Тут концентрувалося духовне життя – культовими практиками керували привілейовані верстви друїдів [Sklenář, 1982, s. 298; Wielka historia..., 2005, s. 470–472].

За повідомленням істориків Гекатея (бл. 500 рр. до н. е.), Геродота (450 рр. до н. е.) та ін., гали були високі, русяві, неврівноважені, схильні до показного в одязі (рис. 2; рис. 3; рис. 9), вчинках, при цьому жорстокі воїни. На зображеннях бачимо їх із хвилястим волоссям, великими вусами, шийними гривнами. Кельтів відносять до гілки індоєвропейської мовної сім'ї [Брэй, Трамп, 1990, с. 107].

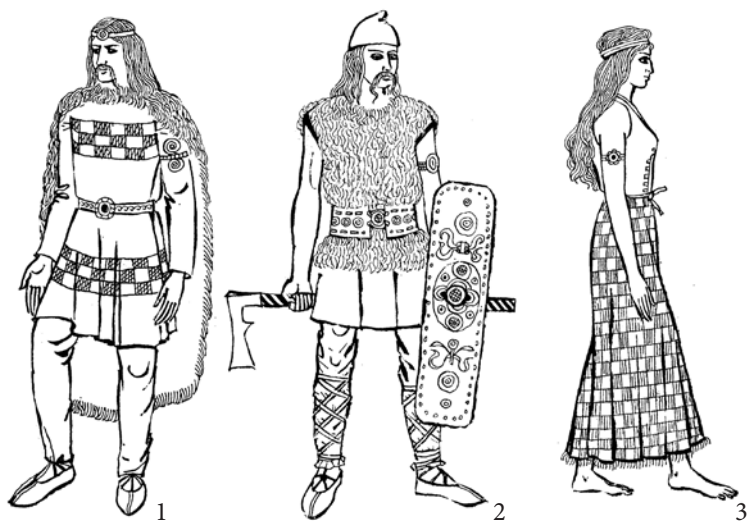


Рис. 2. | Костюми кельтів I тис. до н.е.
| (за К. Стамеровим, 1978, с. 69–70)

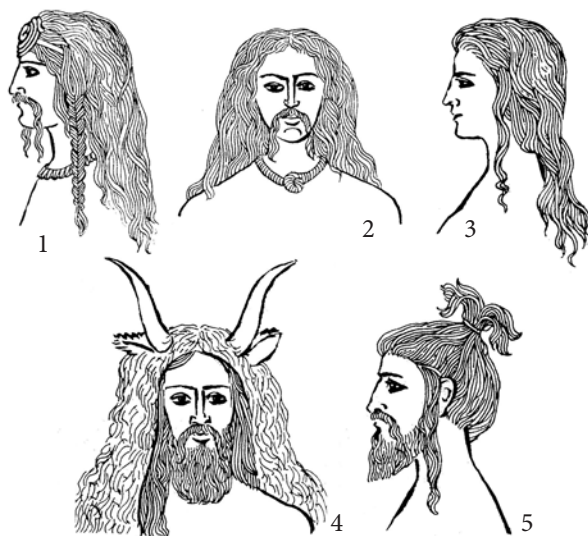


Рис. 3. | Зачіски давніх кельтів (1–2) та германців (3–5),
I тис. до н.е. (за К. Стамеровим, 1978, с. 69)

Показником рівня розвитку господарчих відносин кельтських племен було монетарство. У середині III ст. до н. е. кельти почали карбувати власні монети (іл. 5; іл. 6). Спочатку брали за взірць або користувалися македонськими тетрадрахмами (срібними) Філіпа II, золотими статерами Олександра Великого. Срібні монети поширювалися здебільшого в східній частині ойкумени кельтів, золоті – у західному світі. З початку II ст. до н. е. настає справжній розвиток власного монетарства. Оригінальними були мисочкоподібні, так звані статери, схожі на мушлі (рис. 5; рис. 6). Для карбування використовували штампи з елементами, притаманними їхньому мистецтву, але при цьому номінали монет були різноманітними, у тім числі дрібні, що вказує на розвиток торгівлі та обміну (іл. 1–іл. 4). За зразок бралися також римські монети, від яких, зокрема, переймали написи латинськими буквами. У Галії виготовляли монети з іменем *Wercungetoryks*, у Середньому Подунав'ї часто трапляються монети з написом *Biates, Nonnos* [Najdawniejsze dzieje..., 1998, s. 203].

Крім монетарства, кельти досягли успіхів у виробництві посуду. Це були тонкі, виготовлені на гончарному крузі вироби, до того ж пофарбовані в білий та червоний кольори. Особливе значення мало виготовлення залізних виробів, у тому числі з високопроцентних руд. Значні центри залізобробного ремесла були в басейні Рейну та центральній Франції. У ковальстві застосовувалася техніка з'єднання твердого та м'якого заліза – під час виготовлення мечів. Робили багато землеробських знарядь, навіть двоколісні жниварки. Використовували ротаційні жорна. Майстри досягли значних успіхів у виготовленні бронзових та скляних прикрас (браслети, намисто), емалей, а також інших виробів (рис. 4; рис. 10; іл. 10; іл. 11; іл. 13).

Торгівля, зокрема бурштином, була далекосяжною. Біля Вроцлава–Партиці знайдено 1500 кг бурштину! Інший склад сонячного каменю зберігався в Старим Градіску (Моравія). Ймовірно, у той час функціонував бурштиновий шлях з північної Адріатики до Куяв. У районі Куяв знайдено кельтські монети та посуд [Najdawniejsze dzieje..., 1998, s. 211–212]. Вищі верстви населення – друїди – знали писемність, зокрема грецьку. Про це писав Юлій Цезар. Вони користувалися кістяними стилосами та навощеними табличками [Najdawniejsze dzieje..., 1998, s. 204]. Друїди проходили багаторічне навчання переважно в Англії. Їх влада була надплемінна.



Рис. 4. | Різьблений камінь (2–3 ст. до н.е.), ймовірно, був створений кельтами

У східній частині кельтського світу виготовляли багато срібних монет. Лише на території Чехії, Словаччини їхніх знахідок відомо понад 700. Частину з них знайдено в скарбах. Так, 1771 р. біля малого села Подмокл після зливи селянин помітив бронзове відро, повне «златих мінців» (золотих монет) – усього шість тисяч блискучих кружечків загальною вагою до 40 кг. Написів на них не було. Довго гадали, хто їх виготовляв, аж поки археолог Ян Воцел не вніс ясність. На згаданих землях вони виготовлялися переважно в I столітті до н. е. [Sklenář, 1982, s. 309–313].

Втрата кельтами попередніх позицій настала після захоплення Юлієм Цезарем Галії, а з II ст. до н. е. до Підкарпаття починають проникати римляни [Filip, 1956, s. 58]. Крім того, посилювався тиск германців.

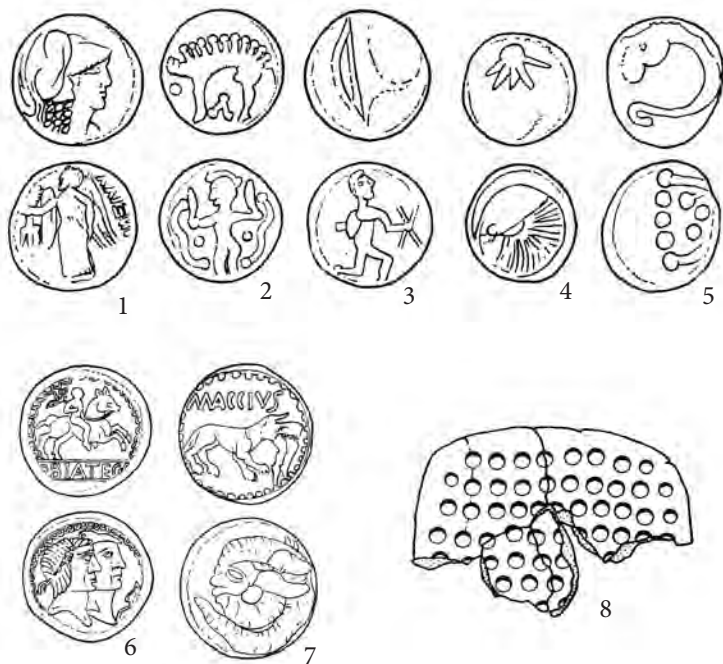


Рис. 5. | Зразки кельтських монет (1–7)
та форма для їх вилиття (8)



Рис. 6. | Кельтські монети.

Важливою також була війна (60–44 рр. до н. е.) між даками та кельтським племенем – боями – на півдні Словаччини. Переможцем виявився вождь даків Буребіста (Daicovićiu, 1960, s. 286) [Woźniak, 1967, s. 218; Filip, 1956, s. 58, s. 242]. Значення цих подій видно по тому, що «бойські» монети вийшли з обігу в цьому регіоні [Woźniak, 1967, s. 218]. Як пише В. Генсель, після цього зникають кельтські поселення і на землях Польщі. У кінцевій фазі кельтської історії можна говорити про присутність цього населення на землях сучасної Польщі окремими острівками (Hensel, 1969, s. 162).

На землях, зайнятих кельтами, існували культові центри, зокрема на території Чехії, Польщі (рис. 8). Святилища мали чотирикутну форму і були оточені ровами та валами. Довжина сторін була приблизно 80 метрів. Тут приносилися жертви (людські, військові трофеї). У межах святилищ знаходять кам'яні статуї. Відомі назви окремих кельтських племен: у Центральній Європі одним з основних було плем'я боїв; тауриски жили у Верхньому Подунав'ї, котини – у гірській частині Чехії. Більш розвинуті племена стояли на порозі утворень держав [Najdawniejsze dzieje..., 1998, s. 205].

На території Польщі кельтські поселення з'явилися в IV ст. до Р. Х. – в Сілезії (на берегах Одри) та в Малопольщі (рис. 7). Пам'ятки кельтів на згаданій території склалися переважно з групових поховань. У чоловічих похованнях знаходять зброю: наконечники списів, мечі, щити тощо; у жіночих – прикраси: браслети, фібули, намисто, наголінники, гривни [Najdawniejsze dzieje..., 1998, s. 206]. Інколи на одному цвинтарі знаходять поховання носіїв двох культур – лужицької та кельтів [Najdawniejsze dzieje..., 1998, s. 208].

На Закарпатті перші кельтські поселення з'являються в середині III ст. до н. е. У середині II ст. до н. е. їх кількість зростає. Великими виробничим центрами були Галіш-Ловачка та Нове Клинове, які існували до 60 рр. до н. е. Вважають, що етнічний склад населення тоді в Закарпатті включав кельтів та фракійців. Цікаво, що в III ст. до н. е. «галати» (кельти) здійснили похід у Північне Причорномор'я. Припускають їх імовірно проникнення аж до Дніпра.

Важливо згадати, що такі волинські культури, як пшеворська, зарубинецька, належали до «латинізованих», тобто формувалися під певним впливом кельтів. Значна частина кельтських монет Закарпаття та Поділля (виявлено багато сотень) надходила з інших кінців Європи, де служили кельтські воїни [Археологія України, 2005, с. 348].

М. Бандрівський, Я. Йосипишин пишуть про поховання, скарби, окремі знахідки, житла, пов'язані, ймовірно, з перебуванням на території Західної України кельтів. Варто додати, що цією темою в різні часи займалися Я. Пастернак, Ю. Кухаренко (1959 р.), М. Брайчевський, А. Амброз, Л. Крушельницька [Бандрівський, Йосипишин, 1996, с. 8–9]. Так, 1962 р. Л. Крушельницька біля с. Бовшів Галицького р-ну Івано-Франківської обл. (Середнє Подністров'я) відкрила житловий комплекс з кельтською керамікою: графітові сітули з вертикальним рифленням, аналогії яким є в Моравії, Словаччині (II–I ст. до н. е.) [Крушельницькая, 1965, с. 119–122]. Важливим було відкрите 1885 року біля с. Синевидсько впускне поховання воїна із залізним мечем, стременами, гончарним горщиком, яке Я. Пастернак відносив до пізньолатенських поховань. Інше подібне поховання виявив Т. Сулімірський у 1935 р. неподалік с. Колоколин Івано-Франківської обл. У ньому знайдено бронзові фібули, ажурні поясні пряжки, фрагменти срібного казанка та ін. [Smiszko, 1934, s. 15–18].

Цікаві знахідки монет, фібул, прикрас походять із с. Тербовля (імітація тетрадрахми Лисимаха – IV ст. до н. е.), с. Скоморохи – скарб срібних та золотих монет (імітації тетрадрахм Філіпа II Македонського; м. Сокаль – горщик із кельтськими золотими монетами; с. Липівці – монета Олександра Великого; с. Вільхове Сокальського р-ну – випадкова знахідка бронзового браслета з виступами. Поблизу с. Синява Стрийського р-ну в 1885 р. відкрито поховання з двома урнами, мечем та вудилом. У м. Тербовля знайдено срібну монету, подібну до тетрадрахми Лисимаха [Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 167–168].

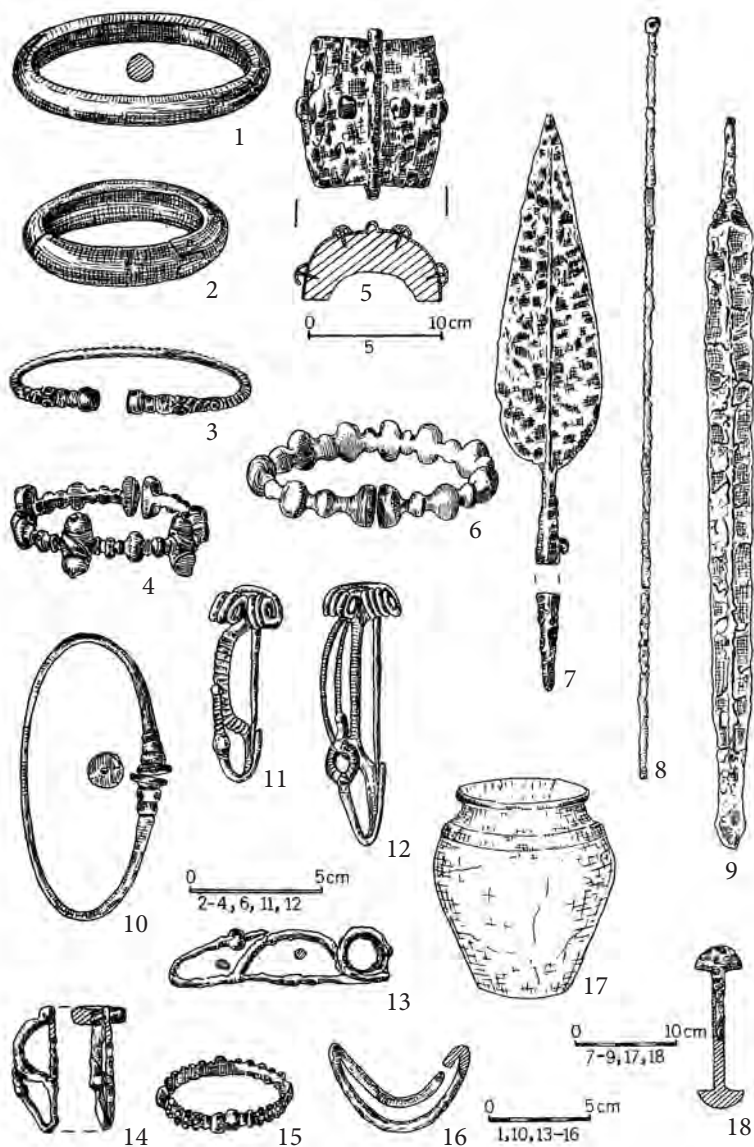


Рис. 7. | Знахідки на кельтських поселеннях середнього періоду в Сілезії (за Р. Тоїк, 1957, s. 17).

У різних місцях Волині та Поділля знаходять бронзові та залізні фібули: с. Дубляни поблизу Львова, Городниця, Стефанівка [Бандрівський, Йосипишин, 1996, с. 9–10], с. Хрінники (над Стиром) на Рівненщині (знахідка О. Кричевсько-го). Вони подібні до застібок з інших місць (*ил.* 8; *ил.* 9). Ці артефакти, ймовірно, пов'язані з давніми шляхами, обміном.

Біля смт Іваничі Волинської обл. у 1970-ті роки знайдено срібну монету О. Македонського. Подібна монета відома з с. Литовеж (сфотографована М. Корзонюком), а також з околиць Торчина. Остання зберігається в Торчинському народному музеї (знахідка Г. Гуртового). Як відомо, такими грошовими одиницями користувалися кельти.

Останнім часом з'явилася нова інформація про контакти з кельтським світом, зокрема: 1) на Рівненщині знайдено скарб з 5–6 срібних монет, де зображено коники, хрест в колі, а на реверсі – колоски; 2) поблизу м. Золочів недалеко від кургану виявлено 3–4 кельтські золоті монети.

Варто звернути увагу, що артефакти кельтської культури відомі і в Білорусі. Так, П. Горбань опублікував кельтську монету з Ашмянщини [Горбань, 2014, с. 11–12; Сідарович, 2016, с. 176–186]. Найбільше мечів, які однозначно можна вважати продукцією кельтських майстерень, знайдено на території Закарпаття. Серед них один ранньолатенський і два середньолатенські з опідуму Галіш–Ловачка [Бідзіля, 1971, с. 72–74], а також 7 пізньолатенських зразків з комплексів дакійського могильника біля городища Мала Копаня [Kotigorosko, 2009, p. 34].

Найраніший латенський меч з Північного Причорномор'я походить з розкопок О. Бодяньського біля с. Вищета-расівка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл. [Бодяньський, 1962]. Автор звіту повідомляв, що 1957 р. на березі Каховського моря під час археологічних робіт в уроч. Парк виявлено поховання в ямі довжиною 2,2 м, шириною 0,9 м, глибиною 1,6 м. Кістяк покладений випростано, головою на південь. У головах лежав невеликий камінь, біля правої руки – кинджал, з лівого боку – меч: рівний, довгий, з потовщенням до краю, лезо двосхиле, довжиною 0,74 м, шири-

ною – 5 см [Шапошникова, Бодяньський, Щепинський, 1957, арк. 34–35]. Біля вістря меча лежала купка наконечників стріл скіфського типу (27 шт.). Поряд із мечем знайдено наконечник списа довжиною 40 см. На грудях воїна знаходилася фібула та намистина, а біля черепа глек [Бодяньський, 1962, с. 273; Казакевич, 2011, с. 97]. У цій же статті О. Бодяньський повідомляв, що в с. Велика Хортиця на великому скіфському курганному некрополі землеробськими роботами знищено поховання з уламками латенського меча й скіфськими наконечниками стріл [Бодяньський, 1962, с. 276]. Г. Казакевич пояснює знахідки кельських мечів «проникненням у Нижнє Подніпров'я певних кельтизованих воєнізованих груп зі Східнобалканського ареалу», найпевніше в другій пол. III ст. до н. е. [Казакевич, 2011, с. 98, 101].

Із Закарпаття походить кілька сотень кельтських монет, у т. ч. в скарбах. Упродовж IV–III ст. до н. е. кельтські воїни служили в Середземномор'ї, а платню одержували монетами Філіпа II, А. Македонського. У Кельтиці такі монети перебували в обігу кілька століть (як вище зазначалося, кельти з'явилися в Закарпатті в другій половині III ст. до н. е. і перебували там кілька століть). На території Галичини також відомі кельтські поховання та скарби монет [Абашина, Козак, Синиця, Терпиловський, 2012, с. 17–18].

Отже, поширення кельтських знахідок (можливо, культури) сягали далеко на північ: скарби в Сокальському р-ні, знахідки залізних фібул неподалік с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл. та ін. Можна зробити припущення, що знахідки з Сокальщини були пов'язані з бурштиновим шляхом, як і монети з території Білорусі. Не виключено, що культура кельтів (матеріальна і духовна) вплинула на людинність Прип'ятського Полісся, зокрема на формування милоградської культури, у якій поєднувалися прабалтські та праслов'янські етнічні складові. Імовірно, цим можна пояснити виникнення в ранньозалізному віці оборонних споруд – городищ, успіхи в розвитку залізобного, бронзоліварного виробництва.

Література

1. Абашина Н., Козак Д., Синиця Є., Терпиловський Р. Давні слов'яни: археологія та історія: навч. посіб. Київ: Старадавній світ, 2012.
2. Археологія України : курс лекцій / Л. Залізник та ін. Київ : Либідь, 2005. 504 с.
3. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза. Київ : Наук. думка, 1982. 196 с.
4. Бандрівський М., Йосипшин Я. Кельти на заході України. *Україна в минулому: збірник статей*. Київ–Львів, 1996. Вип. 9. С. 8–16.
5. Бідзіля В. Історія культури Закарпаття на рубежі н.е. Київ, 1971. 182 с.
6. Бодянский А. В. Скифское погребение с латенским мечом в Среднем Поднепровье. *Советская археология*. 1962. № 1. С. 273–275.
7. Брэй У., Трамп Д. Археологический словарь : пер. с англ. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.
8. Горбань П. И. О находке монеты кельтской Галлии на территории Беларуси. *Банкаўскі веснік*. 2014. № 3 (608). С. 11–12.
9. Казакевич Г. Кельтський меч з розкопок О. Бодяньського. *Археологія*. 2011. № 2. С. 96–102.
10. Крушельницкая Л. И. Кельтский памятник в Верхнем Поднестровье. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*. Москва, 1965. Вып. 105. С. 119–122.
11. Сідарович В. М. Гісторыя выўчэння антычных манет у Беларусі. *Крыніцзнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны*. 2016. № 11. С. 176–186.
12. Ю. П. Найстаріші згадки про Волинь. *Літопис Волині*. 1956. Т. 3. Ч. 3. С. 4–14.
13. Шапошникова О. Г., Бодяньський О. В., Щепинський А. О. Звіт про роботу Дніпровського загону Дніпровської експедиції за 1957 р. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1957/106.
14. Filip J. *Keltové ve střední Evropě*. Praha, 1956.
15. Kotigorosko V. *Mala Kopanya. Satu Mare : Muzeul județean Satu Mare*, 2009. XXV, 125 с.
16. Najdawniejsze dzieje ziem Polskich (do VII w.) / J. K. Kozłowski, P. Kaczanowski. Kraków : Fogra, 1998. T. 1. 382 s.

17. Sklenář K. Od pěstního klínu k přemyslově radlici. Praha : Albatros, 1982. 483 s.
18. Śmiszko M., Nowe wykopaliska Małopolska Wschodnia. Z otchłani wieków. 1934. R. IX. Styczeń-Luty. Zeszyt 1. S. 1–20.
19. Wielka historia świata / pod. red. J. Śliwy. – Warszawa–Kraków : Fogra, 2005, – T. 2. Stary i nowy świat. – 672 s.
20. Woźniak Z. Monety celtyckie z ziem polskich. *Wiadomości Numizmatyczne*. 1967. T. XI; z. 4. S. 201–231.



Рис. 8. | Зображення кельтського бога Цернуноса.



Рис. 9. | Мишецьке Вожгровице (Чехія).
Фрагмент кельтської статуї.



Рис. 10. | Кельтська срібна ритуальна чаша.
Гундеструп (Ютландія).



На фото : Скарб з м. Замосць (Польща)

Григорій Охріменко
Наталія Скляренко
Світлана Локайчук

РИМСЬКІ МОНЕТИ НА ВОЛИНІ ТА ПОЛІССІ

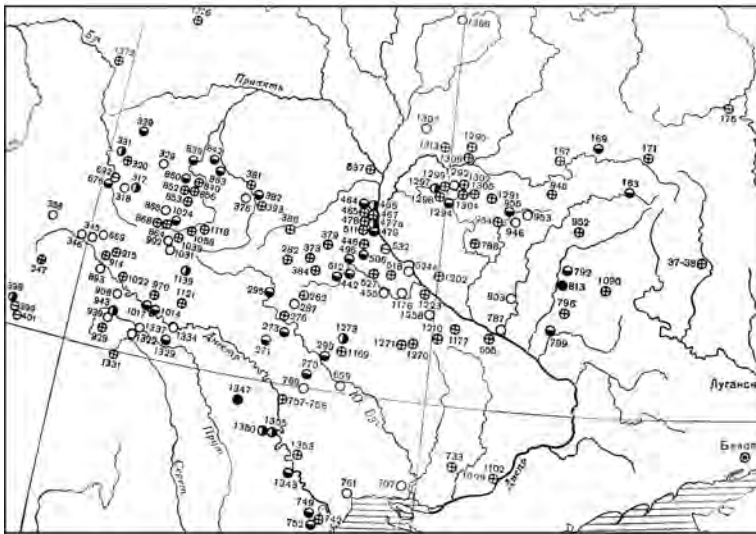
Римські скарби та монети

Кілька століть готи жили на Волині та Волинському Поліссі, залишивши після себе на полях кераміку, прикраси, знаряддя праці та тисячі монет – переважно срібних динарів. Спірним залишається питання причин перебування носіїв вельбарської культури в зоні Прип'ятського Полісся. У басейні Західного Бугу, Турії (у т. ч. на Ковельщині), Піни, Вижівки, Мухавця, Прип'яті та інших знайдено їх пам'ятки, артефакти: поховання в м. Любомль, с. Гуща, м. Брест-Тришин [Кухаренко, 1980, с. 77], с. Машів (де відомі знахідки золотих монет), с. Сереховичі (скарб описаний О. Цинкаловським), с. Світязь (динар Марка Аврелія). Навіть в різних куточках Білорусі знаходять римські монети.

Питання черняхівської, вельбарської культур на Волині, Поліссі, Поділлі досліджували неоднаковою мірою Ю. Кухаренко, М. Брайчевський, В. Баран, Д. Козак, І. Винокур, Б. Строць, а ще раніше В. Антонович (писав про знахідки скарбів та монет). Проте проблеми, пов'язані з перебуванням готів на Волині, Поділлі та Поліссі, залишаються недостатньо вивченими. Загалом ця тематика актуальна і в контексті розвитку музейництва та туризму. Варто спробувати подати зібрані дані на картосхемах. Маємо на увазі кілька мап з нанесеними поселеннями вельбарської культури, а також їхніх скарбів, мідних, бронзових, золотих та срібних монет. Усе це цікаво буде побачити відвідувачам музеїв, туристам, краєзнавцям, науковцям. Подібну карту робив свого часу Д. Козак [3, с. 73, рис. 39].

Завдяки краєзнавцям, пошуківцям зростає кількість інформації, яку потрібно вивчити, класифікувати хоча б на початковому рівні. У перспективі необхідне використання кольорових картосхем із позначенням більших та менших поселень, місць знахідок скарбів, показових знахідок дасть можливість хоча б приблизно визначити центральні селища, агломерації (гіпотетичні місця перебування еліти) та ін. Теми досліджень про перебування готів на території України викликають великий інтерес громадськості Німеччини і Польщі, де готи перебували певний час (*ил. 17*), а також Скандинавії, звідки вони вийшли, та в інших країнах.

За даними О. Цинкаловського, М. Брайчевського, В. Кропоткіна та іншими джерелами, на землях Волині та на сусідніх теренах відомо близько 40 скарбів римських монет, які інколи включають значну кількість динарів або й золотих монет, виробів (посуду, медальйонів, кінської збруї, поясних пряжок, фібул тощо) (рис. 1). Крім того, лише у Волинській області відомо понад 100 пунктів окремих знахідок монет, у т. ч. інколи ауреусів та солідів (іл. 14; іл. 15). Докладний опис скарбів, крім згаданих дослідників, робили Д. Козак, Я. Онищук, М. Кучинко, З. Кучинко та ін. Проте феномен германського заселення цього краю та залишених ними старожитностей залишається неповністю вивченим. Важко знайти дані навіть про приблизну кількість більших поселень.



- Умовні позначення**
- | | |
|---|--|
| ○ Незвиначені скарби | ⊕ Скарби республіканських монет (до 30 р. до н.е.) |
| ● Скарби V ст. н.е. | ⊖ Скарби I ст. н.е. (Август-Нерва) |
| ⊙ Скарби III ст. н.е. (Септимій Север - Нумеріан) | ⊗ Скарби II ст. н.е. (Траян-Пертинакс) |
| ⊕ Скарби IV ст. н.е. (Діоклетіан-Феодосій) | ⊠ Скарби VI ст. н.е. |

Рис. 1. | Карта римських скарбів на території України (за В.Кропоткіним).

Інформацію про вельбарські поселення, відкриті станом на початок 1990-х років, подано в книзі Д. Н. Козака «Етнокультурна історія Волині. I ст. до н. е. – IV ст. н. е.» (1992 р.). У ній знаходимо дані про результати досліджень археологічних пам'яток різних областей Західної України, у тому числі Волинської. Тут є докладний опис та ілюстрації жител, кераміки, знярядь з таких, наприклад, розташованих поруч з Луцьком поселень, як Боратин, Гірка Полонка, Новостав та інші [Козак, 1992]. На сьогодні краєзнавцями, пошуковцями виявлено набагато більше місць проживання германського населення (рис. 2–рис. 8).

На землях Волині зібрано тисячі срібних денаріїв. Знахідки окремих римських монет зазвичай пов'язані з певними поселеннями. Вони є дороговказом подальших досліджень. Зокрема, О. Цинкаловський зафіксував понад 80 пунктів скарбів та окремих знахідок римських монет на теренах Великої Волині та Волинського Полісся [Synkałowski, 1961, s. 126–136]. Значна кількість монет, знайдених у міжвоєнний період, викликає подив, але за останні десятиліття пошуковцями їх зібрано значно більше. Я. Онищук писав про часті знахідки римських монет на теренах північного Поділля та суміжних районів Волині [Онищук, 2015, с. 20]. Додамо, що величезна кількість подібних знахідок зафіксована в Подністров'ї [Строць, 2008, с. 151–154]. Усі вони виявлялися переважно на поселеннях вельбарської культури разом з керамікою, прикрасами тощо і належать в основному до II–III ст. н. е.

Обставини надходження римських срібних монет на цій території були різними:

- як результат грабіжницьких набігів,
- участь германських військових загонів у війнах на боці Риму,
- викуп полонених,
- контрибуції, виплати за службу варварам,
- в ході торгово-обмінних операцій [Онищук, 2015, с. 20].

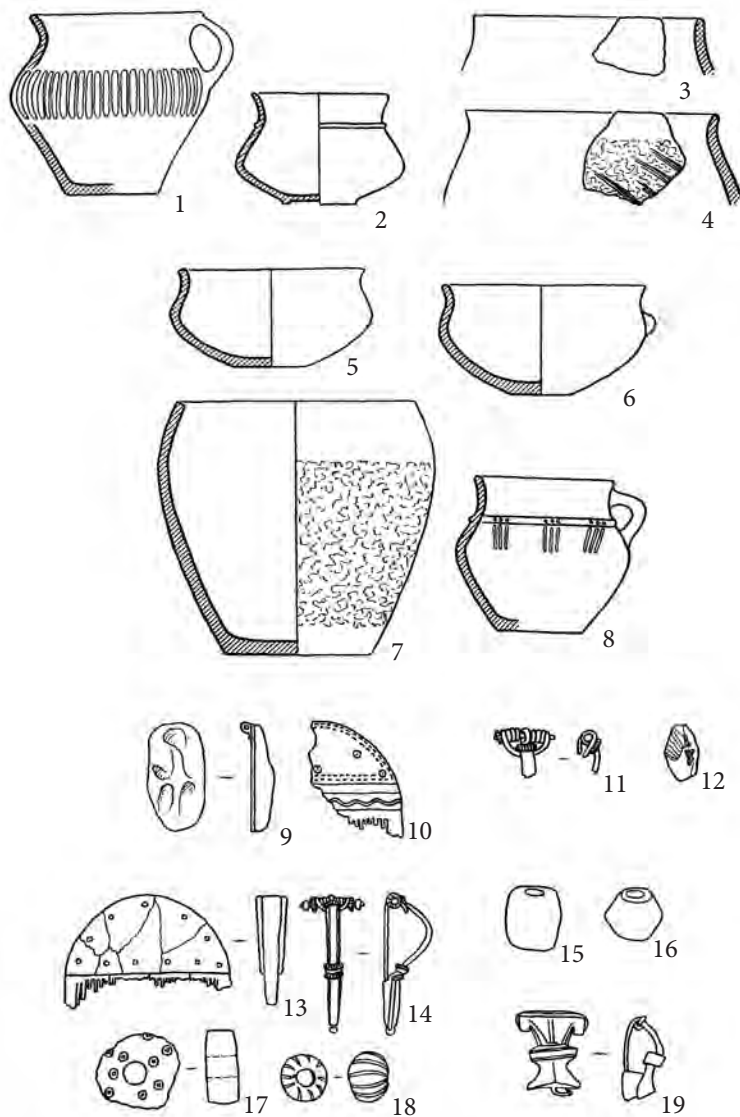


Рис. 2. | Любомль. Матеріали зі зруйнованих поховань
(за Ю. Кухаренком).



Рис. 3. | Дерев'яне. Поховання II, III, IV.
(за З. Леським).

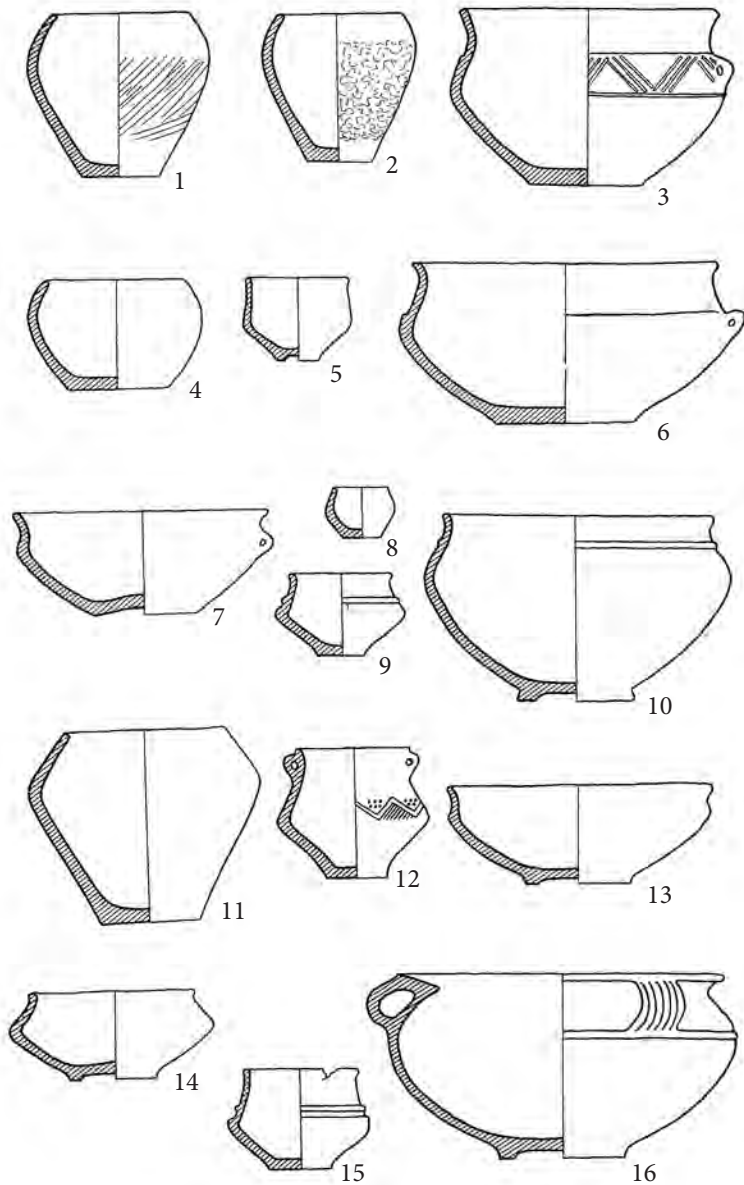


Рис. 4. | Дерев'яне. Глиняний посуд із поховань
 (за Ю. Кухаренком).

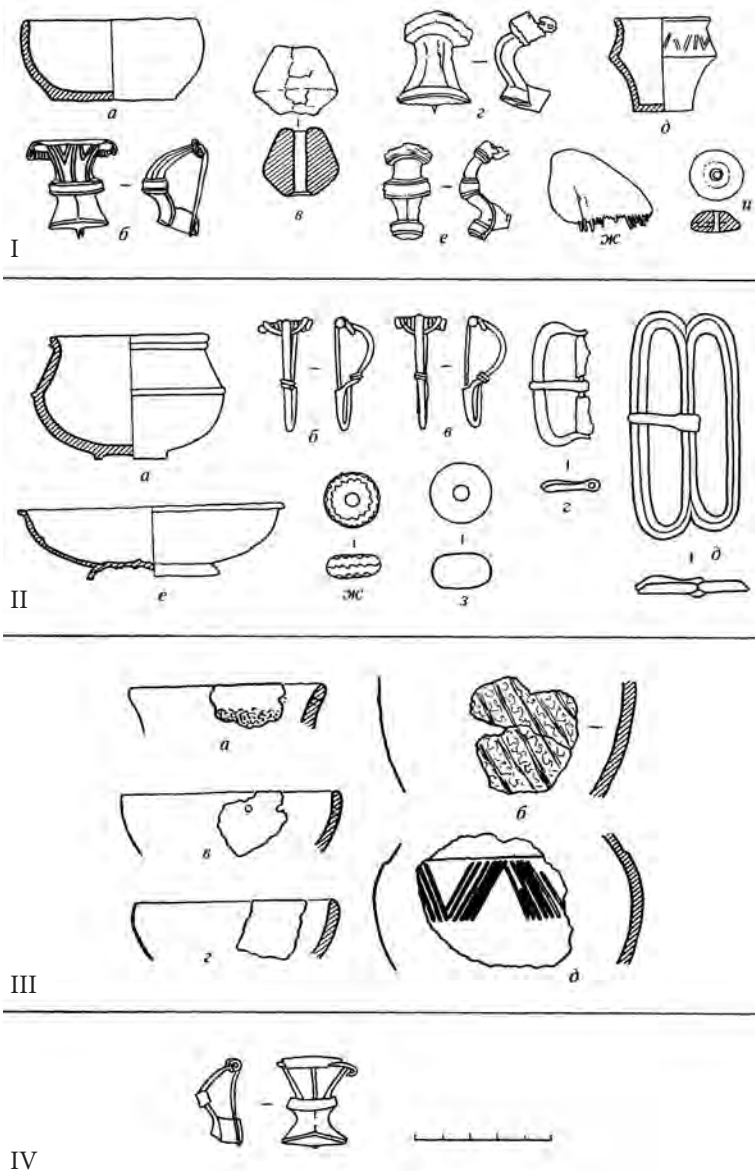


Рис. 5. Матеріали із поховань та жертвних ям.
Брест-Тришин (I), Дерев'яне (II), Любомль (III),
Машів (IV) (за Ю. Кухаренком).

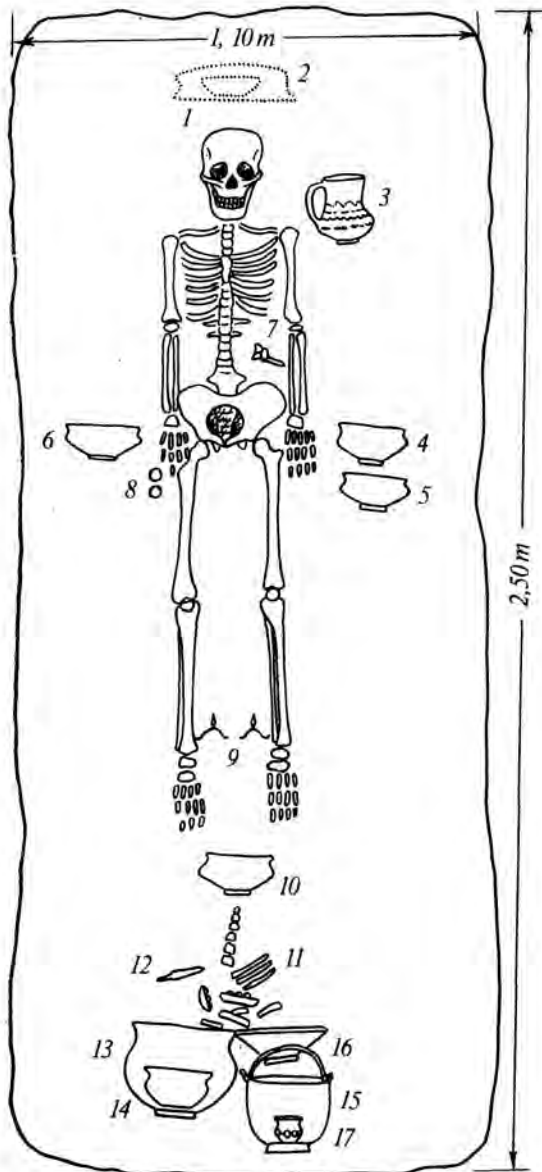


Рис. 6. | Рудка. План поховання
 (за О. Цинкаловським).

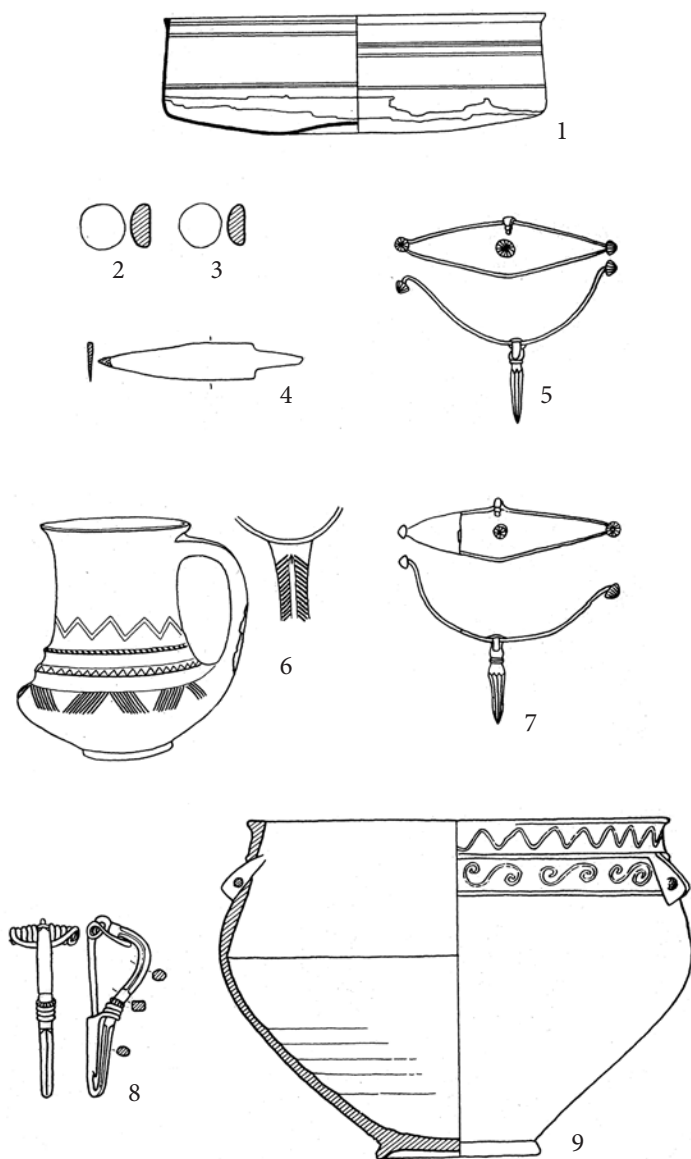


Рис. 7. | Рудка. Матеріали з поховання
(за Ю. Кухаренком).

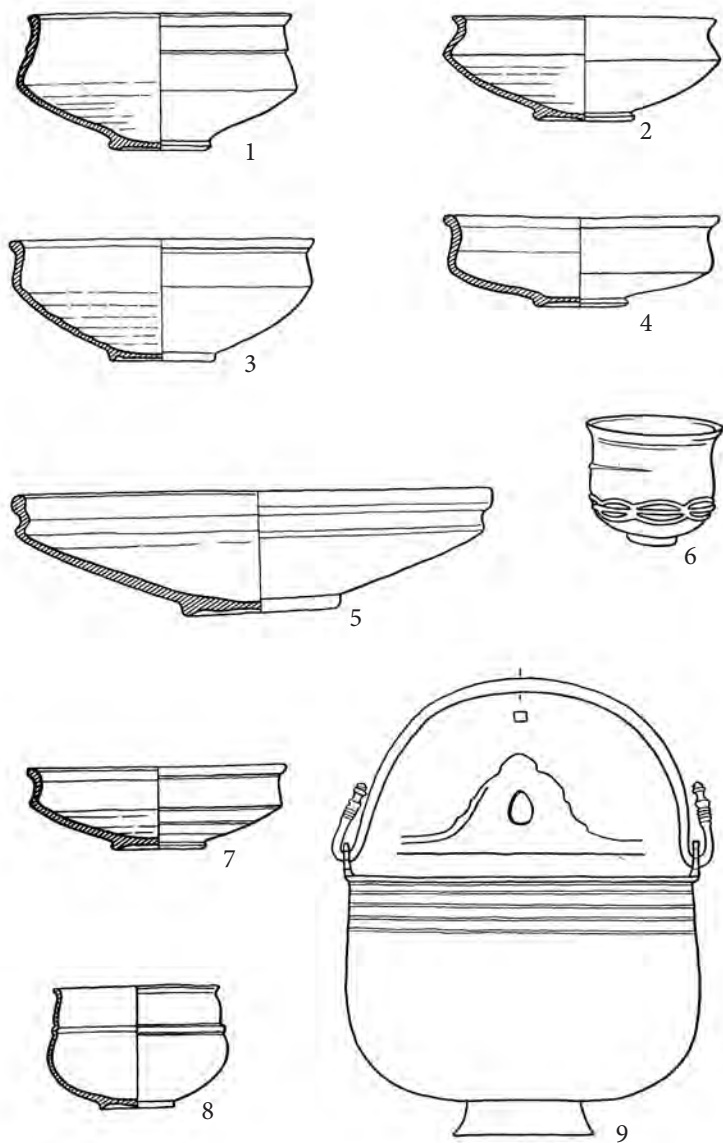


Рис. 8. | Рудка. Матеріали з поховання
 (за Ю. Кухаренком).

Уважають, що наплив динарів відбувався в період «скіфських воєн», тобто в середині III ст. н. е. У цей час Рим виплачував варварам значні грошові суми. 251 року після поразки римської армії на Нижньому Дунаї імператор Гай Требоніам Гал зобов'язався виплачувати готам та карпам щорічні «субсидії» [Магомедов, 2006, с. 111]. Отже, з військово-політичною діяльністю готів пов'язують приплив на варварські території монет I–III ст. [Мызгин, 2008, с. 53; Онищук, 2015, с. 20–21]. Безперечно, на рівні «плеємної верхівки» в германців могли бути торгово-грошові відносини. Тацит писав: «найближчі [до Рейну та Дунаю] цінять золото та срібло для використання в торгівлі»... [Тацит, 1937, с. 57–58]. Цю думку поділяв і В. Кропоткін [Кропоткін, 1961, с. 33], але торгові відносини того часу відбувалися переважно у вигляді обміну товару на товар [Магомедов, 2006, с. 47].

Одним із найбільших скарбів римських монет в лісо-степовій зоні Східної Європи є Борочицький скарб, викопаний на місці залізничної станції Мар'янівка Горохівського р-ну 1928 року, який знаходився у двох срібних посудинах та глиняному горщику. Поряд знайдено золотий медальйон Клавдія Йовіана та золоту тацю. Дорогоцінні речі виявлено на глибині 0,6–2,0 м. Їх вага 50–60 кг. За розповідями робітників, там було 8 срібних посудин [Piotrowski, 1929, s. 9–13]. Монети належали майже всім імператорам кінця I-го – поч. III ст. [Тиханова, 1956, с. 304].

Найціннішими знахідками є золоті медальйони (multiplum), які слугували нагородами (подарунками) воєначальникам або варварським вождям. Посуд та медальйон датуються IV–V ст. Діаметр медальйона 9 см, вага 300 г (за іншими даними – 173 г) [Тиханова, 1956; Фенин, 1951; Онищук, 2015, с. 22, 23].

Територіально найближчим до описаного скарбу є знайдений також під час будівництва залізниці скарб у с. Брани Горохівського р-ну. В ньому були 2 золоті медальйони імператора Траяна та динари у 2-х глиняних горщиках [Кропоткін, 1961, с. 52]. Я. Онищук перераховує скарби, відкриті на

Волино-Подільському прикордонні у таких населених пунктах: 1) Кременець (скарб мідних монет II–III ст.), 2) Шумськ, 3) Онишківці, 4) Стіжок Шумського р-ну, 5) Розношинці Збараського р-ну, 6) Зборів, 7) Паликорови Бродівського р-ну, 8) Підгірці, 9) Орихівчик Бродівського р-ну Львівської обл., 10) Броди (посилання на Кропоткіна 1961 р., Брайчевського 1959, Цинкаловського 1961, Онищука 2008, Строченя 2008, Смішка 1947, Онищука, Ляска, Вітвіцьку 2011) [Онищук, 2015, с. 22]. Автор називає й інші скарби, зокрема, знайдені на території Північної Тернопільщини: Лопушне Кременецького р-ну, с. Сенцівці Шумського р-ну Тернопільської обл. [Кучинко, 2007, с. 42, 44]. Два скарби походять із смт Мізоч Здолбунівського р-ну Рівненщини, знайдені 1927 та 1934 років у центрі та на околиці міста. Останній складався з двохсот монет. Усі вони належали носіям вельбарської культури. На фоні напливу римських монет на Волинь та Поділля несподіваними є знахідки їх наслідувань, виявлені в різних місцях. Так, в с. Паликорови (Львівщина) у 2007 р. знайдено ауреус місцевого виробництва. Частина ауреусів мала отвори для підвішування [Онищук, 2015, с. 26, рис. 2]. Подібні знахідки виявлено також на території Волинської обл., зокрема в с. Качин Камінь-Каширського р-ну 1961 р. (?) знайдено скарб срібних речей та бурштинову намистину [Кухаренко, 1982, с. 243] (рис. 9; іл. 16) та поблизу м. Кременця (?) – скарб мідних римських монет II–III ст. [Кропоткін, 1961, с. 81].

В. Кропоткін та Д. Козак писали, що скарби були закопані в землю переважно в IV ст. у зв'язку із вторгненням гунів у 375 р. або в наступні роки (420 р. ?) (посилання на Я. Тейрая). Д. Козак слушно зазначив, що місця знаходження найбільших скарбів (ним подано 4 скупчення) пов'язані з імовірними регіональними центрами вельбарської культури [Козак, 1995, с. 56–57]. Сьогодні відомо ще кілька подібних агломерацій, зокрема біля с. Торговиця Млинівського р-ну Рівненської обл. На основі цих даних можна спробувати визначити соціальну топографію волинського вельбарсько-черняхівського масиву пам'яток.

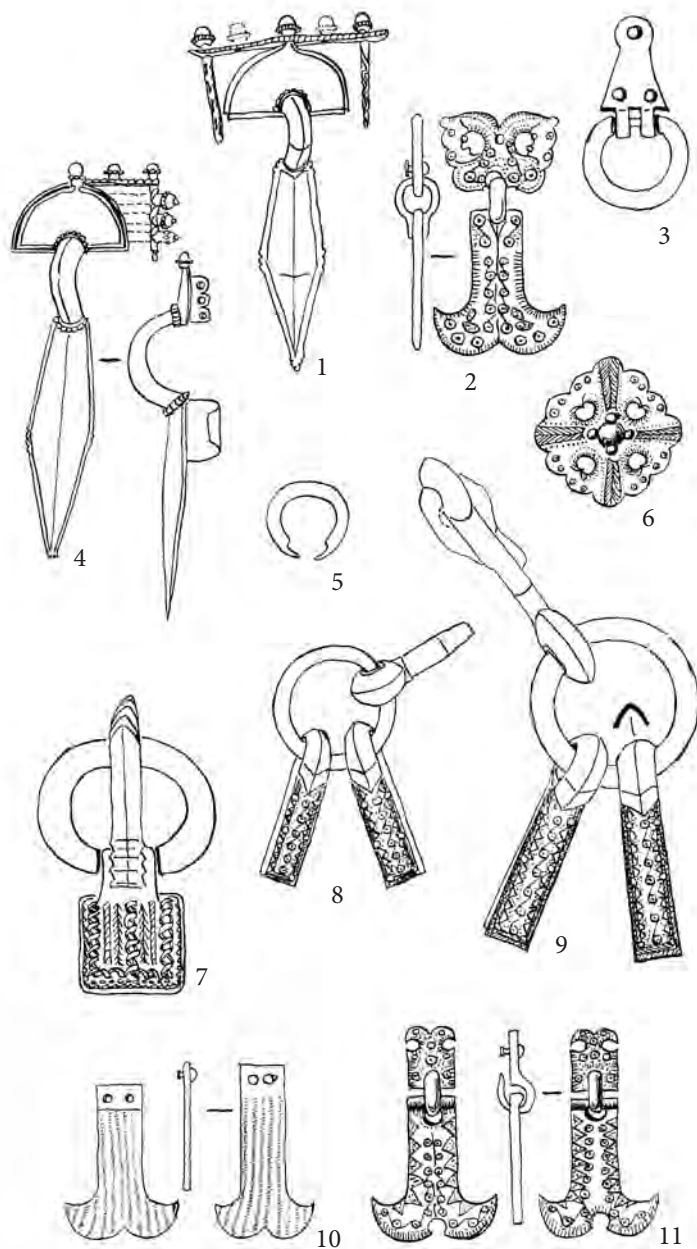


Рис. 9. | Срібні прикраси з Качинського скарбу на Волині
(за Д. Козаком).

Дещо несподіваними є знахідки римських монет на Поліссі. За повідомленням П. Хомича, директора Маневецького краєзнавчого музею, їх знайдено в с. Городок та Оконськ цього ж району, а також у с. Нові Червища Камінь-Каширського р-ну (інформація М. Борбича). Навіть на півдні Республіки Білорусь – в м. Пінськ 1930 року виявлено римські монети (Фаустини Старшої), поблизу смт Антополь Драгічинського р-ну 1950 року – динар Марка Аврелія з отвором. Відомі знахідки римських монет також у багатьох селах Жабинковського р-ну [Борисюк, Янюк 2013, с. 11–18]. У Брестському р-ні між селами Березовка та Задворци в 1936–1937 рр. відкрито скарб римських монет, Поблизу с. Лищици на березі меліоративного каналу 1974 року знайдено 480 або й більше 500 монет [Борисюк, Янюк 2013, с. 9–10]. В. Сідаровіч дещо критично поставився до цієї праці [Сідаровіч, 2016, с.181].

Причини надходження римських монет на територію Білорусі, Полісся називаються різні. О. Фенін пов'язував це зі жвавою торгівлею зерном [Фенін, 1951, с. 92–104]. Стосовно Білорусі В. Рябцевич пише, що Берестейщина та Гродненщина мали зв'язки з бурштиновим шляхом до Прибалтики (!?) [Рябцевич, 1968]. Сюди надходили не лише срібні монети, але й зрідка золоті ауреуси, мідні сестерції, бронзові монети чеканки імператорів Марка Аврелія, Гети та ін. [Борисюк, Янюк 2013, с. 4–6].

За даними М. Брайчевського, на Рівненському Поліссі монети знайдено біля сіл Глушиця, Кузьмівка Сарненського р-ну, в Дубровицькому (с. Висоцьк), Костопільському (с. Губків та ін.), Березнівському (сmt Соснове) р-нах та ін. У межах Волинського Полісся їх знахідки відомі на території м. Ківерці, в Любомльському, Маневецькому, Старовижівському, Шацькому та інших районах [Супкаловський, 1961; Брайчевський, 1959, с. 126–127].

М. Брайчевський у книзі «Римська монета на території України» пише, що монетний обіг продовжується в III, IV і V ст., це засвідчує склад скарбів, наприклад, із с. Борочичі Волинської обл., у якому були монети від Тіта до Йовіана (79–364 рр.), а також знайдених у Закарпатській, Київській,

Івано-Франківській областях (останній поблизу кордонів з Римською імперією) [Брайчевський, 1959, с. 63]. На середину 50-х років ХХ ст. було відомо 144 скарби римських монет [Там само, с. 72] (рис. 10). У 47 скарбах містилося близько 100 монет, у 13 їх кількість становила більше 100 штук. У скарбі, виявленому в Києві на Сінній площі, нараховувалося 3500–4000 монет, загальною вагою більше пуда (понад 16 кг) [Там само, с. 73].

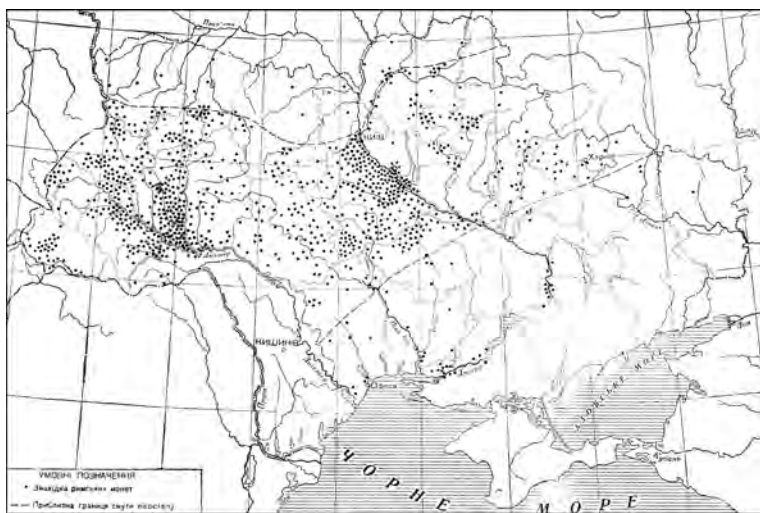


Рис. 10. Карта знахідок римських монет на території України (за М. Брайчевським)

Слід звернути увагу, що в скарбі з Новограда-Волинського були монети від Траяна до Клодія Альбіна, а більшість денаріїв датується періодом правління Марка Аврелія. У скарбі з с. Черниця (нині с. Барвинівка на Житомирщині) знаходилися монети від Траяна до Коммода, однак переважали денарії Антонія Пія. Загалом найбільша кількість монет скрізь припадає на часи Антонія Пія та Марка Аврелія (тобто 138–180 рр. н. е.) [Там само, с. 74]. Автор зазначає, що лише у 12 скарбах містилися речі, зокрема, посила-

ється на повідомлення В. Шугаєвського про мідний медальйон з м. Філіппополя Франківського (часи Елагабала), знайдений на Бердичівщині [Брайчевський, 1959, с. 95]. У вищезгаданому скарбі із Сінної площі в Києві у ситулі (металева посудина), крім монет, було нібито кілька медальйонів [Там само, с. 143].

М. Брайчевський подав інформацію про відомі на той час знахідки скарбів та окремих монет в різних областях України. Так, у Волинській обл. зафіксовано 22 пункти із знахідками римських монет, у т. ч. на Поліссі – у селах Машів та Світязь Любомльського р-ну, Сереховичі Старовижівського р-ну, м. Ківерці [Брайчевський, 1959, с. 124–125]. У Рівненській обл. відкрито 45 місцезнаходжень монет (у т. ч. вісім скарбів), із них 15 пунктів на Поліссі, зокрема в Березнівському р-ні (неподалік смт Соснове, с. Губків) [Там само, с. 162–165].

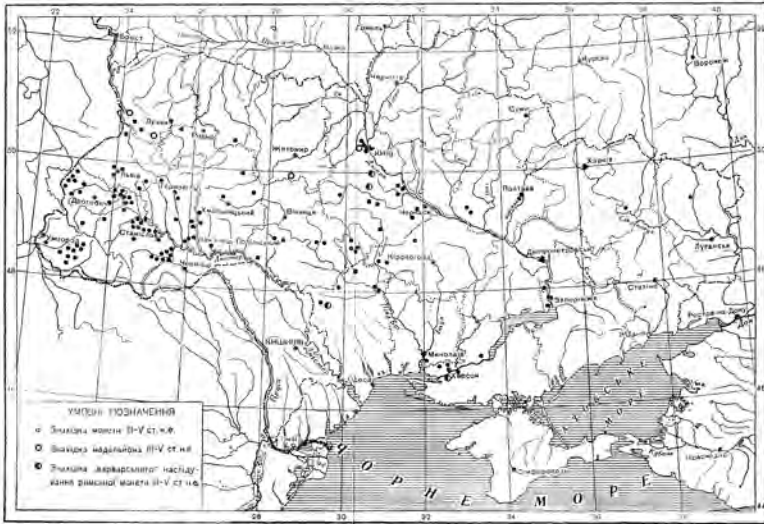


Рис. 11. | Карта знахідок римських монет III–V ст. н.е. на території України (за М. Брайчевським).

У Житомирській обл. М. Брайчевський зібрав дані з 32 пунктів зі знахідками римських монет, у т. ч. 10 скарбів: Баранівка, Ново-Олександрівка, Пражів, Новоград-Волинський, Черниця (скарб у мідному казані), Плоска I, Плоска II, Плоска III, Анастасівка, Городище. Із Житомирщини походить також рідкісна золота монета Антонія Пія. У Чернігівській обл. відкрито 45 пунктів знахідок монет, у т. ч. 10 скарбів [Там само, с. 199–203].

Окремі, особливо важливі знахідки було виявлено в колишній Дрогобицькій обл.: кілька тисяч монет поблизу кордону з Польщею походять із с. Військо Добромільського р-ну (нині села немає, а територія увійшла до Польщі – Г. О.), два золоті ауреуси – з с. Володимирці (нині Жидачівського р-ну Львівської обл.), а також із с. Верчани Стрийського р-ну [Брайчевський, 1959, с. 128–130]. Унікальний скарб знайдено також в басейні р. Лотариця у с. Брестів Мукачівського р-ну Закарпатської обл. – 25 золотих монет (Сабіни, Діоклетіана, М. Аврелія, деякі з них були з вушками – використовувалися як підвіски) [Там само, с. 134–136].

Особливо багато знахідок римських монет виявлено в Київській обл. – 143 пункти, у місті Києві – 32 (зокрема, золота монета біля Введенської церкви, золотий медальйон Костянтина та Констанція II в Лаврському скарбі). Всього в області було зареєстровано 13 скарбів, у т. ч. вищезгаданий із Сінної площі, два скарби із с. Пирогів Києво-Святошинського р-ну (в одному з них близько 1000 монет) [Там само, с. 138–147].

У Тернопільській обл. зафіксовано 111 пунктів з римськими монетами, в т. ч. 7 скарбів. В одному з них у с. Красіїв було 2281 римська монета (від Траяна до Коммода), в с. Касперівці – понад 1000 денаріїв, у с. Млиниська – золота монета Максиміліана (карбована 286 р.) [Там само, с. 173–180]. Окремо автор подає мапу монет III–V ст. (рис. 11).

Каталог римських монет Західного Поділля (на основі даних М. Брайчевського 1959 року і нововідкритих) склав Б. Строць [Строць, 2008, с. 151–154]. Він доповнений картою монет Західного Поділля [Там само, рис. 67] та пам'яток

цього регіону [Там само, рис. 66]. Найбільш масовими на цій території є окремі знахідки монет, крім того, виявлено 7 монетних скарбів. Це переважно срібні монети (98,3%), зрідка золоті, мідні (бронзові) [Строць, 2008, с. 109–110]. Усього випадкових знахідок денаріїв подано близько сотні (не враховуючи виявлених «пошуковцями»). Картографування римських монет, як пише автор монографії, дало цікаві результати – з'ясувалося, що вони концентруються у трьох територіальних групах: 1) лівий берег Дністра з нижніми течіями лівих приток (Золотої Липи, особливо Серету, Смотрича та ін.); 2) в умовно виділеному теребовлянському кущі (середні течії Стрипи, Серету, Збруча, Смотрича); 3) у північній («тернопільській») зоні – верхів'я Серету та Збруча [Строць, 2008, с. 110–111]. Автор слушно зауважує про ймовірність існування торгових факторій, що підтримували зв'язок з римськими провінціями, які розташовувалися, на його думку, поблизу місць впадіння в Дністер лівих приток. Там же знайдено найбільші скарби (в окремих із них було більше тисячі монет – Красіїв, Касперівці). Зокрема, поблизу с. Касперівці Заліщицького р-ну Тернопільської обл. у 1932 та 1935 рр. знайдено скарби срібних денаріїв: монети Траяна, Адріана, М. Аврелія та ін. Інший скарб – понад 1000 монет (від Адріана до А. Севера) – виявлено 1908 року. Тобто було три скарби [Археологічні пам'ятки, 1982, с. 70].

Б. Строць дотримується погляду, висловленого багатьма дослідниками, що «торгові шляхи» проходили понад водними артеріями, або по них – Дністру, Західному Бугу та ін.). Окремі з них вели від Чорного моря до Балтійського [Строць, 2008, с. 161]. Саме неподалік торгових шляхів простежуються знахідки скарбів. Локалізація монет у вищезгаданих трьох територіальних групах співпадає з концентрацією черняхівських пам'яток, що «може послужити однією з підстав для виділення окремих племен» [Строць, 2008, с. 112].

Локально центри могли мати в окружності до 20 км, наприклад, Луцький – від с. Вікторяни на сході до гирла р. Черногузки. Так само Горохівський центр охоплював села

Мар'янівка, Борочичі, Брани та ін., виділений місцевими краєзнавцями Локачинський – села Линів, Дорогиничі, Замличі та ін.).

Для порівняння подамо статистику знахідок монет та скарбів з території Польщі, виконану Єжи Гонсовським у 1964 р.: тут зареєстровано більше 1440 знахідок римських монет, 161 скарб, у яких знаходилося від 100 до 1000 денаріїв. Зокрема, скарб з околиць Каліша містив близько 2000 монет, скарб з Нетуліска (пов. Опатовський) – 3170 монет, скарби з Піли (воєв. Познанське) та Загожина (пов. Каліш) – по 5 тисяч монет кожен. Найбільший з відкритих скарбів виявлено в Гроднове (Серпецький повіт) – понад 6000 монет [Gaśowski, 1964, s. 32].

Як вище зазначалося, О. Цинкаловський узагальнив інформацію про значну кількість римських монет на території Західної України у праці «Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego» (1961), зокрема, знайдених у таких населених пунктах:

1) *с. Олександрівка Звягельського повіту (тепер Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл.)* – скарб із 89 монет I–II ст. (посилання на К. Majewski) [Cynkałowski, 1961, s. 119–120];

2) *с. Бегень (колишнє) Рівненського повіту* – скарб монет (всього 31), схованих у горщику (Gumowski M. Handel rzymski na ziemiach polskich. Kraków, 1922, s.76) [Там само, s. 120];

3) *с. Білгородка Заславського пов. (тепер Ізяславського р-ну Хмельницької обл.)* – скарб із 52 римських монет 68–192 років (Антонович В. Археологическая карта..., с. 102) [Там само, s. 120];

4) *с. Борочиче Горохівського р-ну Волинської обл.* – скарб монет (понад 1500, з них 362 срібних) у срібному та бронзовому посуді, знайдений під час будівництва залізниці Луцьк–Львів. Там же була золота таця, дві срібні посудини – висота однієї з них 28 см, діаметр – 59 см, вага – 1 кг 205 г. Інша посудина мала вагу 544 г, у ній були сховані золоті та срібні монети. У скарбі був золотий медальйон імператора

Клавдія Йовіана (363–364 рр.) розміром 90 мм, вагою 300 г. Загальна вага скарбу 4 кг. Його сховано в землі на початку III ст. Можливо, в Борочичах було два скарби (Piotrowski J. Skarb Boroczyski. Lwów, 1929) [Там само, s. 120–122];

5) *Доманянка (?) Кременецького пов.* – скарб римських монет (детальної інформації немає) [Там само, s. 122];

6) *м. Ківерці Волинської обл.* – скарб римських монет у глиняній посудині (Антонович, 1901. с. 50, 130) [Там само, s. 123];

7) *с. Людвиполь Костопільського пов. (тепер смт Соновоє Березнівського р-ну Рівненської обл.)* – скарб римських монет (Piotrowicz L. Skarb monet rzymskich z Ludwipola i Mizocza na Wołyniu. 1935, s. 92, 97) [Там само, s. 123];

8) *с. Ласків Володимир-Волинського р-ну Волинської області* – скарб, у якому було сім золотих медальйонів, 1 срібний келих, дві срібні фібули (Сміленко А. Про деякі датуючі речі в культурі полів поховань. Археологія 1952. Т. 6) [Там само, s. 123];

9) *с. Лопушне Кременецького р-ну Тернопільської області* – на території маєтку Александри Дублянської 1926 р. знайдено монети (денарії, фоліси); ймовірно, скарб [Там само, s. 123];

10) *с. Лудин Володимир-Волинського р-ну Волинської області* – скарб золотих та срібних монет з урочища Могильна дорога [Там само, s. 124];

11) *с. Машів Любомльського р-ну Волинської обл.* – золоті монети Марка Аврелія (Орлов П. Исследование о кладах Вольнской губернии. Житомир, 1885) [Там само, s. 124];

12) *смт Мізоч Здолбунівського р-ну Рівненської обл.* – скарб римських срібних монет Антонія Пія, Марка Аврелія. Передано в музеї Луцька, Кракова [Там само, s. 124];

13) *с. Анастасівка Звягельського пов. (тепер Новоград-Волинський р-ну Житомирської обл.)* – скарб римських монет з над р. Случ (20 срібних монет часів Траяна) (Антонович В. Археологическая карта..., с. 30) [Там само, s. 125];

14) *с. Онишківці Кременецького пов. (тепер Дубенського р-ну Рівненської обл.)* – скарб монет часів Траяна [Там само, s. 125];

15) *с. Переводів Сокальського пов. (тепер Грубешівського пов. Люблінського воєв.)* – скарб римських срібних монет (68–150 рр.) [Там само, s. 125];

16) *с. Рубче Рівненського пов. (тепер Рівненського р-ну)* – скарб з семи монет часів Антоніанів [Там само, s. 125];

17) *с. Сереховичі Ковельського пов. (тепер Старовижівського р-ну Волинської обл.)* – скарб римських монет, знайдений в сакві, що була в довбаному човні, викопаному в торфі. Там же було багато шматків поліського бурштину [Там само, s. 125];

18) *с. Смордва Луцького пов. (тепер Млинівського р-ну Рівненської обл.)* – скарб римських монет, знайдений в XIX ст. [Там само, s. 125];

19) *м. Здолбунів Рівненської обл.* – скарб римських монет Марка Аврелія та Антонія Пія (Z otchłani wieków, 1927, z. 4) [Там само, s. 126];

Окремі монети:

20) *с. Олександрія Рівненського р-ну* – денарій Антонія Пія (138–162 рр.) [Cynkałowski, 1961, s. 126];

21) *с. Антонівці Кременецького пов. (тепер Шумського р-ну Тернопільської обл.)* – знахідка римських монет [Там само, s. 126];

22) *с. Аристів Рівненського пов. (тепер с. Орестів Рівненського р-ну)* – монета Антонія Пія (136–161 рр.) [Там само, s. 126];

23) *с. Башуки Кременецького р-ну* – монета Антонія Епітафа [Там само, s. 126];

24) *с. Белелуя Сокальського пов. (тепер Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.)* – срібний денарій [Там само, s. 126];

25) *с. Бискупичі Шляхетські Володимирського пов. (тепер с. Соснина Іваничівського р-ну Волинської обл.)* – срібна монета III ст., знайдена 1931 року [Там само, s. 126];

26) *с. Боратин Луцького р-ну* – денарій Антонія Пія [Там само, s. 126];

27) с. Будераж Здолбунівського р-ну – срібна монета Антоніна (?) та кільканадцять монет крім цього (можливо, скарб) [Там само, s. 127];

28) с. Будятичі Володимирського пов. (тепер Іваничівського р-ну Волинської обл.) – денарій Гордіана III (Антонович, 1901, с. 61) [Там само, s. 127];

29) м. Хелм Люблінського воєв. – монети часів Траяна [Там само, s. 127];

30) Холмицина (точне місце не відоме) – монети римсько-грецькі Діоклетіана (285–305 рр.), Максиміана (286–305 рр.), Нумеріана (270–275 рр.) [Там само, s. 127];

31) с. Хотин Рівненського р-ну – монета Марка Аврелія (161–180 рр.) (Антонович, 1901, с. 127) [Там само, s. 127];

32) с. Хоробрів Сокальського р-ну Львівської обл. – монета Фаустини [Там само, s. 127];

33) с. Чехи Бродівського повіту (тепер с. Лугове Бродівського р-ну Львівської обл.) – римські монети [Там само, s. 127];

34) с. Дядьковичі Рівненського р-ну – римська срібна монета [Там само, s. 127–128];

35) хут. Доманінка Кременецького повіту – римські монети [Там само, s. 128];

36) с. Фільварки Великі Бродівського повіту (тепер входить до м. Броди) – срібний денарій Веспасіана [Там само, s. 128];

37) с. Гірка (Górka) Сокальського повіту – денарій Коммода (180–192) [Там само, s. 128];

38) с. Глумча Велика Звягельського повіту (тепер Ємільчинського р-ну Житомирської обл.) – монети Веспасіана (69–79 рр.), Антонія Пія (138–161 рр.) [Там само, s. 128–129];

39) хут. Толовиці біля с. Підлужного (тепер Костопільського р-ну Рівненської обл.) – монета Антоніна [Там само, s. 129];

40) с. Городок Луцького р-ну Волинської обл. – срібний денарій [Там само, s. 129];

41) с. Губків Костопільського повіту (тепер Березнівського р-ну Рівненської обл.) – два римські денарії [Там само, s. 129];

42) с. Ловиця Кременецького повіту (тепер Шумського р-ну Тернопільської обл. – монета Траяна [Там само, s. 129];

43) с. Івання Дубенського р-ну Рівненської обл. – монети Антонія Пія (138–161 рр.), Дідія Юліана Севера (193 р.) (Антонович 1901, с. 79, 130) [Там само, s. 129];

44) с. Янківці Кременецького повіту – дві монети Коммода (180–192 рр.) [Там само, s. 129];

45) с. Юшківці (колишнє – Jużkowce) Кременецького повіту – римські монети (Антонович, 1901, с. 91) [Там само, s. 130];

46) с. Казимирка Костопільського повіту (тепер с. Кузьмівка Сарненського р-ну Рівненської обл.) – 5 бронзових монет (Антонович, 1901, с. 45, 130) [Там само, s. 130];

47) с. Конюшків Бродівського р-ну Львівської обл. – денарій Антонія Пія (138–161 рр.) [Там само, s. 130];

48) м. Костопіль – римські монети (Антонович, 1901, с. 44, 130) [Там само, s. 130];

49) м. Ковель – біля міста і в місті знайдено кілька римських монет [Там само, s. 130];

50) с. Квасів Горохівського р-ну Волинської обл. – золотий солід Юліана (Антонович, 1901, с. 59, 130) [Там само, s. 130];

51) с. Красне Дубенського повіту (тепер Млинівського р-ну Рівненської обл.) – римська монета (Антонович, 1901, с. 75, 130) [Там само, s. 130];

52) м. Кристинопіль Сокальського повіту (тепер м. Червоноград Львівської обл.) – монети Кріспа (305–326 рр.), Костянтина (337–340 рр.) [Там само, s. 131];

53) м. Кременець – срібний денарій Марка Аврелія (161–190 рр.) [Там само, s. 131];

54) с. Листвин Дубенського р-ну Рівненської обл. – три римські денарії (Антонович, 1901, с. 70, 130) [Там само, s. 131];

55) с. Локачі Горохівського повіту (тепер смт Локачі Волинської обл.) – мідна монета Марка Аврелія [Там само, s. 131];

56) м. Луцьк – денарій Траяна (98–117 рр.) [Там само, s. 131];

57) с. Лудин Володимир-Волинського р-ну Волинської області – золота монета з доробленим ланцюжком [Там само, s. 131];

58) с. Майдан Дубенського р-ну Рівненської обл. – денарій Веспасіана (Антонович, 1901, с. 77, 130) [Там само, s. 131];

59) с. Майдан Козлинський Дубенського повіту (тепер с. Козлин Рівненського р-ну Рівненської обл.) – срібна монета з квадригою [Там само, s. 131];

60) с. Межирич Корецький (тепер Великі Межиричі Корецького р-ну Рівненської обл.) – денарій Траяна та Антонія Пія [Там само, s. 131];

61) с. Мала Мощаниця Здолбунівського р-ну Рівненської області – денарій Адріана (117–138 рр.) (Антонович, 1961 с. 132) [Там само, s. 132];

62) с. Новостав Кременецького повіту (тепер Шумського р-ну Тернопільської обл.) – римська монета [Там само, s. 132];

63) с. Великі Вікнини Кременецького повіту (тепер Збаразького р-ну Тернопільської обл.) – денарій Траяна (98–117 рр.) (Majewski K. Importy rzymskie na Ziemiach Słowiańskich. № 829) [Там само, s. 132];

64) с. Паликорови Бродівського р-ну Львівської обл. – денарій Гадріана (117–138 рр.) [Там само, s. 132];

65) с. Переросля Дубенського р-ну Рівненської обл. – монета Августа, знайдена на дюні [Там само, s. 132];

66) с. Плоска Дубенського р-ну Рівненської обл. – монета зі скарбу [Там само, s. 133];

67) с. Підліски Рівненського повіту (тепер Гоцанського р-ну Рівненської обл.) – монета Пертіакса (193 р.) [Там само, s. 133];

68) с. Поториця Сокальського р-ну Львівської обл. – денарій Фаустини (141 р.) [Там само, s. 133];

69) с. Пирковичі Дорогичинського повіту (тепер с. Перковичі Ковельського р-ну Волинської обл.) – золота монета Траяна [Там само, s. 133];

70) с. Радваниця Сокальського повіту (тепер с. Радваніце у Польщі) – денарій Антонія Пія (138–161 рр.) [Там само, s. 133];

71) с. Малий Раковець Кременецького повіту (тепер с. Раковець Збаразького р-ну Тернопільської обл.) – кілька римських монет [Там само, s. 133];

72) с. Садки Кременецького повіту (тепер Шумського р-ну Тернопільської обл.) – срібна монета [Там само, s. 133];

73) м. Сокаль (околиця) – монети Клавдія (41–50 рр.) [Там само, s. 134];

74) с. Світязь Любомльського повіту (тепер Шацького р-ну Волинської обл.) – денарій Марка Аврелія (161–180 рр.) (Антонович, 1901, с. 61, 130) [Там само, s. 134];

75) м. Тернопіль – у музеї значна колекція монет I–IV ст. [Там само, s. 134];

76) с. Турковичі Грубешівського повіту Люблінського воєводства – римські денарії [Там само, s. 135];

77) с. Тушків Сокальського р-ну Львівської обл. – срібні денарії Траяна (98–117 рр.) [Там само, s. 135];

78) м. Володимир-Волинський (околиці міста) – кілька срібних монет Траяна (98–117 рр.) [Там само, s. 135];

79) с. Вичулки Дубенського повіту (тепер с. Вичавки Демидівського р-ну Рівненської обл.) – монети Фаустини (141 р.), Марка Аврелія (161–180 рр.) [Там само, s. 135];

80) с. Вигоданка Володимир-Волинського повіту (над р. Західний Буг – з 1971 р. входить до складу с. Амбуків Володимир-Волинського р-ну) – золота римська монета [Там само, s. 135];

81) смт Висоцьк Столінського повіту (тепер Дубровицького р-ну Рівненської обл.) – римські монети (В. Антонович 1901, с. 46, 130) [Там само, s. 135].

82) с. Озерці (на околиці) Горохівського р-ну – в довоєнний час знайдено медальйон Лізімаха (361–381) [Cynkałowski, 1961, s. 104].

Інформацію О. Цинкаловського доповнює опис монет, що зберігалися в Луцькому музеї, зроблений Я. Фітцке та Л. Піотровічем. Разом ці автори склали солідну джерельну базу – книгу-довідник (хоч і невеликих розмірів) «Monety Muzeum T-wa Przyjaciół Nauk w Łucku» (1939 р.). Із повідомлень Я. Фітцке та Л. Піотровіча довідуємось про значну кількість переважно срібних монет невеликих розмірів, «знайдених очима», а також місця знахідок не лише монет, а й імовірних населених пунктів носіїв вельбарської культури, розміщених поряд [Piotrowicz, Fitzke, 1939].

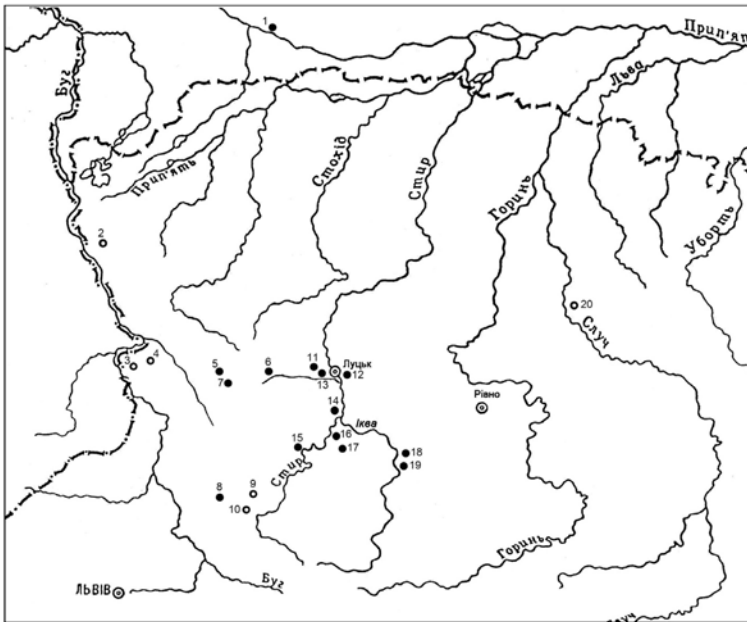


Рис. 12. Рідкісні монети та коштовні речі на території Волині та Волинського Полісся: 1 – Дорогичин; 2 – Висоцьк; 3 – Лудин; 4 – Ласків; 5 – Замличі; 6 – Линів; 7 – Дорогиничі; 8 – Квасів; 9 – Борочиче; 10 – Брани; 11 – Гать; 12 – Вигаданка (колишнє); 13 – Новостав; 14 – Торговиця; 15 – Жабче; 16 – Підлозі; 17 – Красне; 18 – Коблин; 19 – Івання; 20 – Березнівський р-н (за Г. Охріменком, Н. Складенко).

Останнім часом стало відомо про нові знахідки скарбів та окремих речей на Волині та Волинському Поліссі (рис. 12; рис. 13), зокрема з таких пунктів:

1) *с. Нові Червища Камінь-Каширського р-ну* – у р. Стохід (уроч. Вирок) знайдено скарб із близько 50 монет;

2) *с. Кисилин Локачинського р-ну* – на лівому березі р. Стохід 2017 року знайдено римську золоту монету;

3) *с. Ізів Володимир-Волинського р-ну* – 2017 року знайдено ауреус;

4) *с. Ласків Володимир-Волинського р-ну* – 2018 року знайдено ауреус;

5) *сmt Іваничі* – 2014 (?) відкрито скарб срібних монет – 100–200 (?);

6) *с. Білосток Луцького р-ну* – за Польщі виявлено скарб монет (близько 100). А. Ковалюк передав його до Львова;

7) *с. Оконськ Маневицького р-ну* – 2015 року знайдено близько 50 срібних монет;

8) *м. Замость (поблизу) у Польщі* – знайдено скарб дорогих прикрас;

9) *с. Боратин Луцького р-ну* – скарб монет (100 штук) та 3 золоті лунниці;

10) *с. Ратнів Луцького р-ну* – на березі Чорногузки знайдено золотий браслет та 2 лунниці;

11) *м. Сокаль Львівської обл.* – 3 срібні пряжки, орнаментовані фібули (скарб). Рік знахідки невідомий;

12) *с. Нарайівка Славутського р-ну Хмельницької обл.* – 2016 р. (?) знайдено скарб срібних монет (4000 штук);

13) *біля сіл Соснина Іваничівського р-ну та Бережанка Горохівського р-ну Волинської обл.* – знайдено золоті лунницю та перстень;

14) *с. Скобелка Горохівського р-ну* – знахідка ауреуса, лунниці. В окисленій мідній (?) посудинці виявлено 2 золоті монети, фібулу;

15) *с. Коршів (околиця) Луцького р-ну* – знайдено поселення великої площі, на якому виявлено скарб зі 100 срібних монет, а неподалік – окремі мідні та срібні монети;

16) біля сіл Линів Локачинського р-ну та Садів Луцького р-ну – знайдено монети, що наслідують римські;

17) с. Ратнів (околиця) Луцького р-ну над р. Черногузкою – на поселенні вельбарської культури знайдено золоті перстень, браслет, ароматницю.

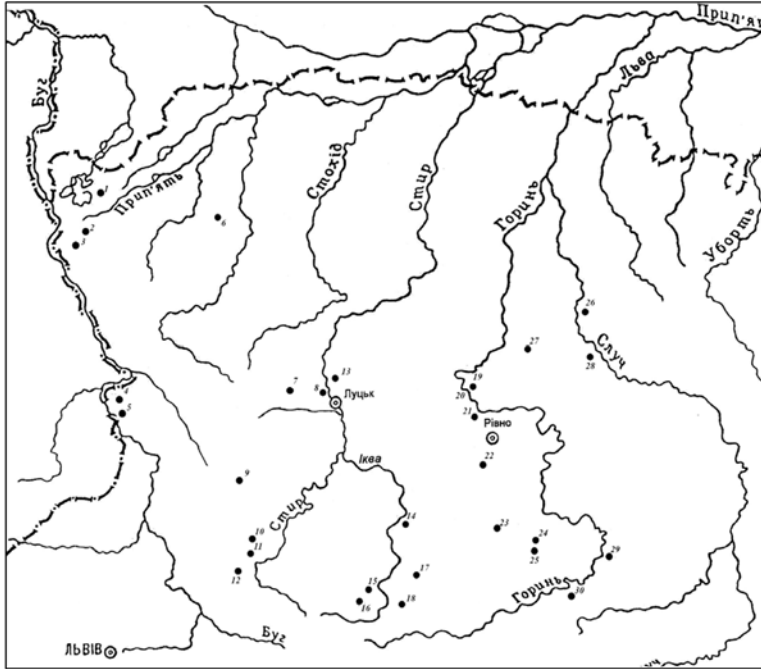


Рис. 13. Скарби римських монет на території Волині та Волинського Полісся: 1 – Яревище; 2 – Машів; 3 – Висоцьк; 4 – Ласків; 5 – Лудин; 6 – Сереховичі; 7 – Веселе; 8 – Зміїнець; 9 – Лучиці; 10 – Борочиче; 11 – Брани; 12 – Бужани; 13 – Ківерці; 14 – Плоска; 15 – Онишків; 16 – Стоянівка; 17 – Онишківці; 18 – Кременець; 19 – Рубче; 20 – Хотин; 21 – Бегень; 22 – Здолбунів; 23 – Княгинин; 24 – Мізоч-1; 25 – Мізоч-2; 26 – теч. р. Случ; 27 – Костополь; 28 – Соснове; 29 – Острог; 30 – Білгородка (за Г. Охріменком, Н. Скляренко).

Отже, можемо підсумувати:

1. Поселення вельбарської культури розкидані біля джерел, понад меншими та більшими річками Полісся, Західної Волині, Поділля. Вони утворюють кущі поселень із племенними центрами. Більш значні скарби, імовірно, пов'язані з ними (про що писав Д. Козак). Він вирізняв кілька з них: Горохівський, Луцький, Володимир-Волинський, Житомирський. Насправді їх було більше.

2. Скарбів римських монет виявлено багато. За даними І. Свешнікова, Ю. Нікольченка, згаданих вище дослідників та краєзнавців – більше 40; золоті монети (соліди, ауреуси), а також медальйони виявлено у 20-и пунктах. Окремі знахідки монет на Західній Волині та Волинському Поліссі відомі з понад 200 пунктів.

3. Знахідки монетних скарбів та окремих монет на зазначених землях датуються переважно II–III ст. та пов'язані з поселеннями вельбарської культури готів.

4. Відкритим є питання про причини довгочасного перебування носіїв вельбарської культури на цих землях та їх стосунків з місцевим слов'янським населенням. Очевидно, ця людність контролювала різні торгово-обмінні шляхи та займалася поширенням бурштину.

5. Залишаються також маловивченими проблеми етнічного складу населення цих територій до приходу носіїв вельбарської культури, а також причини, що змусили останніх раптово покинути ці обжиті землі на початку V ст. – навала гунів (?), воєнна активізація слов'ян (?).

Загалом можна констатувати, що за порівняно короткий час вельбарські та гепідські племена більшою або меншою мірою заселили практично всю сучасну територію України. Основним осередком їх концентрації була Волинь, пізніше Поділля та сучасна Київщина. На теперішній час кількість скарбів та окремих знахідок дорогих речей давньоримського часу збільшилася, можливо, в кілька разів, проте науковцям вони майже невідомі, тобто для історії України втрачені.

Література

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волинской губернии с картой, указателем имен географических, указателем предметным и перечислением источников, послуживших при составлении карты. *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. 1899. М., 1901. Т. 1. С. 1–133.
2. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / ред. О. П. Черниш, В. В. Ауліх та ін. – Київ: Наукова думка, 1982. 267 с.
3. Борисюк Ю. А., Янюк С. М. Римские монеты на территории Брестской области. Клады и единичные находки. Минск, 2013. 40 с.
4. Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. 244 с.
5. Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. н. е. – IV ст. до н. е.). Київ : Наукова думка, 1992. 176 с.
6. Козак Д. Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV–V ст. *Археологія*. 1995. № 4. С. 50–65.
7. Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР. *Свод археологических источников*. Москва, 1961. Вып. Г 4-4. 136 с.
8. Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин. Москва : Наука, 1980. 128 с.
9. Кухаренко Ю. В. О Качинской находке V в. *Древности эпохи великого переселения народов V–VIII вв.* Москва, 1982. С. 234–244.
10. Кучинко М., Кучинко З. Давні та середньовічні скарби Волині. Луцьк : Волинська книга. 2007. 172 с.
11. Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin, 2001. 290 s.
12. Магомедов Б. В. Монети як джерело вивчення історії племен черняхівської культури. *Археологія*. 2006. № 4. С. 46–51.
13. Мызгин К. В. К вопросу о времени поступления римских монет в среду черняховского населения. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Харків, 2008. Вып. 40. С. 50–63.
14. Онищук Я. Римські монети та їх значення у середовищі племен вельбарської культури. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2015. Вып. 19. С. 20–32.

15. Рябцевич В. Н. О чем рассказывают монеты. Минск : Народная Асвета, 1968. 256 с.
16. Сідаровіч В. М. Гісторыя вывучэння антычных манет у Беларусі. *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны*. Т. 11. Мінск, 2016. С. 176–186.
17. Строцень Б. Черняхівська культура Західного Поділля. Тернопіль : Астон. 2008. 272 с.
18. Тацит. Германия. Древние германцы. *Сборник документов*. Сост. Граков Б. Н., Моравский С. П. и др. Москва Соцэкгиз, 1937. С. 55–82.
19. Тиханова М. А. Борочичский клад. *Советская археология*. 1956. Т. 25. С. 301–317.
20. Фенін О. В. Знахідки римських монет у Прикарпатті. *Археологія*. 1951. Т. V. С. 94–104.
21. Sunkałowski A. Materiały do pradziejów Wołyńia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961. 265 s. + XXXI tabl.
22. Gąsowski J. Dzieje i kultura dawnych słowian (do X wieku). Warszawa: PZWS, 1964. 197 s.
23. Gurba J., Łoposzko T., Bagdasarow A. Zagadka poleskiego bursztynu. *Annales Universitatis M. Curie-Skłodowska*. 1989. Vol. 43/44. Sektio F: Historia. S. 1–5.
24. Piotrowski J. Skarb Boroczycki powiat Horochów na Wołyniu. Lwów, 1929. 36 s.
25. Piotrowicz L., Fitzke J. Monety Muzeum T-wa Przyjaciół Nauk w Łucku. Kraków, 1939. 68 s.



*На фото : Речі з поховання гунського воїна
в Якушовіце (Археологічний музей у Кракові)*

Геннадій Гулько

ВОЛИНЬ: НОВІ ФАКТИ КОНТАКТІВ З РИМСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ I–III століття

Римські скарби та монети

Нинішня зорієнтованість волинської спільноти на європейську інтеграцію України викликає особливу зацікавленість далеким минулим Волині в контексті її відносин з іншими регіонами давнього цивілізованого світу. Тут окремо слід виділити контакти праслов'янських та готських племен, що проживали у минулому на території нашого краю, з наймогутнішою державою стародавнього світу – Римською імперією. Як відомо, його легіони наприкінці I ст. н. е. впритул підійшли до земель, що межували на заході та півдні з територією історичної Волині. Археологічні розкопки та випадкові знахідки за останнє десятиліття підтверджують торгівлю, а, можливо, й інші відносини, що могли мати місце в I–IV століттях, тодішнього населення України як і з провінціями давньоримської держави, так і з територіями її лімесу, тобто прикордоння [Брайчевський, 1959, с. 64].

Такі контакти контрастних за рівнем розвитку культур, що тривали майже три століття, залишили на Волині досить помітні сліди, які не змогли знищити й більш як півтора наступні тисячоліття. Зокрема, збереглися топоніми «Траянові вали» між смт. Мар'янівка і с. Борочиче на Горохівщині та «Римська дорога» в Садів Луцького р-ну. З історичних та краєзнавчих публікацій відомо про виявлення трьох десятків значних монетно-речових скарбів, знахідки сотень поодиноких денаріїв, інших предметів, датованих I–IV ст. у Володимир-Волинському, Горохівському, Луцькому, Любомльському, Старовижівському, Камінь-Каширському та інших районах історичної Волині [Пасюк, 2016, с. 28].

Відомим також є факт, що з двох десятків знайдених у XVII–XX ст. на території України золотих медальйонів, типових імператорських подарунків вождям «варварів», половину було виявлено саме на території Волинської області. Найбільші скарби давньоримського походження та всі вищезгадані медальйони, були знайдені в південно-західних районах області. Так, у скарбі, виявленому в 1930-х роках біля с. Ласків Володимир-Волинського р-ну, крім інших коштовних речей, було сім золотих медальйонів, у великих скарбах біля сіл Брани й Борочиче Горохівського р-ну – від-

повідно два та один. Золоті римські соліди знайдено і в Любомльському та інших районах. Часові межі більшості речових та монетних скарбів вказують на роки між правліннями імператорів Траяна (98–117 рр.) та Йовіана (363–364 рр.) (*ил. 18; ил. 19*). Як слушно наголошував М. М. Кучинко, вже в ті часи наш край не був «terra incognita» серед народів Європи [Кучинко М., Кучинко З., 2007, с. 64] і тут вирувало активне політичне і господарське життя.

Зважаючи на те, що цей цікавий пласт історії Волині залишається недостатньо дослідженим та в ряді положень спірним, він є актуальний для вивчення і надалі. У цьому дослідженні проаналізуємо лише кілька найбільш важливих знахідок тієї доби, випадково виявлених в області за останнє десятиліття.

Конкретним підтвердженням концепції щодо різнобічних контактів населення прадавньої Волині та давньоримської держави є унікальний скарб монет та кількох речей тієї доби, виявлений випадково 2012 року в Горохівському р-ні. На сьогодні він перебуває у приватній колекції за межами області, проте пошуківці, які його виявили, люб'язно надали можливість дослідити цю знахідку (*ил. 20*). При всіх відомих суперечностях щодо наукової значимості випадкових археологічних знахідок, все ж є підстави вважати, що ця – варта серйозної уваги. Зі слів пошуківців, скарб знайдено на зораному полі між селами Бужани та Ржищів. У ньому було сховано 265 срібних денаріїв, дві срібні фібули, кільцеподібну срібну підвіску, залізну сокиру та кілька уламків інших (не ідентифікованих) предметів (*рис. 1; ил. 20*).

Основна частина скарбу – монети, сокира та фібули – знаходилась у нижній частині глиняного горщика, від якого, в цілому, збереглося лише кілька фрагментів. Інші речі зі скарбу помітили за 3–4 м. Ймовірно, вони містилися у верхній частині тієї ж посудини, порушеної тракторним плугом. Тобто горщик зі скарбом був на глибині лише 35–40 см і зруйнований під час обробітку землі сучасним методом глибокої оранки. Зважаючи на обставину, що за 50 м виявлено ще до десятка денаріїв, а також монети доби пізнього серед-

ньовіччя, є підстави стверджувати, що територія біля місця знахідки в давнину періодично була населеним пунктом [Археологічні пам'ятки..., 2017, с. 47]. Щодо фрагмента горщика, у якому сховано скарб, то цей ліпний керамічний виріб, виготовлений з типової для південної Волині глиняної суміші за тогочасною технологією, може бути датований II–III ст. н. е. [Кучинко, 2005, с. 118].

Показовий також вміст скарбу, що був наданий для дослідження. Перш за все, схарактеризуємо найчисельнішу частину скарбу – монети. Як згадувалося, на місці знахідки було виявлено 265 срібних давньоримських денаріїв, з них близько 50 монет у доброму стані, 200 – у задовільному і понад десять мають незначні механічні пошкодження. Загальна вага знайдених монет 650 г. На переважній частині денаріїв написи легенди на аверсі та реверсі ідентифікуються. Є підстави вважати, що приблизно 200 монет перебували в обігу досить значний час, оскільки мають сліди від тривалого тертя поверхні під час використання. На кількох екземплярах помітні дрібні технологічні дефекти: зміщення штемпеля, дещо овальна форма тощо. Діаметр більшості денаріїв – від 18 до 20 мм, вага їх переважно від 2,6 до 3,2 г, тобто дещо менша, ніж звичайно важать такі монети [Пасюк, 2016, с. 28]. У цілому, в скарбі зібрано лише якісні срібні монети, тобто цією справою займалася особа, добре обізнана з тогочасним грошовим обігом та якістю монет.

Усі монети зі скарбу можна також охарактеризувати ще у двох аспектах: по-перше, залежно від доби правління імператорів, які згадуються в легендах монет, і, по-друге, із врахуванням інших історичних постатей цього періоду (як зображених на монетах, так і відсутніх на них). До першої групи належать 2 денарії імператора Доміціана (81–96 рр.), 39 – імператора Траяна (98–117 рр.), 56 – імператора Адріана (117–138 рр.), 46 – Антонія Пія (138–161 рр.), 74 – імператора Марка Аврелія (161–180 рр.), 6 – імператора Комода (176–192 рр.), та 8 – імператора Септимія Севера (193–211 рр.) [Фенглер, Гироу, 1982, с. 73]. Для зручності аналізу до цієї групи віднесено також монети із легендами п'яти дружин деяких вищезгаданих імператорів.

У хронологічному контексті найстаріша монета датується як максимум 81 р. н. е., а верхня хронологічна межа монет може бути 211 рік. Відомо, що за цей історичний відрізок (130 років) давньоримська держава досягла піку своєї могутності і її завоювання були найбільшими. Саме в ці роки легіони римського війська на Сході вперше в історії давнього Риму дійшли до Каспійського моря в районі нинішнього Баку [Козак, 2002, с. 149]. Водночас інші римські легіони мали форпости в Північному Причорномор'ї, зокрема Ольвії, Тірасі, можливо, в місцевостях, де нині Кам'янець-Подільський, Ужгород та Чернівці.

Показово, що найбільша кількість монет – 215 – належить до історичного проміжку в 73 роки – між завершенням правління імператорів Траяна та Марка Аврелія, тобто, до так званого «золотого віку» стародавнього Риму доби імператорів з династії Антонінів. Інші монети – 2 денарії імператора Доміціана, 6 денаріїв Комода та 8 – Септимія Севера лише засвідчують хронологічні межі (від найбільш ранніх та найбільш пізніх монет). Вони особливо не впливають на визначення дати формування основного вмісту скарбу. Разом із тим аналіз якості монет показує, що військові успіхи та територіальні придбання негативно вплинули на фінансовий стан держави. Це положення однозначно підтверджує вміст срібла орієнтовно 900 проби на денаріях Доміціана та 565-ї проби наприкінці правління Семптимія Севера.

По-друге, досить цікавим фактом для вивчення того-часної історії стали наявні у скарбі монети із зображенням дружини імператора Адріана – Сабіни, дружини імператора Антонія Пія – Фаустини Старшої, дружини імператора Марка Аврелія – Фаустини Молодшої, дружини імператора-співправителя Луція Вера – Луцили та дружини імператора Семптимія Севера – Юлії Домни. З історичних хронік відомо, що вони відігравали особливу роль в Римській імперії, незважаючи на одіозну «славу» окремих з них. Зокрема, такою була вже згадувана Луцила, проте парадоксально, що в скарбі виявлено 18 монет на її честь, а от її добродійного чоловіка – жодної [Федорова, 2002, с. 202].

Не було в скарбі монет імператорів Нерви (96–98 рр.), Пертинакса і Дідія Юліана (193 р.), Клодія Альбіни (193–197 рр.) та Песценнія Нігера (193–194 рр.). Можливою причиною цього є короткочасність їхнього правління, а отже, й незначна кількість викарбуваних з їхнім іменем монет. Вірогідно також, що наступники згаданих імператорів намагалися нівелювати пам'ять про своїх суперників, вилучивши з обігу навіть монети, викарбувані в роки їхнього правління. Ці гіпотези підтверджує той факт, що монети з легендами вищезгаданих імператорів у всіх виявлених в області скарбах досить рідкісні [Кучинко М., Кучинко З., 2007, с. 44].

Відомо, що завойовницька політика Риму стимулювала активний розвиток торгівлі, особливо зовнішньої. Цілком можливо, що римські купці, доставляючи зі створених на території лімесу торгових факторій зерно, мед, віск, шкіри, бурштин тощо, виконували також функції далекої розвідки. Цілком ймовірно, що вони були і на території історичної Волині [Кучинко М., Кучинко З., 2007, с. 152]. Саме інтенсивністю зовнішньої торгівлі, залученням до неї племінної знаті, широких верств праслов'янських та готських племен можна пояснити і факти зосередження на території нашого краю окремих скарбів та монет доби Риму, датованих I–II ст. Як зауважував М. Ю. Брайчевський, думка про використання східними слов'янами римських монет за їх прямим призначенням як грошового знака, як засобу обігу є цілком природною і необхідною [Брайчевський, 1959, с. 32]. Разом із тим, закономірна криза імперії, викликана рядом політичних та економічних причин, у III ст. призвела до поступової втрати завойованих територій – від Вірменії, Причорномор'я до східної частини Дакії. Усе це могло спричинити значне зменшення на території Волині так званих скарбів торгового походження з монетами, датованими 80–180 рр., і збільшення таких, що накопичувалися в місцевих ватажків як військові трофеї (*ил. 21; ил. 25; ил. 28; ил. 29*) або ж як плата найманцям. Згідно з висновками фахівців, у переважній більшості досліджених скарбів давньоримських монет з Волині граничні датування денаріїв закінчуються 190 – початком 200 рр.,

тобто часом громадянської війни в Римській імперії, добою активного залучення військових загонів слов'ян до численних готсько-римських війн в III–IV ст. До цього ж часу належить і значне погіршення якості римських монет, яких вже добре обізнане із грошовим обігом населення Волині накопичувати не бажало. Як друга версія, саме цим явищем можна пояснити багаті не лише повноцінними срібними монетами, але й золотими речами та медальйонами всі відомі скарби, виявлені на територіях Володимир-Волинського та Горохівського районів [Кучинко М., Кучинко З., 2007, с. 51]. Якщо брати за основу виявлені там відомі дорогоцінні скарби, то, можливо, саме в цій місцевості були в ті часи невідомі нам осередки племінних об'єднань на час війни. Зокрема, як інакше пояснити, що три із згаданих вище скарбів давньоримської доби виявлено в трикутнику сіл Брани – Борочице – Бужани, розташованих на віддалі одне від одного лише за 6–8 км. У цьому ж регіоні Волині ідентифікують згадувані «Траянові вали», офіційно ще не досліджувані. У цілому, ареал знахідок давньоримських монет можна виділити на мапі по умовній лінії Берестечко – Луцьк – Володимир-Волинський – Ковель – Любомль. У північно-східних регіонах Волині факти виявлення навіть поодиноких денаріїв є рідкісні, тобто ці висновки відповідають дослідженням М. Ю. Брайчевського, здійсненим ще у 1950-х роках [Брайчевський, 1959, с. 125].

Версію про походження скарбу з с. Бужани, як військового трофею, підтверджують й окремі інші виявлені предмети. Зокрема, цікавими є дві срібні фібули, тобто застібки для верхнього одягу. Обидві вони належать до класичного дволатівчастого арбалетного типу і подібні за формою та конструкцією. Перша фібула, що збереглася краще, має напівкруглий верхній щиток, що завершується на кінці мініатюрним виступом, прикрашеним рифленими поясками. Бічні краї її верхнього щитка, ймовірно, також були прикрашені парними фігурними виступами, фрагмент яких зберігся. Спинка фібули досить коротка, а нижній, видовженої ромбічної форми щиток ніжки – зігнутий. Поверхня виробу ви-

чищена, слідів патини вже немає. Розмір цієї фібули (з умовно вирівняним нижнім щитком) – приблизно 110 мм довжини, 50 мм ширини біля пружини та 35 мм – біля голкопріймача. На поверхні обох щитків немає орнаменту, лише біля основи нижнього щитка ніжка прикрашена також рифленим пояском. Стальна дворядкова пружина збереглася, але голка, ймовірно, пошкоджена іржею, відпала під час підйому скарбу (рис. 1). Друга срібна фібула була, вірогідно, пошкоджена в наш час луцильником під час обробітку поля. Проте збережені фрагменти дають підстави стверджувати, що й вона належала до арбалетного типу з напівкруглим верхнім щитком та видовженим ромбічної форми щитком ніжки. На збережених фрагментах фібули, крім рифленого пояска біля основи нижнього щитка, іншого орнаменту не виявлено. Умовна реконструкція фібули засвідчує, що її довжина також була близько 110 мм, ширина верхнього щитка – приблизно 50 мм, а максимальна нижнього – 35 мм.

До цього ж скарбу належить велика срібна пряжка з кільцем овальної форми, прямокутним щитком та дзьобоподібним на завершенні язичком, прикрашеним трьома рядками поясків. Загальна довжина пряжки зі щитком – 65 мм. Кільцева дужка пряжки потовщена, розміром 30 на 25 мм. Прямокутний щиток, розмірами 30 на 32 мм, крім розміщених по кутках виступів заклепок, орнаментальних прикрас не має. Серед предметів скарбу була також кільцеподібна, з прикрасами із кількох витків тонкого дроту срібна підвіска (рис. 1).

Слід зазначити, що речі такого типу, як виявлені у скарбі прикраси, трапляються на території Причорномор'я та Подунав'я. Багато прикрашені чеканкою та позолотою, вони були продукцією, виготовленою в традиціях провінційно-римського ремесла, для заможних представників «варварських» племен. Скарбом цього різновиду є відома знахідка 1960-х років, виявлена біля с. Качин Камінь-Каширського р-ну, предмети якої належали представникам вельбарської культури II–IV ст., тобто, ймовірно, знатній готській родині. За спостереженням Д. Н. Козака, саме парні фібули та масив-

ні поясні пряжки і підвіски становили, як засвідчують розкопки таких поховань, один комплект жіночого одягу із середовища готської еліти [Козак, 1995, с. 54].



Рис. 1. | с. Бужани. Прикраси зі скарбу.

Бужанський скарб, зважаючи на менш досконале оздоблення прикрас та порівняно незначну кількість виявлених у ньому монет, на наш погляд, міг належати не лише родині готів, як переважно ідентифікують такі знахідки, але й сім'ї місцевого воїна – слов'янина. Відомо, що слов'ян як найманців або ж з примусу завойовники-готи залучали до активної участі в Маркоманських та інших римсько-готських війнах на рубежі II–III ст. Про таку можливість, крім цінних речей, може свідчити ще одна показова знахідка, що за словами свідків, була біля горщика з частиною скарбу. Це невелика, але міцна залізна сокира, вагою близько 600 г. Довжина її 160 мм, ширина біля обуха – 40 мм, біля вістря – 45 мм. Зважаючи на овальний профіль провухини з бічним підсиленням та характерний короткий округлий обух, можна стверджувати, що це типова для тієї доби бойова сокира. Її напів-

кругле, злегка загнуте лезо, міцний обух та довгий держак у вмілих та міцних руках тодішнього воїна були дійсно грізною зброєю. У хроніках візантійських істориків наголошувалося, що основними видами зброї антів та інших давніх слов'ян були, поряд із бойовою палицею та списом, саме сокири – універсальні знаряддя як у мирний час, так і на війні. Такого типу зброю, як свідчать знахідки, ще сотні років використовували і готські, і слов'янські воїни. Адже мечі, як відомо, у перші століття нової ери і в пізніше часи були дуже дорогими і належали переважно вождям та племінній еліті [Окшотт, 2006, с. 88]. Крім цього, як вважається, ця сокира, що мала сліди тривалого попереднього використання, могла виконувати при скарбі і роль оберега.

У цілому скарб, виявлений біля с. Бужани Горохівського р-ну за сукупністю всіх вище зазначених ознак може датуватися першою половиною III ст. н. е. і є свідченням контактів давніх слов'янських та германських племен, що тоді проживали на Волині, з Римською імперією.

За останні роки на території історичної Волині виявлено ряд інших знахідок, що свідчать про військові і торгові відносини її населення з Римом (*іл. 25; іл. 27 – іл. 31*). Зокрема, неподалік від смт Олика Ківерцівського р-ну нещодавно випадково знайдено унікальний перстень. Його тип та написи на щитку і обідку дають підстави висловити гіпотезу, що він міг належати воїну одного з елітних римських легіонів – «XV/I», відомого участю у військових діях в I–II ст. в Іудеї, Дакії тощо. Звичайно, ця знахідка потребує додаткових досліджень.

Не менш знаковими для вище згаданої концепції є численні знахідки під час археологічних розкопок та розвідок значної кількості фібул (*іл. 20 – іл. 24; іл. 26*). Досліджені нами понад 200 із них, знайдених за останні роки приватними особами на території переважно Луцького та Горохівського районів і наданих для ознайомлення, дають підстави стверджувати: по-перше, ці популярні аксесуари одягу I–V ст. були як традиційно-римського так і, можливо, місцевого виробництва. Ареал їх знахідок накладається в ціло-

му на відомі на Волині поселення зубрицької, вельбарської та черняхівської культур, тобто доби їх можливих контактів з давнім Римом [Кучинко, 2005, с. 105–117]. Показово також, що форма та орнаментика окремих фібул вказує на те, що вони могли бути не лише елементами одягу, прикрасами або знаками суспільного статусу, але й сакральними предметами. Підтвердженням цього є солярні знаки чотирьох типів на 47 досліджуваних фібулах [Гулько, 2009, с. 246].

Про різнобічні впливи релігій інших регіонів Європи та Азії на вірування слов'ян свідчать також ще дві випадкові знахідки сакрального характеру. Перша з них – це фігурка, яку можна попередньо ідентифікувати як одне з божеств давньогрецького пантеону – Афіна Паллада на колісниці (*ил. 11*). За деякими даними, її кілька років тому було випадково знайдено в с. Залухів Ратнівського р-ну і нині вона зберігається у приватній колекції. Розмір статуетки – 195 на 165 мм, вага – 754 г, виготовлена фігурка зі сплаву олова з домішками бронзи. Цікаво, що притаманні Афіні Палладі атрибути – давньогрецький шолом на голові та сова, символ мудрості, в піднятій руці – тут поєднані зі стилізацією ніг божества, колісниці та задньої частини коня, що більш характерне для кельтської традиції. Із сакральною культурою кельтів пов'язані також зображені на коні солярні символи, типові і для окремих вище згадуваних фібул [Керлот, 1994, с. 153]. Безумовно, ця незвичайна знахідка потребує більш детального вивчення.

Другий артефакт – випадково виявлена 2017 року біля с. Мельниця Ковельського р-ну бронзова фігурка, попередньо ідентифікована як богиня Керідвен (Біла богиня) з кельтсько-римської доби. Вага фігурки 29,92 г, довжина – 70 мм, виготовлена вона з бронзи, частково пустотіла. Свідченням впливів давньоримського світу є також виявлене під час розкопок 2005 року в с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненщини погруддя греко-римського божества Сарапіса. Крім того, в 2016 р. неподалік від Луцька (с. Зміїнець) знайдено шість великорозмірних (до 30 мм) давньоримських бронзових монет – дупондіїв. На одній з них є зображення

божества Сарапіса та імператора Антонія Пія, на інших – рельефні зображення Геракла, Вести тощо.

Цілком можливо, що описані сакральні фігурки та великорозмірні монети могли використовуватися місцевими жителями як інтерпретовані з античних зразків складові пантеону готсько-слов'янських язичницьких божеств [Козак, 2010, с. 145]. Наразі питання духовного світу людності, яка заселила наш край в II–III століттях та, як зазначалося, більш детальна ідентифікація фігурок, фібул та дупондіїв із сакральними ознаками, ще потребує окремого дослідження.

У зв'язку з виявленими на Волині давньоримськими скарбами виникає логічне запитання про причини схованки значної кількості їх у землі. Якщо врахувати, що частину скарбів було покладено в горщики або ж у металеві посудини, то це може свідчити про їх цілеспрямоване зберігання в землі, що широко практикувалося в усі неспокійні часи. Але тут ще питання в тому, чому ж багато із заритих у землю скарбів так і не забрали зі схованок господарі. Є припущення, що основною причиною цього стала стрімка навала наприкінці IV – початку V століть кочівників – гунів – на слов'янські та готські племена, які тут проживали [Козак, 1995, с. 62]. Археологічні розкопки, зокрема й на території області, свідчать про значну поспішність, з якою населення полишало свої житла, не беручи з собою навіть найнеобхідніші знаряддя праці, не говорячи вже про скарби. Це нашестя змусило частину слов'янського населення покинути свої насиджені місця й шукати порятунку в лісових нетрях та болотах Полісся [Всемирная история, 1956, с. 790]. Із нез'ясованих досі причин жителі багатьох поселень до своїх осель та схованих монет і коштовностей вже не повернулися. Очевидно, тоді активна господарська і торгова діяльність на Волині була призупнена на багато десятиліть. Підтвердженням цього є той факт, що значних скарбів, датованих VI–VII ст., тобто протягом наступних двохсот років, у нашому краї археологічними розкопками загалом не виявлено [Кучинко М., Кучинко З., 2007, с. 66].

У підсумку варто зазначити, що ряд наведених прикладів наявності давньоримських «слідів» на Волині свідчить про брак системних матеріалів із цієї малодослідженої та спірної проблеми. Планові археологічні експедиції у Волинській області через брак державних коштів уже кілька років майже не проводяться. Водночас виникла парадоксальна ситуація, за якої з одного боку офіційні археологічні служби залишаються безпомічними, а з іншого – приватні пошуковці на свій страх і ризик шукають і знаходять цінні артефакти. Проблема полягає ще й у тому, що значна частина цінних знахідок, у тому числі й предметів місцевого виробництва, не потрапляє до наукового обігу, осідає у приватних колекціях в Україні, і, що найгірше, продається за кордон. Боротися з цим явищем лише шляхом невизнання діяльності приватних пошуковців та закликами до їх покарання – справа безнадійна. Тут потрібен комплекс цілеспрямованих державних і громадських заходів, діалог та тісна співпраця офіційних археологічних служб та приватних пошуковців.

Література

1. Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. 244 с.
2. Всемирная история : в 10 томах [главн. редкол.: Жуков Е.М. и др.]. Москва: Госполитиздат, 1956. Т. 2. 899 с.
3. Гулько Г. Я. До питання типології окремих нововиявлених фібул на Волині. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. № 22: Історичні науки. С. 242–249.
4. Кучинко М., Кучинко З. Давні та середньовічні скарби Волині. Луцьк : Волинська книга. 2007. 172 с.
5. Археологічні пам'ятки Волинської області (Матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Волинська область») / упор.: М. М. Кучинко, Г. В. Охріменко, О. Є. Златогорський. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 710 с.
6. Кучинко М. М. Археологія Волині. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. 202 с.
7. Козак Д. Готи на Волині. *Всеукраїнський суспільно-політичний літературно-мистецький часопис*. Луцьк, 2002. Ч. 4. С. 14–18.

8. Козак Д. Етюди давньої історії України. Київ, 2010. 184 с.
9. Козак Д. Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV–V ст. *Археологія*. 1995. № 4. С. 50–65.
10. Керлот Х. Э. Словарь символов: [Мифология. Магия. Психоанализ: пер.]. Москва: REFL-book, 1994. 603 с.
11. Окшотт Э. Археология оружия: От бронзового века до эпохи Ренессанса. Москва: Центрополиграф, 2006. 388 с.
12. Пасюк І. Торгово-грошовий обіг на Волині (IX–XIX ст.). Луцьк : Вид-во ПП «Іванюк В. П.», 2016. 212 с.
13. Федорова Е. В. Императорский Рим в лицах. Москва: Слово, 2002. 232 с.
14. Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата: пер. с нем. Москва: Радио и связь, 1982. 328 с.



На фото : Скарб із с. Доросині

Геннадій Гулько

СКАРБ Х століття З СЕЛА ДОРОСИНІ НА ВОЛИНІ

Скарби з арабськими монетами

Для дослідження давньої історії України особливе значення мають матеріальні знахідки, передусім речові та монетні скарби. Як стверджував відомий вітчизняний історик і археолог М. Ю. Брайчевський, кожний етап у розвитку людства має свої характерні категорії скарбів, обставини їх появи та утворення [Брайчевський, 1992, с. 53]. Це положення особливо значиме для волинського краю, оскільки історичні процеси, які тут відбувалися не лише за доби так званих «темних віків», але й у IX–X ст. залишаються для дослідників маловідомими. Зокрема, давньоруські літописні джерела та писемні свідчення арабських купців і мандрівників про цей період минулого північно-західних земель сучасної України подають досить скупи відомості. Небагато достовірної інформації знаходимо і в західноєвропейських середньовічних анналах. Тому кожна матеріальна знахідка періоду, який передував входженню Волині до складу Київської Русі, має неабияке значення.

Варто наголосити, що за всі роки досліджень історії нашого краю, фахівцям достовірно відомо лише кілька скарбів, які за виявленими арабськими дирхемами та прикрасами можна датувати IX–X ст. Перший з них, невідомо де і коли знайдений, зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею. Цей скарб нараховує 297 срібних куфічних дирхемів, карбованих у 918–921 рр. Загальна його вага 307,55 г. Серед цих монет 51 ціла, 98 фрагментів, 33 уламки та 115 «січки» [Фонди ВКМ]. Чи були в цьому скарбі інші предмети, крім монет, невідомо, але вже сам факт знахідки дає підстави стверджувати, що скарб був схований біля місця, де велась торгівля та процвітали ремесла. Цілком можливо, це було давнє племінне слов'янське городище – Луцьк. Шкода, але інформації про обставини виявлення цієї унікальної знахідки надто мало.

Другий скарб, який фахівці датували другою половиною X ст., був виявлений 1883 року в с. Борщівка на Рівненщині. У скарбі, крім невідомої кількості монет, було вміщено 42 срібні злитки, 7 срібних шийних гривен – обручів, а

також жіночі прикраси: 2 великі срібні півмісяцеподібні підвіски – лунниці, оздоблені зерню, та 8 срібних сережок, які за формою нагадували закріплені на кільці виноградні грона. Цей скарб, як і попередній, дослідити безпосередньо в нинішні часи вже неможливо, оскільки ще сто років тому він був переданий у фонди Ермітажу (м. Санкт-Петербург) [Кучинко М., Кучинко З., 2007, с. 73].

В окремих виданнях згадуються також знайдені на історичній Волині до 1917 р. скарби арабських монет та амулетів у містечку Торчин, в с. Острів'я Кременецького р-ну тощо, проте достовірної інформації про ці факти автору дослідження відшукати не вдалося [Пасюк, 2016, с. 29]. Відомо також про знахідки одного чи кількох диргемів приватними пошуковцями біля с. Зміїнець Луцького, с. Копачівка Рожищенського, смт. Шацьк та ряді інших районів області.

Цілком вірогідно, що найбільший кількісно скарб диргемів було виявлено на Волині, у 2009 р. шукачем, за деякими даними, на межі Любомльського та Шацького районів. На жаль, власник знахідки, у якій нараховувалося 1420 диргемів загальною вагою 4280 г та кілька прикрас і амулетів, не надав можливості фахівцям належно його дослідити [Пасюк, 2016, с. 29]. За нашою інформацією, переважна частина цього унікального скарбу вже продана приватним колекціонерам і, ймовірно, втрачена для науки. Лише незначна кількість монет з нього потрапила до фондів Любомльського історичного музею. Попередні дослідження цієї частини скарбу, за даними відомого краєзнавця, директора музею О. Остапюка, свідчать, що ці дирхеми виготовлені в 799–809 та 926–927 роках.

Отже, до недавнього часу три згадані скарби були чи не єдиними конкретно датованими матеріальними свідченнями історії Волині VIII–X ст. Тому інформація про випадкове виявлення у 2011 р. ще одного скарбу біля с. Доросині Рожищенського р-ну на Волині, у якому знаходилися дирхеми та прикраси, не могла залишитись поза увагою краєзнавців (рис. 1). Зазначимо, що світлина цієї знахідки вже потрапи-

ла на сторінки одного з російських видань навіть без вказівки на країну, де її виявили [Спасенных, 2016, с. 18]. Завдяки люб'язній згоді власника скарбу, колекціонера з Луцька, автору цього дослідження була надана можливість ознайомитися з унікальною знахідкою.

Під час ознайомлення, по-перше, необхідно було осмислити вміст знайденого скарбу, який, вірогідно, дійшов до нас лише частково. Серед місцевих жителів побутують чутки про те, що на початку 2000-х років у цій місцевості знайдено велику кількість срібних монет. За інформацією нинішнього власника скарбу, його було виявлено на зораному полі у двох місцях. Перша частина скарбу – переважно злипли між собою монети – знаходилась у глиняному горщику, від якого збереглася лише нижня частина (рис. 2).



Рис. 1. | Скарб арабських дирхемів та прикрас із с. Доросині

Друга частина знахідки перебувала за 10–15 м від попередньої, і швидше за все, це – вміст верхньої частини того ж горщика, розтягнутого по полю тракторним плугом. Можна вважати, що горщик як вмістилище скарбу знаходився в наші дні на глибині лише 35–40 см і виявлений тільки завдяки сучасним методам глибокої оранки поля. Не спиняючись детально на характеристиці збереженого фрагмента горщика, зазначимо, що це ліпний керамічний виріб, який міг бути виготовлений з типової для Волині глиняної суміші за тогочасною технологією на рубежі VIII–IX ст. [Кучинко, 2005, с. 125].

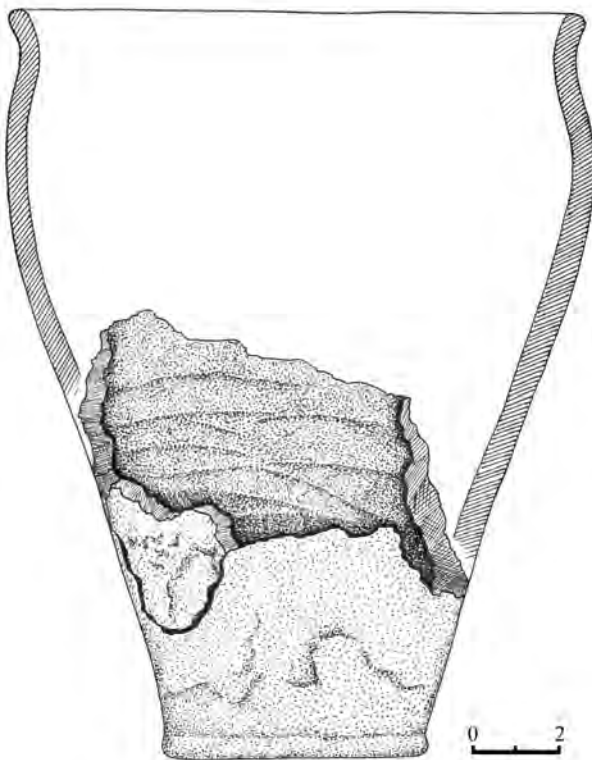


Рис. 2. Реконструйований вигляд горщика, в якому знаходилася частина скарбу.
Художник В. Мискевич

По-друге, показовим є сам вміст тієї частини скарбу, що зберігся і був наданий для дослідження. Як зазначалося, це монетно-речовий скарб, у якому сховані прикраси та дирхеми. Для початку варто схарактеризувати прикраси як унікальне свідчення технологічного та естетичного рівня майстрів тієї епохи. Загальна вага дев'яти срібних прикрас 123 г. Зокрема, це дві дворогі лунниці, тобто типові для слов'янських жіночих прикрас підвіски – амулети, що символізували культ Місяця [Кучинко, 2008, с. 34]. Перша з них має довжину 6,5 см, ширину по центру – 4,8 см. Вага її становить 14,85 г (рис. 3; іл. 33). Виріб прикрашений лише з одного боку виконаними зерню геометричними візерунками – по всій поверхні рівносторонніми трикутниками, схожими на виноградні грона, та зерноподібною в'яззю по краях. У центрі лунниці біля видовженого трубчатого вушка розміщено три, а по краях – по одній випуклій кульці діаметром 0,5 см. Привертає увагу високий технологічний рівень виготовлення лунниці, міцна пайка вушка до корпусу тощо. Зважаючи на відомі аналогії, описаний вище тип амулета та зображення на ньому символіка мали значне поширення у VIII–XI ст. серед багатьох народів Європи та Азії [Седов, 1987, с. 233].

Досконалою технологією виготовлення та відповідним естетичним виглядом вражає друга, на жаль, пошкоджена лунниця (іл. 32). Вона також виготовлена зі срібла, прикрашена тільки з лицевого боку зерню. Довжина фрагмента 2,8 см, ширина – 1,51 см та вага – 4,61 г. Тобто цей амулет був дещо меншим за розміром та вагою від попереднього, проте прикрашений більш вишукано. На цій лунниці трьома кульками (діаметр кожної – 0,4 см) оздоблено збережений ріжок. Ще одна така кулька розміщена в центрі біля трубчатого вушка, а між ними – ефектний елемент у вигляді солярного символу. Інший простір між цими орнаментними фігурами заповнюють гармонійно розміщені трикутники – грона – та обрамлення з мініатюрних кульок. По краях лунниці помітне рельєфне заглиблення, що збільшує ефект візуальної об'ємності зображення. Безсумнівно, відсутня частина лунниці мала тотожний орнаментальний мотив (рис. 4).



Рис. 3. Реконструкція намиста та лунниці зі скарбу.
Художник В. Мискевич

Цілком вірогідно, що обидві лунниці склали єдиний комплект, який кріпився до виявленого в скарбі намиста із 16 срібних овальних намистин (рис. 3; іл. 32). Десять із них мають розмір близько 2,3 см, а ще шість – 1,8–1,9 см. Вага більших намистин – від 4,25 до 5,80 г, а менших – від 2,1 до 2,9 г. Кожна намистина прикрашена багатим орнаментом, виконаним зерню, вибитим пуансоном, тобто чергуванням кружечків, трикутників, крапок та поздовжніх і поперечних фризів [Кучинко М., Кучинко З., 2007, с. 73]. Вражає їх естетичний дизайн, коли кожна намистина має вигляд мистецького виробу. Дві окремі намистини – більша та менша – різняться від інших розміром, вагою та орнаментом. Вірогідно, вони належали до іншого комплекту прикрас. Ще три намистини мають незначні пошкодження.

У цілому, відповідно до відомих аналогій, перша з описаних лунниць за формою та оздобленням намистин подібна до окремих прикрас, виявлених 1868 року в скарбі з Гнездова (біля Смоленська), який датується серединою X ст. [Седов, 1987, с. 281]. Щодо другої лунниці, то аналогію їй з подібною орнаментациєю не знайдено, хоча за окремими елементами зображень та особливостями кріплення до корпусу вушка вона також могла належати до тієї самої історичної доби.

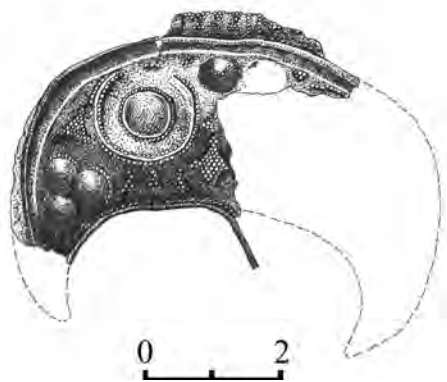


Рис. 4. | Фрагмент лунниці зі скарбу.
Художник В. Мискевич

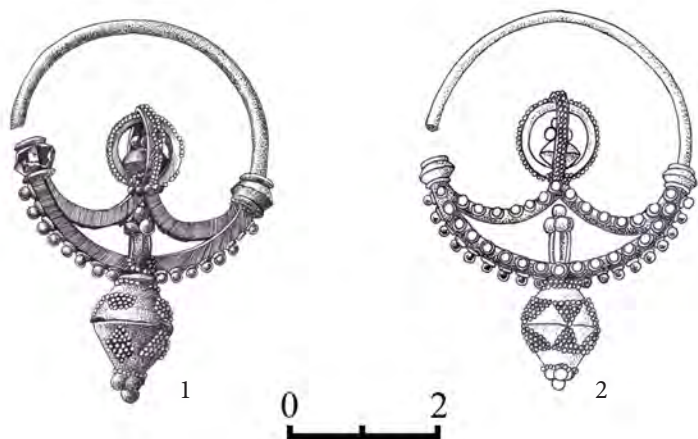


Рис. 5. Парна сережка зі скарбу.
Художник В. Мискевич



Рис. 6. Сережки зі скарбу.
Художник В. Мискевич

З інших складових скарбу з с. Доросині варто виділити шість сережок, які утворюють дві групи (іл. 34). У першій групі особливо вражають дві срібні сережки з одного комплекту, зважаючи на їхню повну тотожність (рис. 5). Такі прикраси у ті часи жінки могли носити як у вухах, так і на підвісці – колті. Розмір сережок разом із кільцем – 5,0 на 3,1 см, а вага – 7 г. Оздоблені вони напаяними срібними кульками різного розміру, тобто зерню; за формою нагадують лунницю з трьома ріжками доверху. У центрі сережки до середнього ріжка прикріплена верхівка, що нагадує символіку об'ємної сфери. Нижня частина сережки має вигляд закріпленого на кільці грона винограду, прикрашеного трикутними символами з дрібних срібних кульок. Комбінація з трьох кульок також розміщена на протилежних кінцях умовного «грона». Це все разом із ймовірною солярною та іншою символікою орнаменту свідчить не лише про ювелірне, але й сакральне значення цих сережок.

Скромніші на вигляд чотири срібні сережки з другої групи (рис. 6; рис. 7). Дві з них мають розмір та вагу, близьку до описаних вище, подібна також ромбічна та трикутна орнаментика «грона» на пірамідальній фігурі сережок, що завершується зверху дужкою. Проте за формою інших елементів, враховуючи втрачені фрагменти верхньої частини «піраміди», сережки різняться і між собою, і від попередніх парних прикрас. Вони, ймовірно, походять із розрізаних, але схожих за величиною простіших комплектів. Щодо двох менших сережок зі скарбу, то вони теж подібні між собою пірамідальною формою та орнаментом, але довжина однієї з них менша. Якщо перша має розміри 5 на 2,5 см разом із кільцем, то друга на сантиметр коротша. Щоправда, кільце однієї сережки від'єднане, але цілком може належати їй. Обидві сережки відрізняються вагою, що можна пояснити іншою технологією виготовлення.

На всіх непарних сережках добре зберігся орнамент з імітованих «грона», чергування кружечків, ромбів та комбінацій з трьох кульок. Така орнаментика частково нагадує окремі елементи символіки парних «елітних» сережок,

що дає підстави стверджувати про єдиний культурний та сакральний простір, де були вироблені прикраси зі скарбу. Проте технологія виготовлення та естетична складова сережок першої та другої груп дуже різняться. Дискусійне питання щодо імпорту чи місцевого походження двох сережок з першої групи. Чотири інших сережки могли бути виготовлені за імпортним зразком волинськими майстрами на рубежі IX–X ст. Водночас досі невідомі високорозвинені ремісничі центри тієї доби, крім, можливо, напівлегендарних Ладомира та Волиня, які могли мати широкі торгові зв'язки з країнами і Сходу, і Заходу [Цинкаловський, 1986, с. 57].



Рис. 7. | Сережки зі скарбу.
Художник В. Мискевич.

Досліджувані сережки подібні до виявлених у скарбі з с. Борщівка Здолбунівського р-ну на Рівненщині. Датують його, як зазначалося, другою половиною X ст. За своєрідність форми та орнаменту їх називають сережками волинського типу [Кучинко М., Кучинко З., 2007, с. 74]. Разом із тим, враховуючи сумнівну поширеність винограду на зем-

лях Волині того часу, можна припустити, що форма сережок та їх орнамент мають інше походження, зокрема, з Волзької Булгарії. Привертає увагу подібність основних елементів «виноградного орнаменту» на прикрасах цієї держави в IX ст., а також Сасанідського Ірану, інших країн Сходу [Степи Евразии..., 1981, с. 255]. Тому можна висловити версію про «східне» походження частини цього скарбу, передусім «елітних» парних сережок, окремих намистин, та, можливо, однієї з лунниць.

З інших складових скарбу залишається нез'ясованим призначення ще одного срібного предмета (рис. 8). Цей виріб завдовжки 5 см та вагою 13,1 г подібний на фрагмент деформованої шийної гривни – обруча, сплетеного із двох срібних дротів різного діаметру, один з яких трубчатий, а інший рифлений. Через відсутність точних аналогій у довідниках можна висловити лише версію, що ця річ дійсно є залишками масивної шийної гривни, імпортованої з Волзької Булгарії, що зберігалася власником як злиток срібла [Степи Евразии..., СССР, 1981, с. 255].



Рис. 8. | Фрагмент шийної гривни зі скарбу.
Художник В. Мискевич.

Окремо слід розглянути монети – кувачні дирхеми, що входили до скарбу (іл. 35). Як згадувалося, на місці знахідки було виявлено лише частину срібних дирхем – 70 одиниць вагою 182 г. Із цих монет 54 у доброму стані, вісім – у задовільному, дві – в незадовільному, шість представлені у вигляді фрагментів – «резанів», тобто розрізаних наполовину дирхемів. На 68 монетах написи легенди на аверсі та реверсі в основному читаються, на двох прочитанню не піддаються. На більшості з них є пошкодження, які свідчать, що дирхеми використовувалися упродовж тривалого часу. Помітні також окремі технологічні дефекти, допущені майстрами під час чеканки: зміщення штемпеля, дещо овальна форма та нерівномірна товщина окремих монет. На трьох дирхемах пробиті по два отвори для шнурка, тобто поряд із торговою функцією, вони використовувалися і як прикраси.

Розмір більшості непошкоджених монет такий: 28 з них в діаметрі від 2,6 до 2,7 см, ще 27 – від 2,4 до 2,6 см. Вага 50 монет – від 2,8 до 2,9 г, 4 – 2,3 г, 5 – від 3,13 до 3,48 г. Разом із тим є винятки, зокрема дирхем васального до халіфату Табаристану, датований 786 роком, має вагу лише 1,9 г, а діаметр – 2,2 см; дирхем, датований 857 роком, при діаметрі 2,7 см має вагу 3,19 г. Можливим пізнішим закордонним наслідуванням дирхема є ще одна «нестандартна» монета, датована 771 роком, діаметром 2,2 см і вагою 2,3 г. Завдяки ідентифікації знайдених дирхемів, здійсненої відомим українським краєзнавцем Ю. О. Шиліним, можемо виділити за хронологією чотири основні групи (для зручності всі монети скарбу, як повноцінні, так і фрагменти, врахуємо в загальній кількості).

До першої групи належать п'ять дирхемів доби арабської династії Омеядів (661–750 рр.), найдавніша монета датована 712 р., добою халіфа ал-Валіда I, а найпізніша – 747 р., часом ал-Валіда II, тобто напередодні зміни династії. Це ще доба розквіту арабського халіфату.

До другої групи можна віднести 38 монет доби початкового правління династії Абасидів (750–809 рр.), тобто від часів халіфів ал-Мансура до ар-Рашида. Відомо, що в цей час

стабільність поступово змінюється кризовими явищами у величезній арабській державі.

До третьої групи належать 14 монет, датованих 810–830 рр. та 10, випущених у 850–863 рр., тобто від часу правління халіфа аль-Аміна до початку правління халіфа ал-Мустаїна. Це вже доба змін в халіфаті від стабільності до усобиць та проявів регіонального сепаратизму.

В окрему, четверту групу можна виділити одну монету – «резан», датований 908 р., добою початку правління халіфа ал-Мухтадіра, що міг потрапити до скарбу значно пізніше, та дві, не ідентифіковані точно монети, можливо, доби пізніших Абасидів. Як відомо, початок X ст. – це вже період економічних криз Арабського халіфату.

Отже, за хронологією переважна частина монет належить до 750–830 рр., тобто була накопичена власником у період відносної стабільності держави. Відомо, що загарбницька політика халіфату стимулювала активний розвиток торгівлі, особливо зовнішньої, оскільки арабські купці часто виконували функції далекої розвідки. Саме інтенсивністю внутрішньої та зовнішньої торгівлі, перебуванням купців у різних регіонах держави можна пояснити те, що в скарбі були монети із зображенням шести з восьми халіфів, які правили протягом вище зазначених 80 років, а також і з окраїн халіфату – один дирхем з прикаспійського Табаристану, один дирхем, карбований у Північній Африці. Разом із тим часта зміна халіфів, а отже, й періодичні ускладнення політичної ситуації в державі, як свідчить аналіз якості та дизайну монет зі скарбу, все ж дещо впливали на розмір та вагу дирхемів. Для прикладу, дев'ять монет, належних до відносно стабільної доби халіфа Гаруна ар-Рашида, в діаметрі мають від 2,4 до 2,7 см, проте вага залишалася в межах від 2,80 до 2,93 г.

У середині IX ст., коли халіфат переживав не найкращі часи, у тому числі і невдалі війни, всі дев'ять монет зі скарбу, датовані 840–860 рр., і навіть згадуваний дирхем 908 року мали діаметр від 2,5 до 2,7 см, а вага їх навіть дещо збіль-

шилася і становила від 2,85 до 3,19 г. Цікаво, що збільшення ваги дирхемів в часі збігається з поступовим скороченням срібних запасів у Середній Азії та одночасним зростанням попиту на срібло як засобу внутрішнього обміну. Відомо, що протидією цьому з боку влади став випуск в обіг значної кількості мідних фельсів. Все це, зокрема, посилило значимість регіональних володарів, на території яких були срібні копальні, а отже, сприяло наближенню відомої «срібної кризи», коли ввіз дирхемів у Європу став значно зменшуватися [Древняя Русь, 1985, с. 390].

У розглядуваному скарбі важко пояснити наявність незначної кількості дирхемів періоду правління Омеядських халіфів. Відомий факт про непримиренну боротьбу між першим халіфом з династії Абасидів – ал-Аббасом, який навіть хизувався своєю жорстокістю, та прихильниками попередньої династії, а також релігійною та провінційною опозицією. Є версія, що внаслідок цього протистояння було винищено не лише більшість політичних та релігійних супротивників ал-Аббаса, але й вилучено та переплавлено більшість дирхемів з титулами династії Омеядів. Очевидно, п'ять «опозиційних» монет, датованих 712–747 рр., могли потрапити до скарбниці арабського купця вже за межами халіфату, можливо, під час торгової операції на території Волзької Булгарії, де ці монети ще використовували безперешкодно.

Під час дослідження монет зі скарбу з'ясовано, що на дирхемах зафіксовані імена 20 халіфів та їхніх принців. Зокрема, на дирхемах за 756, 780, 809 роки та на двох монетах 860-х років зазначено імена правителів у період їхньої боротьби за владу. У легендах на 17 монетах згадуються провінційні володарі, які, вірогідно, маючи під своїм контролем срібні копальні та монетні двори, у часи чергової «владної смуги» іноді вводили в написи на дирхемах не лише ім'я правителя – халіфа, але й власне та своїх окремих впливових сановників. У періоди стабільності, як свідчать легенди на монетах, таких вольностей халіфи, очевидно, не допускали. Не менш цікава географія зазначених на дирхемах 19 міст

та регіонів, де були викарбувані монети. Показово, що лише 26 монет зі скарбу виготовлені в місті Медінат ас Салам (Багдад) – тодішній столиці Абасидів, а інші – у 18-ти інших містах халіфату. У двох випадках, на монетах за 812 та 813 роки вказані навіть копальні – Аш-Шаш (Ташкент) і Баджунайс (Вірменія), при яких, ймовірно, були монетні двори. Це ще одне свідчення впливовості в Арабській державі регіональних володарів.

Слід хоча б умовно з'ясувати хронологічні рамки, коли жив власник дирхемів, а отже, коли вони могли потрапити на Волинь. Як уже згадувалося, наймолодша монета зі скарбу датована 908, а найстарші – 712 та 740 роками, основна кількість дирхемів карбувалася у 750–860-ті роки. Зважаючи на нетривалий вік життя людей у той час, з цими дирхемами могли мати справу майже три покоління, можливо, багдадських купців. Згідно з дослідженнями, монети відомих скарбів здійснювали шлях із Близького Сходу до Русі – в середньому він тривав не менше 50 років. Хоча бували й винятки в бік значного зменшення цього терміну, зокрема, дирхеми одного зі скарбів прибули до Новгороду наприкінці X ст. лише за 14 років [Щелоков, 2007, с. 286]. Якщо взяти за основу навіть термін у півстоліття, то дирхеми зі скарбу с. Доросині могли потрапити на Волинь ще на початку X ст. А отже, це один із найбільш ранніх скарбів куфічних дирхемів та прикрас, виявлених у Західній Україні.

Варто також окреслити можливі напрямки торгових шляхів тієї доби, якими могли прибути монети та прикраси з цього (та й інших скарбів) на волинську землю (звичайно, не відкидаємо й варіанту участі дружинника з Волині у якомусь військовому поході на Схід, який міг привезти цінності). Як відомо, основними посередниками в торгівлі зі Східною та Центральною Європою у ті часи були міста південного Прикаспію та Хазарський каганат зі столицею Ітиль в низинах Волги. Тут, як повідомляють арабські хроніки, русичі-купці сусідили з хорезмськими, алланськими та персидськими торговцями.

Опис окремих дирхемів зі скарбу с. Доросині

№ монети	Династія, в легенді ім'я халіфа, принца тощо	Рік карбування монети	Місце карбування монети	Вага монети в грамах, діаметр в сантиметр	Згадки в легенді про чиновників/особливі категорії монети, інші примітки
1.	Абасиди, халіф (Гарун) ар-Рашид	172 р.х. / 794 р.	обл. Серджестан	2,8 г та 2,5 см	в легенді – про чиновників /рідкісна
2.	Абасиди, час халіфа ар-Мансура – ал-Махді	157 р.х. / 779 р.	м. Абасія	2,6 г та 2,6 см	в легенді – про чиновників
3.	Абасиди, халіф ал-Махді	162 р.х. / 784 р.	м. Джей	2,9 г та 2,8 см	в легенді – про чиновників
4.	Абасиди, час халіфа ар-Рашида + ім'я принца ал-Аміна	185 р.х. / 807 р.	м. Мадінат ас Салам	2,9 г та 2,5 см	в легенді – про чиновників
5.	Абасиди, халіф ал-Мансур	147 р.х. / 769 р.	м. Басра	2,8 г та 2,4 см	
6.	Абасиди, халіф ал-Мамун	198 р.х. / 820 р.	м. Самарканд	2,75 г та 2,6 см	в легенді – про чиновників
7.	Абасиди, час халіфа ал-Мамуна	204 р.х. / 826 р.	м. Мадінат ас Салам	2,8 г та 2,5 см	
8.	Абасиди, час халіфа ар-Рашида	188 р.х. / 810 р.	м. Мадінат ас Салам	2,9 г та 2,4 см	
9.	Абасиди, час халіфа ал-Мансура	139 р.х. / 761 р.	м. Куфа	2,9 г та 2,6 см	
10.	Абасиди, халіф ал-Махді	162 р.х. / 784 р.	м. Мадінат ас Салам	2,8 г та 2,4 см	

Продовження табл. 1

№ монети	Династія, в легенді ім'я халіфа, принца тощо	Рік карбування монети	Місце карбування монети	Вага монети в грамах, діаметр в сантиметр	Згадки в легенді про чиновників/ особливій категорії монети, інші примітки
11.	Абасиди, час халіфа ал-Мамуна	204 р.х. / 826 р.	м. Самарканд	2,74 г та 2,7 см	
12	Абасиди, час халіфа ар-Рашида	182 р.х. / 804	м. Мадінат ас Салам	2,8 г та 2,4 см	
13.	Абасиди, халіф ал-Махді	162 р.х. / 784 р.	м. Мадінат ас Салам	2,8 г та 2,4 см	
14.	Абасиди, халіф ал-Мамун	190 р.х. / 812 р.	м. Ташкент, рудник аш- Шаш	2,8 г та 2,6 см	
15.	Абасиди, час халіфа ал-Мансура	138 р.х. / 760 р.	м. Басра	2,8 г та 2,5 см	
16.	Абасиди, халіф ал-Мамун,	197 р.х. / 819 р.	м. Ісфаган	2,84 г та 2,5 см	в легенді – про чиновників
17.	Абасиди, час халіфа ар-Рашида	185 р.х. / 807	м. Мухаммедія	2,86 г та 2,7 см	в легенді – про чиновників
18.	Абасиди, час прот. ал-Аміна та ал-Мамуна	196 р.х. / 818 р.	м. Мадінат ас Салам	2,8 г та 2,2 см	
19.	Абасиди, халіф ал-Махді	163 р.х. / 785 р.	м. Мадінат ас Салам	2,85 г та 2,3 см	
20.	Абасиди, час ал-Сафаха	134 р.х. / 756 р.	м. Куфа	2,7 г та 2,2 см	
21.	Абасиди, халіф ал-Махді	158 р.х. / 780 р.	м. Мухаммедія	2,5 г та 2,4 см	можливий період міжваддя
22.	Абасиди, халіф ал-Махді	162 р.х. / 784 р.	м. Мадінат ас Салам	2,8 г та 2,3 см	
23.	Абасиди, халіф ал-Мамун	194 р.х. / 816 р.	м. Мухаммедія	2,86 г та 2,3 см	

Продовження табл. 1

№ монети	Династія, в легенді ім'я халіфа, принца тощо	Рік карбування монети	Місце карбування монети	Вага монети в грамах, діаметр в сантиметр	Згадки в легенді про чиновників/ особливій категорії монети, інші примітки
24.	Абасиди, час халіфів ал-Мансура або ал-Махді	152 р.х. / 774 р.	м. Мадінат ас Салам	2,8 г та 2,4 см	
25.	Абасиди, халіф ал-Мамун	186 р.х. / 808 р.	м. Балх	2,9 г та 2,3 см	
26.	Абасиди, халіф ал-Мамун	186 р.х. / 808 р.	м. Балх	2,83 г та 2,4 см	
27.	Абасиди, час халіфа ар-Рашида	192 р.х. / 814 р.	м. Мадінат ас Салам	2,9 г та 2,2 см	
28.	Абасиди, час халіфа ар-Рашида	180 р.х. / 802 р.	м. Мухаммедія	2,9 г та 2,3 см	в легенді – про чиновників / рідкісна
29.	Абасиди, час халіфа ал-Мамуна	198 р.х. / 820 р.	м. Ісфаган	2,87 г та 2,4 см	в легенді – про чиновників
30.	Абасиди, халіф ал-Мамун	194 р.х. / 816 р.	м. Самарканд	2,8 г та 2,6 см	в легенді – про чиновників
31.	Абасиди, халіф ал-Мансур	152 р.х. / 774 р.	м. Мадінат ас Салам	2,87 г та 2,6 см	
32.	Омеяди, халіф ал-Хішим	122 р.х. / 744 р.	м. Васіт	2,8 г та 2,5 см	
33.	Абасиди, халіф ал-Мугтавакіл	234 р.х. / 856 р.	обл. Фарс. м. ШІраз	3,19 г та 2,6 см	цінна
34.	Абасиди, халіф ал-Мугтавакіл	235 р.х. / 857 р.	м. Мадінат ас Салам	2,94 г та 2,5 см	
35.	Абасиди, халіф ал-Мамуна	199 р.х. / 821 р.	м. Басра	2,95 г та 2,4 см	в легенді – про чиновників
36.	Абасиди, час халіфа ал-Мансура	149 р.х. / 771 р.	пров. Арміній	2,84 г та 2,6 см	цінна

Продовження табл. 1

№ монети	Династія, в легенді ім'я халіфа, принца тощо	Рік карбування монети	Місце карбування монети	Вага монети в грамах, діаметр в сантиметр	Згадки в легенді про чиновників/ особливі категорії монети, інші примітки
37.	Абасиди, халіф ал-Васік	228 р.х. / 850 р.	м. Ісфраган	2,95 г та 2,7 см	
38.	Омеяди, халіф ал-Валід I	90 р.х. / 712 р.	м. Васіт	2,68 г та 2,7 см	
39.	Омеяди, халіф ал-Валід II	125 р.х. / 747 р.	м. Мадінат ас Салам	3,13 г та 2,6 см	
40.	Абасиди, халіф ал-Манді	160 р.х. / 782 р.	м. Мадінат ас Салам	2,84 г на 2,6 см	
41.	Абасиди, халіф ал-Мугтаваклі	243 р.х. / 865 р.	м. Мадінат ас Салам	2,36 г на 2,4 см	
42.	Абасиди, час халіфа ал-Мамуна	198 р.х. / 820 р.	м. Ісфраган	2,88 г та 2,5 см	в легенді – про чиновників / рідкісна
43.	Абасиди, час халіфа ал-Мугтавакліа	242 р.х. / 864 р.	м. Мерв	2,96 г та 2,88 см	цінна
44.	Абасиди, халіф ал-Мугтаваклі	238 р.х. / 860 р.	обл. Фарс, м. Шіраз	2,85 г та 2,7 см	цінна
45.	Абасиди, халіф ал-Масік	231 р.х. / 853 р.	обл. Фарс, м. Шіраз	2,95 г та 2,6 см	
46.	Омеяди, халіф ал-Валід II	125 р.х. / 747 р.	м. Мадінат ас Салам	2,85 г та 2,4 см	
47.	Абасиди, час халіфа ар-Рашида	187 р.х. / 809 р.	м. Мухаммедія	2,92 г та 2,5 см	можливий період міжваддя
48.	Абасиди, час халіфа ар-Рашида	187 р.х. / 809 р.	м. Мадінат ас Салам	2,93 г та 2,4 см	
49.	Іспехеди Табаристану (васали Абасидів) емір (?) Омар	160 р.х. / 782 р.	обл. Табаристан	1,9 г на 2,2 см	

№ монети	Династія, в легенді ім'я халіфа, принца тощо	Рік карбування монети	Місце карбування монети	Вага монети в грамах, діаметр в сантиметр	Згадки в легенді про чинowników/ особливі категорії монети, інші примітки
50.	Абасиди, час халіфа ал-Мансура	147 р.х. / 769 р.	м. Басра	2,8 г та 2,3 см	
51.	Абасиди, час халіфа ал-Мансура	149 р.х. / 771 р.	м. Мадінат ас Салам	2,87 г та 2,6 см	
52.	Абасиди, час халіфа ал-Мансура + ім'я принца ал-Махді	148 р.х. / 770 р.	м. Мадінат ас Салам	2,9 г та 2,6 см	
53.	Абасиди, халіф ал-Аміні	191 р.х. / 813 р.	рудник «Баджунайс», Вірменія	2,9 гр. та 2,6 см	рідкісна
54.	Абасиди, час халіфа ал-Мансура	153 р.х. / 775 р.	м. Мадінат ас Салам	2,9 г та 2,6 см	
55.	Абасиди	без дати / 775 р. (?)	м. Мадінат ас Салам	1,0 г та 2,5 см	фрагмент
56.	Абасиди, час халіфа ал-Махді	162 р.х. / 784 р.	без назви монет. двора	1,2 г та 2,5 см	фрагмент
57.	Абасиди, с халіф ар-Рашид	184 р.х. / 806 р.	м. Зеренж (?), обл. Хорасан	1,5 г та 2,5 см	фрагмент, в легенді – про чинowników
58.	Омеяди, час халіфа ал-Валіда II	122 р.х. / 744 р. (?)	м. Васіт	1,3 г та 2,6 см	фрагмент

Завершення табл. 1

№ монети	Династія, в легенді ім'я халіфа, принца тощо	Рік карбування монети	Місце карбування монети	Вага монети в грамах, діаметр в сантиметр	Згадки в легенді про чиновників/особливі категорії монети, інші примітки
59.	Абасиди, час халіфа ал-Мансура	148 р.х. / 770 р.	м. Мадінат ас Салам	0,77 г та 2,5 см	фрагмент
60.	Абасиди, халіф ал-Мансур (?)	без дати / 775 р. (?)	м. Мадінат ас Салам	1,6 г та 2,6 см	фрагмент
61.	Абасиди, час халіфа ал-Махді	162 р.х. / 784 р.	м. Басра	2,86 г та 2,3 см	в легенді – про чиновників
62.	Абасиди, халіф ал-Мутадід	286 р.х. / 908 р.	без монетн. двору	2,9 г та 2,7 см	в легенді – про чиновників
63.	Абасиди, час халіфа ал-Мансура	139 р.х. / 771 р.	м. Мадінат ас Салам	2,3 г та 2,2 см	наслідув. дирхема
64.	Харіджіти північн. Африки	184 р.х. / 806 р.	без монетн. двору	1,83 г та 2,4 см	
65.	Абасиди, час халіфа Мутасіма	241 р.х. / 863 р.	без монетн. двору	2,92 г та 2,7 см	
66.	Абасиди, час халіфа ал-Мансура	158 р.х. / 780 р.	м. Мадінат ас Салам	2,8 г та 2,4 см	
67.	Абасиди, час халіфа Мутасіма	223 р.х. / 845 р.	м. Аш-Шаш	2,93 г та 2,7 см	
68.	Легенда на монеті не читається				
69.	Абасиди, халіф ал-Мутавакіл	235 р.х. / 857 р.	без монетн. двору	3,48 г та 2,7 см	
70.	Легенда на монеті не читається			3,25 г та 2,6 см	

Основна торгівля йшла через Волзьку Булгарію – величезний ринок продажу хутра на середній ділянці волзької річкової магістралі. Далі від м. Булгар – «країни мороку», арабські купці прагнули не їздити. Усе ж не зважаючи на ризик, вихідці з Середньої Азії, Персії та Іраку іноді досягали Балтійського моря, Праги, Кракова та Угорської рівнини, хоча вони добре знали, що шлях через землі слов'ян дуже важкий. За описом географа Ібн Русте (друга половина IX – початок X ст.), цей шлях проходив «по степах, землями бездоріжними, через струмки та дрімучі ліси». Саме з транзитною торгівлею купців і пов'язані, можливо, всі великі скарби дирхемів. Зокрема, на території колишньої Київської Русі відомо не менше чотирьох скарбів з кількістю більше 10 тисяч монет та не менше десяти скарбів, у яких містилося від 1000 до 10 тисяч дирхемів.

За матеріалами радянської історіографії, майже всі такі багаті скарби було виявлено на головних комунікаціях від Булгара до Балтики через Муром, Полоцьк тощо [Древняя Русь, 1985, с. 390]. Проте, це не зовсім так, оскільки були і південніші торгові шляхи. Зокрема, один із значних скарбів дирхемів, за деякими даними, вже в наш час знайдено на Івано-Франківщині. За однією з версій, такий торговий шлях проходив і через Чернігів, Київ на Волинь та далі в Європу. Про те, що арабські купці та мандрівники у нашому краї бували, свідчать записки арабського хроніста середини X ст. Масуді, який називає одне із слов'янських племен Південно-Західної Русі «валінана», ідентифіковане багатьма сучасними істориками, як волиняни [Седов, 1987, с. 94].

Стан окремих дирхемів з Доросинівського скарбу, зокрема наявність фрагментів та отвори в деяких монетах, є свідченням їх можливого тривалого використання, не лише у вигляді цінного металу, але й як засобу платежу. Отже, ще на початку X ст., куфічні дирхеми, які на Русі називали ногати, на значних просторах – від Ірану до Новгороду і Волині – могли виконувати функцію тогочасної валюти [Пасюк, 2016, с. 15]. У підсумку наголосимо ще раз на унікальності виявленого скарбу X ст. біля с. Доросині. Уведення його

у науковий обіг та продовження досліджень усіх технологічних, естетичних, нумізматичних та інших аспектів дозволить поглибити наші знання про цей період історії волинського краю.

Література

1. Брайчевський М. Ю. Скарби знайдені і незнайдені. Київ: Наукова думка, 1992. 85 с.
2. Древняя Русь. Город. Замок. Село. Археология СССР. Главн. ред. Рыбаков Б. А. Москва: Наука, 1985. 431 с.
3. Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби: навч. посіб. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008. 328 с.
4. Кучинко М. М. Археологія Волині. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. 202 с.
5. Кучинко М., Кучинко З. Давні та середньовічні скарби Волині. Луцьк : Волинська книга. 2007. 172 с.
6. Пасюк І. Торгово-грошовий обіг на Волині (IX–XIX ст.). Луцьк : Вид-во ПП «Іванюк В. П.», 2016. 212 с.
7. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Археология СССР. Москва: Наука, 1987. 327 с.
8. Спасенных А. Литые кресты XIV– XVI веков как свидетели образования Московской Руси. Москва: Вера, 2016.
9. Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. Отв. ред. тома Плетнева С. А. Москва: Наука, 1981. 304 с.
10. Фонди Волинського краєзнавчого музею : фонд групи зберігання нумізматики. Інв. № Н- 345/1/297.
11. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). Вінніпег, 1986. Т. 2. 580 с.
12. Щелоков А. А. Увлекательная нумизматика. Факты, легенды, открытия в мире монет. Москва: Эксмо, 2007. 384 с.



*На фото : Срібні диргеми і прикраси зі скарбу
с. Копіївка Вінницької обл.
(друга пол. IX – початок X ст.)*

Григорій Охріменко
Олександр Кричевський
Світлана Локайчук

АРАБСЬКІ ДИРГЕМИ НА ПІВНІЧНОМУ ЗАХОДІ УКРАЇНИ

Скарби з арабськими монетами

Питання знахідок арабських монет на території Волині та Полісся важливі як з точки зору вивчення грошового обігу у IX–X ст., так і в контексті торгових зв'язків з арабським світом. Крім того, великі, закопані в землю депозити часто маркують імовірні торгові шляхи періоду становлення Давньоруської держави. Відомі дороги через сучасну Харківщину до Києва і далі на захід аж до Кракова, сполучення по Дніпру («із варяг у греки») і навпаки. На цих давніх магістралях знайдено монетні скарби арабських грошей, особливо на території Києва, Чернігова [Котляр, 1971, с. 15, 25, карта № 1]. Усього М. Котляр на землях України згадує 70 пунктів із знахідками монет, у т. ч. одну біля м. Володимира-Волинського.

Термін диргеми (араб. *dirham* від грец. *драхма*) використовують для номінації срібних монет мусульманського Сходу – метрична проба срібла близько 960, лігатурна маса – 2,5–4 г. Часто послуговуються терміном куфічні диргеми – від назви орнаментального письма VII ст. м. Ал-Куфа, яким виконувався аверс і реверс монет [Археалогія і нумізматыка ..., 1993, с. 245–246] (*ил.* 36; *ил.* 37; *ил.* 39).

У VIII–IX ст. в обіг надходить безліч срібних диргемів. У Центральній та Східній Європі виявлено багато куфічних монет, а це свідчить не лише про обсяг східної торгівлі, але й про розвиток нових економічних стосунків [Рябцевич, 1995, с. 125].

Арабські диргеми були поширені на великій території Русі. З'явилися навіть їх наслідування: в 1891 р. поблизу с. Єменець Невельського уїзду знайшли камінь – форму для відливання куфічних диргемів [Рябцевич, 1995, с. 109, рис. 20]. Розміри обігу арабських монет були вражаючі. У 1972 р. під Полоцьком школярі на розореному полі знайшли скарб із 7660 диргемів схованих, імовірно, не пізніше 944 р. За даними В. Рябцевича, знахідки арабських монет концентрувалися також у басейнах рік Західна Двіна, Дніпро, тобто по шляху «з варяг у греки». Ця «магістраль» (довжиною 2200 км) зв'язувала Скандинавію з Візантією, а «обслуговувалася монетами Арабського халіфату». На давньоруські

землі диргеми надходили двома шляхами: південно-східним (з Хазарії) та з Волзької Булгарії [Рябцевич, 1995, с. 108–110].

Варто звернути увагу на імовірність торгових шляхів, які пов'язували землі сучасної Білорусі та Західноволинського Полісся, Волині. Ними могли бути Західний Буг, Прип'ять, Стир, Горинь та ін. (Наприклад, у Києві біля Подільського торгу була зведена Турова божниця. Її побудовано на кошти купців з м. Турова над р. Прип'яттю. Це місто було розташоване на важливій водній та сухопутній магістралі, що поєднувала дніпровський водний шлях з басейнами Західного Бугу, Німану, Балтики. Місто було одним із найбільших торгових центрів Давньої Русі. У ході розкопок давньоруського Турова знайдено предмети південного імпорту: скляні вироби, хрести-енколпіони та ін. Сюди вони потрапили через Київ [История Киева, 1982, с. 99–100]).

Із північного Подніпров'я на землі сучасної Західної України, не виключено, йшли відгалуження шляхів сполучення. Монетні скарби часто знаходять біля колишніх шляхів, давніх міст, городищ. В енциклопедії «Археалогія і нумізматыка Беларусі» (1993) подано інформацію про 7 скарбів диргемів, виявлених на цій території, зокрема:

1. Каз'янківський монетний скарб знайдено 1973 року поблизу с. Каз'янки Полоцького р-ну Вітебської обл. У бересті було загорнуто 7588 куфічних диргемів (Арабсько-го халіфату) загальною вагою близько 20 кг, переважно емірів Саманідів (монетні двори Андераба, Самарканд, Баях та ін., монети Абасидів, Сафаридів, Волзької Булгарії – монетний двір Булгар). Скарб захований у 940 р. [Археалогія і нумізматыка..., 1993, с. 292]

2. Добринський монетно-речовий скарб знайдений 1962 року біля с. Добриня Льозненського р-ну Вітебської обл., він складався із срібної шийної гривни скандинавського виробництва (можливо, з острова Готланд) та диргемів (527 штук) династії Умаядів та ін.: 724, 744, 750, 842 років. Захований скарб у першій половині 840-х рр. [Там само, с. 228].

3. Парецький монетний скарб знайдений 1886 року біля с. Паречча Талачинського р-ну Вітебської обл., складався з 561 монети, у т. ч. 289 куфічних диргемів. Давніші з них 717, 718 років, молодші – 1014, 1015 рр. Також там був 1 мілісарис Візантії, 1 срібляник Русі [Там само, с. 486].

4. Брилівський монетно-речовий скарб, виявлений біля с. Брилі Борисівського р-ну Мінської обл. на правому березі р. Березіна. До його складу входили 300 арабських диргемів та їх фрагментів, срібна гривня (78 г) та 10 гирьок 2 типів: 4 зроблені з міді і мають 14-гранну форму, 6 – із заліза, плакованих міддю. Їх вага 1,59–24,45 г. Монети друкувалися 742–743 та 890–891 рр. [Там само, с. 121].

5. Стародзядзінський монетний скарб знайдений при злитті р. Остер та Сож біля с. Старий Дзядзін Климовицького р-ну Могилівської обл. 1926 року. Містився у 2 керамічних горщиках. Збереглося 202 диргеми 811/812 рр. – 978/979 рр., 1 мілісарис Візантії, 2 денарії Германії [Там само, с. 532].

6. Пагарельщинський монетно-речовий скарб, знайдений 1955 року на лівому березі р. Березіна біля с. Пагарельщина Валожинського р-ну Мінської обл. Його вага 4850 г. У металевій посудині, накритій покриттям, була схована срібна шийна гривна та 1904 цілих і фрагментованих диргемів [Там само, с. 150].

7. Раковецький монетний скарб знайдений у с. Раковці Сморгонського р-ну Гродненської обл. До його складу входили 826 монет, у т. ч. 810 куфічних диргемів 908–932 рр. та 940–944 рр. [Там само, с. 532].

Тобто північніше Прип'ятського Полісся – в Білорусі – знайдено чимало великих скарбів арабських монет VIII–X ст., часто разом з іншими грошовими одиницями. Так чи інакше вони були пов'язані з великим дніпровським шляхом та менш відомими, що від нього відгалужувалися.

На думку укладачів книги «Манеты Беларуси да 1707 г.» (2007 р.) Д. Гулецкого, А. Грамика, А. Криваручка, «експансія арабських диргемів починається з IX ст. з поширенням торгових зв'язків». На території Білорусі виявлено грошові знаки Абасидів, Саманідів, Умаядів та ін. [Манеты Беларуси..., 2007 с. 10].

Відомий нумізмат Р. Фасмер вважав, що обіг куфічних диргемів на Русі відбувався у IX–X ст. [Фасмер, 1933, с. 476], хоча знайдено скарби арабських монет VIII ст., зокрема, в Чернігівській обл. [Котляр, 1971, с. 20]. В. Янін писав, що проникнення куфічних диргемів починається з кінця VIII ст., коли зав'язується торгівля Халіфату з Руссю [Янін, 1956, с. 79].

Арабські монети знаходять здебільшого на території Східної України. Куфічні монети та сасанідські драхми «розташовані широким пасмом» на землях Харківщини, Сумщини, Чернігівщини, Київщини. Частина з них датовані VIII ст. (I період). В. Рябцевичем опубліковано два скарби куфічних монет IX ст. з Вітебської обл. Однак треба мати на увазі, що скарби здебільш знаходили випадково і за їх кількістю можна робити висновки лише приблизно [Котляр, 1971, с. 22–23].

Північний захід України перетинали власні шляхи: 1) від київських гір по лінії міст Житомир, Рівне, Луцьк, Володимир-Волинський і далі на захід; 2) віддавна відомий шлях понад Прип'яттю до Західного Бугу з відгалуженнями в різні боки; 3) від періоду мідного віку використовуваний шлях Західним Бугом в бік Подністров'я, Подунав'я, на північ до Вісли та Балтії. Були і дороги місцевого значення (так званий «римський шлях», мимо Торчина, Садова Волинської обл.), «бурштинові шляхи» з Верхнього Поприп'яття на південь, «татарський шлях» мимо с. Озеряни Турійського р-ну Волинської обл. та ін.), а також вздовж Стиру, Горині, Турії...

У праці М. Котляра «Грошовий обіг на території України доби феодалізму» (1971 р.) згадується, як зазначалося, лише одна знахідка арабської монети на теренах північного заходу України (біля м. Володимира-Волинського) та два скарби X–XI ст. інших монет. Проте кількість нововиявлених арабських старожитностей на Волині та Волинському Поліссі збільшується з кожним роком, зокрема:

I. У Волинському краєзнавчому музеї зберігається 297 срібних куфічних диргемів, карбованих у 918–921 рр. (загальна вага скарбу 307,55 гр.). Частина монет фрагментована

(148), що, на думку Г. Гулька, пов'язано з необхідністю використання в торгівлі дрібних еквівалентів та для потреб ювелірів (золотарів) [Гулько, 2017, с. 161–162]. Г. Гулько також припускає, що цей скарб виявлено поблизу м. Луцька.

II. Неподалік смт Клевань Рівненського р-ну кілька років тому знайдено скарб арабських монет, а також окремі диргеми за кілька кілометрів далі. Докладніших даних нема.

III. 1917 року скарб арабських диргемів (200 штук) знайдено в Торчині Луцького р-ну Волинської обл. [Кучинко, Кучинко, 2007, с. 73; Гулько, 2017, с. 162; Пасюк, 2016, с. 29].

IV. У с. Острів'я Кременецького р-ну Тернопільської обл. відкрито інший скарб [Пасюк, 2016, с. 29].

V. Біля с. Озеряни Турійського р-ну Волинської обл. також знайдено скарб арабських монет (всього 32).

VI. Поблизу смт Іваничі Волинської обл. у 2010 р. (?) знайдено скарб арабських диргемів (близько 100 монет).

VII. 2009 року на окраїні Любомля виявлено скарб срібних монет із 1420 диргемів вагою 4280 грамів, 39 монет з якого, дякуючи О. Остап'юку, потрапили до Любомльського краєзнавчого музею. 377 монет знаходяться в доброму стані. Вони були вивчені краківською дослідницею Доротою Малярчик. Найбільше тут монет Ізмаїла ібн Ахмада – 228 (60,77%). Більшість монет карбовані у 899–902 рр. [Malarczyk, Ostariuk, 2017, s. 308–314]. За інформацією О. Остап'юка, поблизу Любомля відкрито ще один скарб. Докладніших відомостей бракує.

VIII. 2011 року, за даними автора публікації Г. Гулька, біля с. Доросині Рожищенського р-ну (за іншими даними – с. Дожва Турійського р-ну) виявлено скарб, що складався з диргемів та прикрас. Все знайдене містилося в горщику, виораному трактором, та було розкидане у двох місцях на відстані 10–15 м – усього 70 монет (64 цілих, 6 у фрагментах). Розміри більшості диргемів 2,6–2,8 см, вага 2,4–2,9 гр [Гулько, 2017, с. 161–169]. Крім того, тут знаходилися прикраси: підвіски, намисто, лунниця.

IX. За повідомленням рівненського краєзнавця Ю. Прищепи, ще один скарб із 60 арабських монет виявлено поблизу

зу с. Олександрії Костопільського р-ну Рівненської обл. – р. Горинь (докладнішої інформації немає).

X. У Грудеку Надбужному (Польща) наприкінці XIX ст. було знайдено скарб, до якого входили куфічні диргеми та амулет з арабськими літерами [Волынский... сборник, 1896, с. 71].

XI. Скарб арабських монет відкрито поблизу с. Осмиловичі Турійського р-ну Волинської обл. Час виявлення та інші подробиці невідомі.

XII. Ще один скарб знайдено 2018 року також у Турійському р-ні.

XIII. У с. Хоняків Острозького р-ну знайдено великий скарб, що складався з срібних позолочених посудин «східного типу» (VI–VII ст.): 1) срібна миска; 2) ще одна срібна миска; 3) дві срібні голови сайгаків [Cynkałowski, 1961, s. 137].

Окремі монети в різні роки виявлено біля с. Рованці Луцького р-ну, с. Копачівка, с. Любче (фрагменти), с. Кияж Рожищенського р-ну, смт Шацьк, с. Кримне Старовижівського р-ну Волинської обл. (2 монети та прикраси до пояса передано О. Забедюком, В. Стасюком до Волинського краєзнавчого музею) [Савицький, Забедюк, Стасюк, 2014]; с. Деражне Костопільського р-ну, с. Уїздці Млинівського р-ну, с. Бочаниця Гоцанського р-ну, с. Даничів Корецького р-ну Рівненщини, с. Бубнів Локачинського р-ну Волинської обл. [Cynkałowski, 1961, s. 141].

Важливо з'ясувати питання про шляхи проникнення цих монет на (сучасні) українські землі. Більше всього, їх могли привозити слов'янські купці з мусульманських країн. Імовірно, обмін між арабськими та руськими купцями відбувався найчастіше на ринках міст Итиль (Хозарія), Булгар (Волзька Булгарія) та в інших місцях (наприклад, у Києві). П. Любімов уважав, що головна артерія східної торгівлі Русі йшла Дінцем з Хозарії до Києва, а далі на північ та до Західної Європи. «Проте топографія окремих куфічних та візантійських монет VII–X ст., знайдених у Східній Європі, показує, що значна їх частина пов'язана з Хозарським каганатом» [Кропоткин, 1967, с. 120] або з теренами, які мали з ним від-

носини, оскільки, як відомо, поляни, сіверяни, радимичі, вятичі в IX–X ст. платили хозарам данину [Повість минулих літ, 1990]. Тобто не виключено, що ці монети на Волинь надходили шляхом Київ–Володимир (Любимов, 1923). В. Кропоткін зазначав, що основна кількість куфичних диргемів потрапляла на Русь із Хозарії [Кропоткін, 1962, с. 151].

На території південної Русі (сучасна Україна), за М. Котляром, відомо було 9 скарбів арабських монет раннього періоду. Значно менше – скарбів другого періоду (833–900 рр.) [Котляр 1971, с. 23–24]. Наприклад, на піщаній дюні біля м. Харкова у 1930 р., за повідомленням С. Котигорошка, в горщику знайшли скарб з 3 тис. диргемів та їх обрізків [Кропоткін, 1967, с. 120].

У третьому періоді (900–938 рр.) наплив диргемів знову стає значним – 8 скарбів. Окремі знахідки монет цього часу відомі поблизу Києва, або в ньому – 4 диргеми, в районі Чернігова – 11, на Сумщині – 2. Тобто шляхи зі сходу великою мірою могли йти на північний захід – до Чернігова.

Четвертий період обігу диргемів на території України-Русі (939 – кінець X ст.) представлений 17 знахідками, у т. ч. 13 скарбами. Ареал обігу монет розширюється і збільшується їх число. Вони фіксуються також на Поділлі (три скарби) [Котляр 1971, с. 25].

Скарби початку IX ст. – 833 р. складаються з диргемів династії Умайадів, Аббасидів африканської та азійської емісій, небагатьох монет династії Сасанідів (V–VII ст.). Упродовж 833–900 років у скарбах зменшується кількість умайадських диргемів. У 900–938 рр. скорочується число монет Аббасидів, Умайадів, при цьому переважно трапляються аббасидські. У цей час в Середньому Подніпров'ї число скарбів арабських диргемів зростає.

У період 938–980 рр. саманідські монети домінують – найбільше скарбів зафіксовано у Верхньому Подніпров'ї та Подвінні [Рябцевич, 1995, с. 110].

Нами зібрано інформацію від краєзнавців, з писемних джерел про випадки виявлення скарбів та окремих монет на Західній Волині та Волинському Поліссі. З'ясувалося, що на

сьогодні на північному заході України фіксується більше 30 пунктів, де знайдено або окремі арабські монети, або скарби диргемів. На жаль, не маємо більш повної картини про подібні знахідки в сусідній Житомирській обл., на землях Польщі, на Поділлі, щоб проаналізувати ситуацію в ширшому контексті. Проте вже наявна кількість диргемів є, безсумнівно, значною та достатньою для певних попередніх висновків, навіть при тому, що в переважній більшості відомості усні і перевірити їх можна лише в окремих випадках. І все ж результат картографування виявився несподіваним та багатобічним. (За допомогу в зборі інформації висловлюємо подяку краєзнавцям Юрію Прищепі, Василю Найді, Володимиру Бучаку, Геннадію Гульку, Сергію Бубалу, Анатолію Шведу, Миколі Вавринчуку, Володимиру Стемпковському, Олександрю Остап'юку, Михайлу Вашеті, Володимиру Чопюку, Володимиру Свінціцькому, Володимиру Савицькому).

Частину монет виявлено в зоні давньоруських міст, городищ, зокрема у Володимирі, Любомлі, Муравиці, Кияжі та ін. Важливо підкреслити, що більше половини знахідок диргемів тяжіє до зони Полісся. На підставі цього припускаємо, що вони пов'язані з закупівлею хутра, можливо, бурштину. Картографування диргемів може допомогти уточнити або виявити тодішні шляхи торгівлі та обміну – як значні «магістральні», так і місцевого значення.

Відома дослідниця з Кракова Дорота Малярчик погоджується з М. Котляром [Kotlar, 1970, s. 19–30], що наплив диргемів на територію України припадає на другу половину VIII ст. Описаний Д. Малярчик з О. Остап'юком скарб з околиць Любомля віднесений до першої половини X ст. (III фаза хвилі напливу арабського срібла на землі Центральної та Східної Європи, в т. ч. України). До цього періоду належать скарб із Мараморош, знайдений на початку XX ст., який складався з 400 монет [Кропоткин, 1971, с. 76–97], інший – з Івано-Франківської обл. 1967 року відкриття, два скарби з Києва [Malarczyk, Ostapiuk, 2017, с. 308–314].

У скарбі з с. Доросині (?) (Дожва), докладно описаному І. Гульком, були монети різних років: 774 р., 661–750 рр.,

712 р., 747 р., 810–830 рр., 850–863 рр. Основна їх частина продатована 750–809 рр. Найпізнішою монетою в цій збірці є «резан» 809 р. На цій основі депозит датується І. Гульком IX ст. [Гулько, 2017, с. 166–169]. Крім того, на зазначених територіях виявлено більш ранні сасанідські монети.

У IX–X ст. грошовий обіг в Давній Русі пов'язується зі східним напрямком торгівельних зв'язків. Його називають «період кувфічного диргема». У цей час, як і в попередній період, актуальним залишається переміщення бурштину через землі Русі далеко на Схід. Наприклад, у китайській книзі «Історія північних народів» повідомляється, що в Хорезмі можна купити бурштин (не виключено, з Подніпров'я чи Волинського Полісся).

Слов'янські купці стають важливими торговими партнерами арабських. Їхні шляхи пролягали від р. Дону і сягали м. Ітиль у дельті Волги, а далі до Каспійського моря. Інколи на верблюдах (!) привозили товари на південно-східне узбережжя Каспію, в Багдад. Аль Масуді (920–950 рр.) писав, що вони заселяли половину міста Ітиль [Рябцевич, 1995, с. 106] та мали особливі права, постійно торгуючи з Хазарським каганатом. Іншим напрямком діяльності руських купців з X ст. стає Середнє Поволжя.

Асортимент товарів, які надходили з Русі на Схід, був різноманітний: мед, віск, хутра, шкіри, мечі, панцирі, кольчуги (останні із Західної Європи). У зворотному напрямку – на Русь – імпортувалися срібні монети, ювелірні вироби, дорогоцінні камені, дзеркала [Рябцевич, 1995, с. 106–108] (іл. 38). На рубежі VIII–IX ст. єдиними ворітьми, через які йшла торгівля «Русі та Сходу фактично був Булгар» [Янин, 1956, с. 104–105].

З кінця X ст. східні торгові партнери змінюються західними [Янин, 1956, с. 115]. Араб аль Бакрі (X ст.) писав, що зустрічався з руськими купцями в Празі, які прибули туди через Краків. 967 або 968 (за іншими даними 964–965) року князь Ігор розгромив Булгар і торгівля в цьому напрямку занепала. У X ст. руські купці освоюють ринки Центральної,

Північної та Південної Німеччини. В XI ст. багато купців з Русі перебувало на балтійському острові Готланд [Рябцевич, 1995, с. 114–117].

У Києві тоді нараховувалося вісім ринків, де торгували і купці з Центральної Європи та з арабських країн. З Русі на Захід надходили мед, смола, віск, пушнина, льон, тканини з льону, зброя, замки, ювелірні вироби. Імпорт складався з предметів розкоші, зброї та ін.

З XI ст. регулярно в межі Русі надходять німецькі пфенінги, англо-саксонські динарії (пенні), денари, монети з Угорщини, Франції, Південної Італії, Скандинавії. У X–XI ст. в скарбах переважають європейські монети. Біля с. Дехтяни Мінської обл. знайдено скарб, схований близько 1050 р., в якому майже половину монет склали чеські денари [Рябцевич, 1995, с. 118–119]. В іншому скарбі – з хут. Людвище Кобринського р-ну Брестської обл. було 650 денарів та 1 наслідування куфічного диргема (скарб схований у 1060–1065 рр.). Інші монети – куфічні диргеми – становили приблизно 30% [Рябцевич, 1995, с. 120]. (Тобто чеські срібні денари завдяки своїй якості широко використовувалися у віддалених частинах Європи). Важливо підкреслити, що ранні скарби диргеми до цього часу не відомі на значній частині України, зокрема в Побужжі, Подністров'ї, в південних частинах Білорусі [Кропоткин, 1967, с. 119].

Торгівля Русі зі Сходом зумовила появу монет Сасанідського Ірану. Ця держава (III–VII ст.) емітувала багато срібних драхм вагою близько 4 г. Друкувалися також тетрадрахми, півдрахми, оболі. У міжнародному обігу популярними були драхми. Вони завозилися в обмеженій кількості на теперішні українські землі в VI–VII ст., пізніше часто з арабськими диргемами. Це може бути пов'язане з раннім проникненням арабських монет у Скандинавію. Дві тисячі сасанідських драхм знайдено поблизу м. Могилів. На землях сучасної України їх знахідки відомі в Харківській, Чернігівській, Київській обл. [Зварич, Шуст, 1998, с. 327], а тепер зібрано кілька монет на Волинському Поліссі (в Ківерцівському р-ні (?) Волинської обл.).

На аверсі драхм зображена голова правителя (поворот вправо) з короною. Пізніші містять ім'я правителя та вислів. В державі Сасанідів було понад 30 монетарень. Після її загибелі (651 р.) аж до 700 р. друкувалися наслідування сасанідських драхм часів Хосрова II [Шуст, 2009, с. 57–58]. З VIII ст. у Східній Європі з'явилися арабські куфічні диргеми (1 дирхем дорівнював 1/10 золотого динара). Завдяки високій якості срібла (та з інших причин) вони поширювалися від Індії до Іспанії, на півночі – до Скандинавії.

Диргеми почали випускати в 696–697 рр. Спочатку арабські гроші надходили з арабського каганату (через м. Итиль та ін.), Волзьку Булгарію. Тоді багато монет друкувалися в північно-африканських та, меншою мірою, в азійських монетних дворах (часи Омейядів (702–750 рр.), Аббасидів (750–813 рр.)).

У цей час у багатьох країнах фіксувалася торгова активність східних слов'ян. Ібн Хордадбек у «Книзі шляхів та держав» (890 роки) писав, що руські купці привозили до Візантії та м. Итиль (Хозарський каганат) хутра бобра, чорнобурої лисиці, мечі. Ібн Хаукаль (970 роки) оповідав про цілі торгові квартали слов'янських купців у м. Палермо (Сицилія). Під час походу князя Ігоря на Каспій в облогу було взято м. Бердаа (Азербайджан). Оточені заплатили викуп – 200 тис. диргемів [Рябцевич, 1995, с. 107].

У пізній період обігу арабських монет на Русі, як пише Р. Шуст, чимало їх з'являється на Поділлі, Волині, зокрема, у вигляді скарбів. Так, біля с. Йосипівка неподалік Олеська на Львівщині знайдено скарб, де були монети з різних кінців арабського світу. Після знищення м. Итиль військами князя Святослава торгові шляхи проходили басейнами Дніпра, Дністра, Південного Бугу. У зв'язку з цим, як вважає дослідник, кілька скарбів було сховано поблизу м. Галича. Надходження на Русь диргемів занепадає на поч. XI ст. через скорочення видобутку срібла. У цей час зрідка з'являються арабські золоті монети. Найпізніші з них належали до 1033–1034 рр. [Шуст, 2009, с. 59–61].

Наявність з'ясованої (бодай приблизно) грошової маси з арабського Сходу (додаємо: значно більше ще не знайденої) показує рівень товарообігу, грошових операцій на північному заході сучасної України – Західноволинському Поліссі, Волині. На нашу думку, масштаби досить значні як на IX, X ст. – період становлення Давньоруської держави, адже на цих землях відомо 13 скарбів, 16 знахідок одиничних монет. Кількість монет в окремих скарбах вражає, зокрема, у скарбі з Любомля.

Торгівля з Візантією передбачала ввіз в останню меду, хутра, рабів та хліба. На Русь імпортувалися шовки, золото, вина, овочі, фрукти. Проте скарби візантійських монет на землях України мало відомі [Рябцевич, 1995, с. 111–112]. І це наводить на думку, що торгівля Русі з арабським світом мала більш значні масштаби.

Важливим показником рівня історичного розвитку Волині, як і всієї Русі, є міжнародні торгові зв'язки. Головними напрямками економічних інтересів держави були Хозарія, Середня Азія, Волзька Булгарія, Іран, Візантія та Скандинавія. Свідченнями торгового партнерства зі згаданими країнами є знахідки монет у різних місцях Русі, особливо у столиці – Києві. Тут виявлено багато монет та монетних скарбів Арабського халіфату. У деяких з них нараховували тисячі монет. Станом на кінець 1980-х рр. у Києві, за опублікованими даними, було виявлено 11 тис. монет. Дослідники пишуть, що це була лише незначна частина диргемів, що потрапили зі Сходу. Багато з них в різні часи виявилися переплавленими на зливки – гривні, інші використані ювелірами-золотарями. Крім того, на думку Б. Рибаківа, вже з VI–VIII ст. на Русі були відомі вироби іранських майстрів.

Перекази про казкові скарби Сходу через Новгород, Смоленськ, Київ проникали в Скандинавію. Звідти на південь по Дніпру вирушали за здобиччю загоони варягів, а місцем їхнього збору, як уважають, став Київ. Попит на арабські срібні диргеми у цих північних народів був великий. Він задовольнявся торгівлею, війнами. У багатьох місцях на острові Готланд виявляли пізніше десятки скарбів цих монет [История Киева, 1982, с. 65].

Як пише К. Гупало, у Києві жило багато вихідців зі Сходу. У топоніміці Подолу була назва «Козари», де розташовувалася хазарська торгова колонія. Були тут і торки. Арабський мандрівник Абу Хамід ал-Гарнати, який прибув до Києва 1150 року, писав, що в місті є тисячі магрибійців, які розмовляли тюркською мовою. Мешкали тут і сирійці... Серед цих людей багато хто займався ремеслом [Гупало, 1982, с. 82].

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що:

1. Арабські монети в X–XI ст. відігравали важливу роль у міжнародній торгівлі та були в активному обігу на Русі, у т. ч. на Волині.

2. Арабські диргеми на території давньої Русі знаходилися в торговому обігу в IX–XI ст. Монети з Любомльського скарбу належать до 899, 900, 901/2 рр.; с. Дожви Турійського р-ну – 774, 661-750, 810, 863 (тобто VIII–IX ст.); у скарбі, виявленому біля р. Стубли, було кілька монет Сасанідів.

3. Основними ареалами поширення арабських монет на території Русі в названий період були східна частина сучасної України (сучасні Харківська, Сумська, Чернігівська та ін. обл.) та басейн Дніпра; Західна Україна охоплювалася ними менше. Зараз на Волині та Волинському Поліссі відомо 13 монетних та монетно-речових скарбів. Переважна більшість із них локалізується в південній частині Полісся. Можливо, це пов'язано з заготівлею хутра та торгівлею ним, а також, не виключено, бурштином.

4. У багатьох місцях Волині та Полісся знайдено окремі арабські монети, що може свідчити про певний рівень торгово-обмінних відносин за допомогою арабських диргемів серед різних, у тому числі бідніших верств населення. В деяких випадках диргеми (з отворами) використовувалися як прикраси.

Знахідки арабських монет та скарбів на північному заході України

Скарби					
№	Місцезнаходження	Вид знахідки	Кількість	Джерела інформації	
1.	м. Любомль Волинська обл.	Монетний скарб	1420	Остаріук, Malarszak, 2017, с. 308–314	
2.	м. Любомль Волинська обл.	Монетний скарб		Усна інформація	
3.	м. Іваничі Волинська обл.	Монетний скарб	100	Усна інформація	
4.	с. Озеряни Турійський р-н Волинська обл.	Монетний скарб	32	Усна інформація	
5.	с. Дожава Турійський р-н Волинська обл.	Монетно-речовий скарб	70	Гулько, 2017, с. 161–163	
6.	с. Осмиловичі Турійський р-н Волинська обл.	Монетний скарб		Усна інформація	
7.	сміт Торчин Луцький р-н Волинська обл.	Монетний скарб	200	Усна інформація	
8.	м. Луцьк Волинська обл.	Монетний скарб	297	Фонди Волин. краєзнавч. музею	

Продовження табл. 1

№	Місцезнаходження	Вид знахідки	Кількість	Джерела інформації
9.	с. <i>Клевань</i> Рівненський р-н Рівненська обл.	Монетний скарб	близько 100	Усна інформація
10.	с. <i>Олександрія</i> Рівненський р-н Рівненська обл.	Монетний скарб	60	Усна інформація
11.	с. <i>Острів'я</i> Кременецький повіт	Монетний скарб		Пастюк, 2016, с. 29
12.	с. <i>Хоняків</i> Славутський р-н Хмельницька обл.	Речовий скарб		Прищепя Б., Прищепя О., 2008, с. 155; Терський, 2010, с. 13
13.	<i>Грудек Набужний</i> (Польща)	Скарб з 2 монет та амулета	2	Вольнский археологический сборник, 1894
14.	хут. <i>Людвигце</i> Кобринський р-н Брестська обл.	30% скарбу – диргеми та 650 чеських денарів		схований 1060–1065 рр., Рязцевич, 1995, с. 120
15.	Турийський р-н Волинська обл.	Монетний скарб	30 монет	Усна інформація

Окремі монети			
№	Місцезнаходження	Вид знахідки та кількість	Джерела інформації
1.	с. <i>Кримне</i> Старовижівський р-н Волинська обл.	2 монети, прикраси	О.Забелюк, В.Савицький
2.	м. <i>Шацьк</i> Волинська обл.	2 монети	О.Злагогорський, розкопки ДП «Волинські старожитності»
3.	м. <i>Володимир-Волинський</i> Волинська обл.	кілька монет	Усна інформація
4.	с. <i>Гайки</i> Турійський р-н Волинська обл.	1 монета	Усна інформація
5.	с. <i>Кияж</i> Рожищенський р-н Волинська обл.	2 монети	Усна інформація
6.	с. <i>Любче</i> Рожищенський р-н Волинська обл.	2 монети	Усна інформація
7.	с. <i>Копачівка</i> Рожищенський р-н Волинська обл.	1 монета	Усна інформація В. Чопюка
8.	с. <i>Змінічур</i> Луцький р-н Волинська обл.	1 монета	Усна інформація

Завершення табл. 1

№	Місцезнаходження	Вид знахідки та кількість	Джерела інформації
9.	с. <i>Надчиці</i> Млинівський р-н Рівненська обл.	1 монета	Усна інформація
10.	с. <i>Уздиці</i> Млинівський р-н Рівненська обл.	1 монета	Усна інформація
11.	сmt <i>Млинів</i> (<i>Муравця</i>) Млинівський р-н Рівненська обл.	1 монета	Усна інформація
12.	с. <i>Хрінники</i> Демирівський р-н Рівненська обл.	2 монети	Усна інформація О. Кричевського
13.	с. <i>Новостає</i> Рівненський р-н Рівненська обл.	1 монета	Усна інформація
14.	с. <i>Збуж</i> Костопільський р-н Рівненська обл.	1 монета	Усна інформація
15.	с. <i>Користь</i> Корецький р-н Рівненська обл.	1 монета	Усна інформація
16.	с. <i>Бубнів</i> Горохівський р-н Волинська обл.	1 монета	Сynkałowski, 1961, s.141

Література

123

1. Археология і нумізматыка Беларусі. Энциклапедыя. Мінск, 1993. 702 с
2. Волинский историко-археологический сборник. По-чаев–Житомир: Изд-во распоряд. комисии Волинск. церковно-епарх. общества, 1896. Вып. 1. 280 с.
3. Гулько Г. Скарб Х століття з с. Доросині на Волині. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії*. Вип. 63. Луцьк, 2017. С. 161–170.
4. Гупало К. Н. Подол в древнем Киеве. Київ: Наукова думка, 1982. 128 с.
5. Зварич В., Шуст Р. Нумізматыка. Довідник. Тернопіль–Львів: ДКВЖ «Тернопіль», 1998. 464 с.
6. История Киева : В 3 т., 4 кн. / ред. колл.: И. И. Артеменко и др. – Киев: Наук. думка, 1982. Т. 1: Древний и средневековый Киев. 408 с.
7. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1954. 226 с.
8. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ: Наук. думка, 1971. 175 с.
9. Кропоткин В. В. Из истории римской торговли с Восточной Европой. *Историко-археологический сб. (в честь А.В. Арциховского)*. Москва, 1962. С. 147–153.
10. Кропоткин В. В. Новые находки сасанидских и куфических монет в Восточной Европе. *Нумизматыка и эпиграфика*. Вып. IX. Москва, 1971. С. 76–97.
11. Кропоткин В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. Москва: Наука, 1967. 135 с.
12. Кучинко М., Кучинко З. Давні та середньовічні скарби Волині. Луцьк : Волинська книга, 2007. 170 с.
13. Манеты Беларуси да 1707 г. [склад. Д. Гулецькі, А. Грамыка, А. Крываручка]. Мінск: Логвіна, 2007. 207 с.
14. Пасюк І. Торгово-грошовий обіг на Волині (IX–XIX ст.). Луцьк : Вид-во ПП «Іванюк В.П.», 2016. 212 с.
15. Повесть врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) [пер. з давньорус., післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ: Рад. письменник, 1990. 558 с.
16. Прищепя Б., Прищепя О. Історичне краєзнавство Волині: навч. посіб. Рівне: ПП ДМ, 2008. 352 с.

17. Рябцевич В. Н. Нумизматика Беларуси. Минск: Польша, 1995. 688 с.
18. Савицький В., Забедюк О., Стасюк В. Поясний набір давньоруського дружинника і арабські дирхеми. 2014. URL: <http://volyn-kraju-mus.at.ua/news/2014-02-14-360>.
19. Терський С. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині: монографія. Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2010. 380 с.
20. Фасмер Р. Р. Об издании новой топографии находок куфических монет в Восточной Европе. *Известия АН СССР: сер. VII: Отдел. общественных наук*. Ленинград, 1933. № 6–7. С. 473–484.
21. Шуст Р. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посіб. Київ: Знання, 2009. 376 с.
22. Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. Москва, 1956.
23. Kotlar N. F. Obrót arabskich dirhemów na terytorium Ukrainy. *Wiadomości Numizmatyczne*. 1970. № 14. S. 19–30.
24. Malarczyk D., Ostapiuk O. Wczesnośredniowieczny skarb srebrny z okolic Lubomla (Wołyń, Zach. Ukraina) – skład i chronologia rozpoznanej części depozytu. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії*. Вип. 63. Луцьк, 2017. С. 308–314.
25. Synkałowski A. Materiały do pradziejów Wołyńia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa: Polskie Towarzystwo Archeologiczne, 1961. 265 s.



На фото : Скарб вікінгів XI ст.
Британський музей культури.

Григорій Охріменко
Олександр Кричевський
Світлана Локайчук

ВІЗАНТІЙСЬКІ МОНЕТИ НА ВОЛИНІ ТА ПОЛІССІ

Візантійські скарди та монети

Візантія була свого часу однією з найрозвинутіших держав. Підтвердженням цього є значні досягнення в економіці, науці, культурі. Для обміну всередині країни та з іншими народами використовувалися золоті, срібні, мідні монети власного виробництва. Візантійські монети належать до найбільш якісних серед подібних виробів давнини. Золоті монети мали назви: солід, семіссис, треміссис. Соліди вважалися найціннішою золотою монетою Візантії. Вони випускалися на заміну римського ауреуса. Їх поява припадає на час правління Костянтина I Великого (324–337 рр.). Для друку соліда використовувалося золото 900 проби, його вага 4,5 г, приблизний діаметр 22 мм. На аверсі друкувалося зображення імператора. За вартістю семіссис складав $\frac{1}{2}$ соліда. Вага його 2,2 г. Треміссис почали карбувати за імператора Магнома Максима в кінці IV ст. Вартість монети була $\frac{1}{3}$ соліда.

Найбільшою срібною монетою Візантії був міліарисій. Ці монети з'явилися також за Костянтина I Великого і дорівнювали $\frac{1}{4}$ золотого соліда. Кератій вартий був $\frac{1}{2}$ міліарисія. Він вважався основою грошового рахунку країни. За імператора Діоклетіана уведено ще одну срібну монету – силікву. Її вага 3,4–2,2 г. У великих містах в обігу була дрібна монета – півсилікви. Бідніші верстви населення користувалися монетами нуммус (інша назва фолліс), півфолліса, декануммій, пентануміум [Бондаренко, 1997, с. 104–105].

Білоруський нумізмат В. Рябцевич зазначає, що торгівля з Візантією передбачала ввіз до останньої меду, хутра, хліба, рабів. На Русь завозилися шовки, золото, овочі, фрукти (наприклад, шовкові візантійські тканини знайдені в похованні знатної особи в с. Білів Рівненського р-ну [Кучинко, 2009, с. 247]). Загалом скарби візантійських монет на землях України маловідомі [Рябцевич, 1995, с. 111; Кропоткін, 1962, с. 37]. Це ж можна сказати і про терени Західної України загалом, а Волині, Волинського Полісся зокрема. В. Кропоткін виконав зведений опис знахідок візантійських монет, а також історико-нумізматичне дослідження їх обігу в Східній Європі аж до падіння Візантійської імперії.

Автор наводить відомості про візантійські монети з таких пунктів:

1) *с. Зимно Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.* – 1958 року на поселенні VI–VII ст. під час розкопок В. В. Ауліха на глибині 0,25 м знайдено мідну посріблену монету VI–VII ст. з двома отворами. На ній зображена стояча богиня Ніка з хрестом [Кропоткин, 1962, с. 31];

2) *м. Луцьк Волинської обл.* – у кінці XIX ст. в Археологічну комісію в Києві було передано мідну візантійську монету Іоанна IV Кантакузина (1341–1355) [Там само, с. 31];

3) *с. Гладковичі Овруцького р-ну Житомирської обл.* – скарб золотих візантійських монет: 1 екземпляр Романа I та Христофора (920–927), 2 монети Костянтина VII та Романа (945–959). За іншими даними, у складі скарбу були монети Костянтина VI (780–797), Василя I (877–882), Іоана Цимісіхія (969–976), Василя II (976–1025) (визначення В. Антоновича) [Там само, с. 31];

4) *м. Паволоч Попільнянського р-ну Житомирської обл.* – 1882 року знайдено бронзово-мідну монету [Там само, с. 31];

5) *с. Звенигород Пустомитівського р-ну (кол. Бібрського повіту) Львівської обл.* – знайдено мідну візантійську монету з зображенням хреста та двома отворами [Там само, с. 35];

6) *м. Львів* – біля підніжжя Високого замку знайдено срібну візантійську монету [Там само, с. 35];

7) *м. Золочів Львівської обл.* – 1937 року знайдено срібну візантійську монету з двома отворами [Там само, с. 35];

8) *с. Довжок Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.* – 1884 року знайдено мідну монету Мануїла I Комнина (1143–1180) та 4 венеціанські срібні монети – дві (1252–1266 та 1328–1339 рр.) [Там само, с. 35];

9) *с. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької обл.* – 1957 р. на городищі М. Каргером виявлено мідну погнуту монету кінця XII ст., пробиту у двох місцях [Там само, с. 35];

10) *с. Зеленче Тербовлянського р-ну Тернопільської обл.* – 1956 року в уроч. Загороди під час розвідок І. Свешнікова на полі разом із керамікою знайдено візантійську монету з отвором [Там само, с. 36];

11) с. *Капустинці Збаразького р-ну Тернопільської обл.* – до 1906 р. знайдено солід Юстиніана I (527–565) (нібито Юстиніана II) [Там само, с. 36];

12) м. *Тернопіль* – 1926 р. в уроч. *Оболонь* в червні 1926 р. знайдено горщик з монетами. Одна золота монета Ірини (797–802) [Там само, с. 37];

13) м. *Брест (Білорусь)* – біля міста знайдено візантійську монету [Там само, с. 37];

14) м. *Пінськ Брестської обл.* – 1804 р. шляхтич Радзевський знайшов у землі 20 золотих монет: Роман IV Діоген (1067–1071) та його спадкоємці [Там само, с. 37];

15) м. *Пінськ Брестської обл.* – приблизно 1950 р. на набережній під час земляних робіт В. Сабунаєв знайшов мідну монету Костянтина II з синами [Там само, с. 37].

До цього переліку додамо, що кілька років тому виявлено невеликий скарб на болоті біля с. *Сокіл Рожищенського р-ну Волинської обл.* – 5 срібних візантійських монет, а також знайдено 1 золотий солід у м. *Володимирі-Волинському Волинської обл.* та одну золоту візантійську монету біля с. *Тучин Гощанського р-ну Рівненської обл.* У с. *Острожець Млинівського р-ну* знайдено срібну візантійську монету [Пасюк, 2016, с. 38], біля с. *Баїв Луцького р-ну* – срібну (?) візантійську монету VI ст., поблизу м. *Тернополя* – 2 золоті візантійські монети. Поблизу с. *Цміни Маневицького р-ну Волинської обл.* приблизно 30 років тому знайдено скарб золотих (візантійських або римських –?) монет (за переказами місцевих жителів). За повідомленням Яна Фітцке, до війни у Музеї приятелів наук у *Луцьку* зберігалось кільканадцять золотих візантійських монет [Fitcke, 2009, s. 193].

Отже, на сьогодні на теренах Західної Волині та Полісся відомо близько 20 пунктів знахідок візантійських монет та скарбів. Переважна більшість з них – це окремі срібні, мідні монети.

На нашу думку, поява візантійських монет на Волині та Поліссі могла бути пов'язана з торгівлею хутром та бурштином (Пінськ, Володимир-Волинський, Сокіл), а відтак – з Бузьким бурштиновим шляхом (понад Західним Бугом в ба-

сейн Вісли аж до Балтійського моря. Вважаємо, що принаймні з початку нашої ери на Прип'ятському Поліссі були відомі місцеві родовища бурштину (білоруський археолог М. Чарнявський писав, що надходження бурштину з Балтії на південь через Прип'ятське Полісся відбувалося починаючи з III тис. до н. е., тобто в пізньому неоліті [Археология і нумизматика..., 1993, с. 106, 107]). Знахідки візантійських монет на землях півдня Білорусі такі ж рідкісні, як і на Волині [Манеты Беларуси..., 2007, с. 8].

У праці О. Цинкаловського «Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego» знаходимо перелік місць знахідок бурштину: на берегах р. Случі, Горині, Стиру, Стоходу, в околицях Давид-Городка, поблизу с. Секунь Ковельського повіту, біля с. Сереховичі (тепер Старовижівського р-ну), с. Березниця над Горинню, с. Велика Ведмежка Маневицького р-ну, а також с. Обич Шумського р-ну Тернопільщини (знайдено жовто-червоний бурштин) [Супкаловський, 1961, с. 136–137].

М. Котляр вважав, що візантійські монети з'являються на території України в VI ст. За даними автора, на цих теренах відомо 68 пунктів знахідок візантійських монет, які датуються VIII–XI ст. [Котляр, 1971, с. 35] (рис. 1; іл. 40; іл. 41). У той час візантійські монети займали другу позицію за чисельністю після куфічних. Серед скарбів візантійських монет В. Кропоткін називає скарби візантійських солідів IV–VIII ст. та скарби візантійських ексаграмів VII ст. [Кропоткін, 1967, с. 125]. На його думку, обіг золотих візантійських солідів у Східній Європі був досить обмеженим.

М. Котляр відзначав, що у VIII ст. ці монети ще не були включені в активний грошовий обіг на території сучасної України. IX ст. датуються лише вісім монет з Києва, Криму, Північного Причорномор'я. До цього періоду автор не відносить знахідку золотого візантійського соліда з Тернополя, яку пов'язує з мідною візантійською монетою X–XI ст., що походить із с. Зеленче Тербовлянського р-ну Тернопільської обл., а обидві – з торговим шляхом на Захід [Котляр, 1971, с. 36].

Відомо 25 випадків знахідок окремих візантійських монет X ст.; скарбів дуже мало і вони складаються з невеликої кількості монет. Найбільший такий скарб, у якому налічувалось 93 екземпляри, належить до X ст. Візантійські монети X ст. знайдено і в Житомирській обл. XI століттям датуються 33 пункти знахідок зазначених монет, зросла і кількість скарбів цього часу. Тоді вони фіксувалися в Галичі, Львівській обл. У скарбах кількість монет стає більшою, що М. Котляр пояснює зменшенням обігу диргемів. Все ж навіть в XI ст. роль цих монет не була значною [Котляр, 1971, с. 36].

З XII ст., як писав М. Котляр, «маємо 9 знахідок монетних скарбів» та окремих монет – переважно візантійські золоті та мідні. Є дані про 12 монетних знахідок, які датуються XIII ст. [Котляр, 1971, с. 36].

Торгові зв'язки Русі з Причорномор'ям та Візантією відомі за укладеними договорами того часу та знахідками монет. Станом на кінець 1980-их рр. було відомо до 300 знахідок візантійських монет. Деякі археологи схильні були робити висновки про незначні зв'язки Візантії з Руссю у IX–X ст., але, ймовірно, тодішня торгівля велася за принципом «товар на товар». За візантійські ювелірні вироби, шовкові тканини, парчу, килими та ін. розраховувалися медом, хутрами, воском, рабами [История Византии, 1967, с. 229]. Великі князі Русі силою зброї добивалися вигідних умов. Як писав Костянтин Багрянородний, його дід Василій I (867–886) «багатими дарунками, золотом, сріблом, шовковим одягом схиляв народ росів, войовничий та безбожний, до переговорів...» [История Киева, 1982, с. 66].

Планіграфічне розміщення монет дає приблизне уявлення про можливі шляхи обміну товарів з візантійськими провінціями. За допомогою монетних знахідок, зокрема у Бресті, Пінську, прослідковується напрямок зв'язків від Дніпра (Киева) по Прип'яті до Західного Бугу, а також шлях по Бугові до Подністров'я: Володимир-Волинський, Зимно та далі. Золота монета (солід ?) з Тучина вказує, імовірно, про шляхи над р. Горинь (табл. 1).

Напевно, зв'язки Волині з візантійським світом здійснювалися різними шляхами: понад Прип'яттю, Горинню, Західним Бугом тощо. Все ж Київ був головною брамою торгівлі з Візантією та Припонтидою. Свідченням цього є археологічні знахідки південного походження [История Киева, 1963, с. 40–41].

П. Толочко писав, що з кінця VIII – поч. IX ст. інтерес Русі до чорноморських ринків посилюється [Толочко, 1996, с. 52]. До поч. XIII ст. Візантія для Русі виступала головним торговим партнером. Торгові зносини Русі з Візантією базувалися переважно на обміні [Толочко, 1996, с. 190–191]. Цим, напевно, пояснюється невелика кількість візантійських монет на Русі, у т.ч. і на Волині. Особливо в міцних зв'язках з Руссю був Крим та міста Херсонес, Сурож [История Киева, 1982, с. 407]. «Показником популярності торгових зв'язків Русі з Візантією є червоноглиняні амфори та корчаги» [Толочко, 1996, с. 191], які трапляються під час розкопок давньоруських міст.

Знахідки амфор у Володимирі-Волинському, Луцьку, Торговиці, Дорогобужі, Белзі, Перемилі [Прищепя, 2011, с. 167; Кучинко, 2009, с. 247] та, імовірно, в інших більших містах Волині теж є прикладами торгових відносин із Припонтидою. Неподалік с. Шпанів Рівненського р-ну Рівненської обл. у передвоєнні роки викопано дворучну амфору (одне вухо відбите), гостродонну [Сункаловські, 1961, s. 116]. У Володимирі-Волинському по вул. Мала Луцька знайдено гостродонну амфору з високою шийкою рожево-попелястого кольору (зберігається в музеї м. Володимира-Волинського). Подібна посудина походить із м. Збаража [Сункаловські, 1961, s. 117]. З м. Сокаль Львівської обл. походить золотий перстень з грецькою гемою [Сункаловські, 1961, s. 118]. У с. Дубище Старокостянтинівського повіту знайдено посудину з вірменським або арабським написом [Сункаловські, 1961, s. 144].

Цеглянистого кольору амфори, в яких перевозили вина, олію, надходили, ймовірно, з Криму, Херсонеса, Причорномор'я. Їхні фрагменти помічено під час

земляних робіт, коли закладався парк біля м. Володимира-Волинського, під час розкопок Дорогобужа [Прищеп, 2011, с. 166]. (У Києві подібних амфор виявлено більше ста [История Киева, 1982, с. 101]). Крім того, у Візантії виготовляли натільні мармурові хрестики, які інколи знаходять на Волині [Прищеп, 2011, с. 167]. О. Цинкаловський висловлював гіпотези про ранній час появи християнства на Володимирщині (не виключено, і Волині). З цим періодом можуть бути пов'язані хрестики, енкалпіони, персні з символічними знаками. Зокрема, у с. Бриків Тернопільської обл. (неподалік від Шумська) знайдено мармуровий хрестик [Сункаловський, 1961, с. 140], з м. Сокаль Львівської обл. походить золотий перстень з грецькою гемою [Сункаловський, 1961, с. 118].

Питання стосунків галицьких, волинських земель з Візантією та її провінціями має важливе значення у з'ясуванні культурних та економічних (торгових) відносин між ними. З цього погляду варто згадати про знаменитий шлях з варяг у греки, який «через протидію печенігів» та половців у XII ст. занепадав [Войтович, Домановський..., 2011, с. 414]. У той же час «через Галицьку землю проходив...» бурштиновий шлях (Вісла – Сян – Дністер та Німан – Південний Буг – Дністер), який з'єднував Балтійське та Чорне моря. По Дністру лежала і найкоротша дорога до Візантії – можна було вийти... суходолом до візантійських міст [Там само].

Певний час стосунки Візантії та Галичини були досить тісними: так, дочка перемишлянського князя Володаря Ірина була видана заміж за Ісаака – сина василевса Алексія Комніна [Войтович, Домановський..., 2011, с. 415]. Тобто галицьке та волинське Побужжя, як частина згаданого шляху, мало можливість раніше переймати християнство, розвивати торгові відносини. Одним з центрів на цьому шляху, імовірно, був Володимир, а південніше Галич (тут повинні бути знахідки візантійських монет). І. Пасюк зазначає, що цим шляхом товари від Володимира переправлялися і до Будапешта – через Галич на Зарецький перевал [Пасюк, 2016, с. 41].

Отже, торгові стосунки між східними слов'янами та Візантією були інтенсивнішими в VI–VII, IX–XI ст. [Шуст,

2009, с. 56]. Картографування візантійських монет на північному заході України показує їх розсосередженість. Здебільшого це окремі монети. Скарбів небагато, а кількість монет у них незначна. Основними предметами експорту з цих територій могли бути пушина, бурштин. У більших городищах та містах знаходять фрагменти амфор, імовірно, провінційно-візантійського виробництва з-під олії, вина (Володимир-Волинський, Луцьк, Дорогобуж та ін.). Основними шляхами обміну, імовірно, були: 1) з Києва на Володимир і далі; 2) лівим берегом Прип'яті або по ріці; 3) Західним Бугом.



1) тремісис,
518–527 рр.



4) силіква («церемоніальне срібло»),
607–609 рр.



2) міліарисій (легкий),
527–537 рр.



5) «бронзова чашечка»



3) фоліс,
518–527 рр.



6) «золота чашечка»

<http://donovedenic.ru/>

Рис. 1. | Візантійські монети

Таблиця 1

Знахідки візантійських монет на теренах Західної України

№	Місцезнаходження	Кількість	Джерела інформації
1.	с. Сохіль Рожищенський р-н Волинська обл.	5 срібних монет	Усна інформація
2.	м. Володимир-Волинський Волинська обл.	Золотий солід	Усна інформація, знайдено кілька років тому
3.	м. Володимир-Волинський Волинська обл.	Візантійські золоті фоліси	Усна інформація
4.	с. Зимно Володимир-Волинський р-н Волинська обл.	На поселенні VI–VII ст. В. Ауліхом знайдено пострібену монету	Кропоткин, 1962, с. 31
5.	м. Луцьк Волинська обл.	Монети Івана Канстакузіна (1341–1355)	Кропоткин, 1962, с. 31
6.	с. Лучин Гоцанський р-н Рівненська обл.	Золота візантійська монета	Усна інформація
7.	м. Брест Білорусь	1 монета	Кропоткин, 1962, с. 37
8.	м. Пінськ Брестська обл. Білорусь	(1804 р) 20 золотих монет Романа IV Діотена та спадкоємців	Кропоткин, 1962, с. 37
9.	м. Пінськ Брестська обл. Білорусь	На набережній знайдено мідну монету Костянтина II з синами	Кропоткин, 1962, с. 37
10.	м. Львів (поблизу Високого замку)	Срібна візантійська монета	Кропоткин, 1962, с. 35
11.	м. Звенигород Львівська обл.	Мідна монета з двома отворами та зображенням	Кропоткин, 1962, с. 35
12.	м. Золочів Львівська обл.	Мідна монета з двома отворами	Кропоткин, 1962, с. 35

№	Місцезнаходження	Кількість	Джерела інформації
13.	с. Капустинці Збаразький р-н Тернопільська обл.	1906 року знайдено соlid Юстиніана II ? (527–565)	Кропоткин, 1962, с. 37
14.	с. Зеленче Тербовлянський р-н Тернопільська обл.	1956 року І. Свешніковим знайдено монети з отвором під час розкопок	Кропоткин, 1962, с. 36
15.	м. Тернопіль	1926 року на Оболоні знайдено горщик з монетами (серед них 1 золота Ірини (797–803))	Кропоткин, 1962, с. 37
16.	с. Павлоч Попільнянський р-н Житомирська обл.	1882 року знайдено мідну ? монету	Кропоткин, 1962, с. 31
17.	с. Городище Шепетівський р-н Хмельницька обл.	1957 р. на городищі М. Картером знайдено мідну монету з двома отворами	Кропоткин, 1962, с. 35
18.	с. Довжок Кам'янець-Подільський р-н Хмельницька обл.	1884 року знайдено мідну монету Мануїла I Комнина (1143–1180) та 4 венеційські срібні монети (1253–1266, 1328–1339)	Кропоткин, 1962, с. 35 ?
19.	с. Острожець Млинівський р-н Рівненська обл.	1 срібна монета	Пасюк, 2016, с. 38
20.	с. Гладковичі Овруцький р-н Житомирська обл.	У кінці XIX ст. (?) знайдено скарб золотих візантійських монет	Кропоткин, 1962, с. 31

Література

1. Археологія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. Минск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1993. 704 с.
2. Бондаренко Г. В. Спеціальні історичні дисципліни. Луцьк: Ред.-вид. відділ ВДУ, 1997. 222 с.
3. Войтович Л. В., Домановський А. М., Козак Н. Б. та ін. Історія Візантії. Вступ до візантиністики. Львів: Вид-во «Апріорі», 2011. 880 с.
4. История Византии: В 3-х т. Москва: Наука, 1967. Т. 2. 472 с.
5. История Киева : В 3 т., 4 кн. Киев: Наук. думка, 1982. Т. 1: Древний и средневековый Киев. 408 с.
6. История Киева: В 2-х т. Киев: Изд-во АН УССР, 1963–1964. Т. 1. 664 с.
7. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ: Наук. думка, 1971. 175 с.
8. Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР. Археология СССР. Свод археологических источников. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. 64 с.
9. Кропоткин В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. Москва: Наука, 1967. 135 с.
10. Кучинко М. М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV ст.: монографія. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 528 с.
11. Манеты Беларуси да 1707 г. / склад. Д. Гулецькі, А. Грамыка, А. Криваручка. Минск: Логвінаў, 2007. 207 с.
12. Пасюк І. М. Торгово-грошовий обіг на Волині (IX–XIX ст.). Луцьк : Вид-во ПП «Іванюк В.П.», 2016. 212 с.
13. Прищепя Б. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст.: монографія. Рівне, 2011. 250 с.
14. Рябцевич В. Н. Нумизматика Беларуси. Минск: Польша, 1995. 688 с.
15. Толочко П. Київська Русь. Київ : Абрис, 1996. 360 с.
16. Шуст Р. Нумізматыка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посіб. Київ: Знання, 2009. 376 с.
17. Synkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa : Polskie Towarzystwo Archeologiczne, 1961. 265 s.
18. Jan Fitcke – archeolog, badacz przeszłości Wołynia, muzeolog. Z Wołynia 1936-1939: fragment spuścizny piśmienniczej / zebrał Gaczoł A., Kowalów W.-J. Biały Dunajec-Ostróg, 2009. 308 s.



На фото : Скарб з давньоруського м. Червень. XII–XIII ст.

Геннадій Гулько

З ІСТОРІЇ ЗНАХІДОК ГРИВЕНЬ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ НА ВОЛИНІ

Давньоруські скарди та монети

Для студій давньої історії особливе значення мають знахідки скарбів і навіть одиничних монет чи предметів, що їх заміняли. Перш за все, такі виявлені раритети дають можливість глибше зрозуміти матеріальний та духовний рівень життя певної епохи. По-друге, знайдені монети важливі для дослідження рівня тогочасної торгівлі та, головне, досить точно датують в часі інші речі зі скарбу. По-третє, кожний етап у розвитку людства має свої характерні категорії скарбів або ж їхніх складових, обставини їх появи та утворення. Це глибоко зумовлений процес, зрозуміти який можна лише з урахуванням суспільного прогресу у відповідну епоху [Брайчевський, 1992, с. 53]. Щодо цих положень, варто наголосити, що наприкінці XI ст. великий водний шлях «із варяг у греки» через Київ уже втратив минуле значення і торгові шляхи в Західну Європу з Візантії та Малої Азії значно вкоротися і пішли мимо Дніпра.

Як зазначав Б. Д. Греков, «київська торгівля, транзитна по суті, стала відсуватися на другий план» [цит. за: Любимов, 1974, с. 125]. Водночас вона пролягала вже через територію інших регіонів Київської Русі. Це явище вплинуло і на внутрішню торгівлю в Давньоруській державі (і на Волині зокрема), що існувала переважно в простій безгрошовій формі, або ж навіть у вигляді замітника грошей – відповідного цінного хутра [Толстоухов, Зубанов 2009, с. 547]. Але все ж тут мав місце і певний грошовий обіг, який практикувався при значних, оптових товарних операціях, які на території нашого багатого на річки краю, без сумніву, мали місце [Цинкаловський, 2007, с. 165]. Щоправда, потрібної кількості монет з Києва у вигляді «златників» та «срібляників», а також арабських дирхемів та західноєвропейських динаріїв все ж бракувало. Тому вони істотного впливу на волинську торгівлю практично до кінця XIV ст. не мали, і в торгових операціях на Волині, як і в Київській Русі, використовувалися гривні, тобто зливки срібла з точно визначеною вагою та формою. Саме вони теж трапляються в складі монетно-речових скарбів і свідчать про свою вагому частку в тодішньому грошовому обігу [Пасюк, 2016, с. 30].

Кінцева стандартизація форми і ваги таких гривень припадає на середину XI ст., і за цими показниками їх можна поділити на три типи. До першої групи належать гривні «київського» типу – продовгуватої підромбічної форми, вагою 163,73 грамів. Другий різновид – гривні новгородського типу, за формою округлі та продовгуваті, часто «паличкоподібні», вагою понад 200 грамів. Досить подібними до них за формою та вагою були й гривні, які в різних джерелах називають новгородського, західноруського або ж дещо пізнішого литовського типу [Савицький, Свінцицький] (*рис. 1; рис. 2*). Ще інший такий різновид репрезентований гривнями «чернігівського» типу, які мають неправильну овальну чи ромбічну форму з гострими кінцями, вагою близько 197 грамів [Толстоухов, Зубанов 2009, с. 547].

Варто також зазначити, що, як видно з археологічних та випадкових знахідок, для розрахунків в торговому обігу застосовувалися і шийні гривни, які носили як прикраси. Про їхнє подвійне використання свідчать окремі знахідки, коли навіть майстерно плетені зі срібного дроту такі гривни роз'єднані на рівні за вагою частини [Кучинко, 2007, с. 76]. У цілому історичні процеси, зокрема грошового обігу та торгівлі, що тут відбувалися в X–XII ст., залишаються для дослідників все ще дослідженими недостатньо. Тому кожна знахідка періоду перебування волинського краю в складі Київської Русі, виявлена археологами під час розкопок чи пошуківцями, має неперехідне значення.

За роки системних досліджень історії нашого краю факхівцям достовірно відомо більше десятка давньоруських скарбів, де, крім інших речей, було виявлено шийні гривни та монетні гривні. Зокрема, лише шийних гривен знайдено на території історичної Волині біля сорока екземплярів [Стельмащук, 2006, с. 37]. Значно менше відомо знахідок монетних гривень різних типів [Кучинко, 2007, с. 68]. Проте зараз переважна більшість цих знахідок із різних причин перебуває за межами України або ж області. Лише один такий скарб, знайдений 1983 року археологічною експедицією під керівництвом відомого українського археолога М. М. Ку-

чинка біля с. Городище Друге Луцького р-ну, зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею. Він складається з п'яти шийних гривен, трьох наручних браслетів, шести цілих та фрагментів ще шести намистин, оздоблених зерню [Кучинко, 2007, с. 81]. Його вага – 1,4 кг. Скарб датований рубежем XI–XII ст. Фактично саме Городищенський скарб був єдиним із виявлених на Волині, що дійшов до нашого часу повністю і досліджений цілком. До речі, у його складі не було жодної монетної гривні (*ил. 42 – ил. 47*).

Як відомо, знахідки поодиноких грошових гривень у різні часи на території Волинської області відомі фахівцям передусім у Луцьку. Тут 1866 року виявлено три срібні монетні гривні, ще три знайдено на початку 2000-х років [Кучинко, 2007, с. 68]. Крім цього, в публікаціях описані випадкові знахідки таких гривень ще в XIX–XX ст. у шести селах Луцького, Любомльського та Іваничівського районів, проте відсутня детальна їх ідентифікація. Ще одна випадкова знахідка відома волинським фахівцям з електронних джерел як давньоруський скарб, виявлений в 1990-х роках нібито «на півдні Волині», а за окремими даними, біля с. Баїв Луцького р-ну (надалі «південноволинський» скарб – Г. Г.). Він складався з «дев'яти паличкоподібних зливків – гривень» двох типів та кількох дрібних прикрас. Позитивно, що завдяки двом відомим волинським краєзнавцям було здійснене досить кваліфіковане дослідження цього скарбу, висновки з якого, щоправда, мають дискусійний характер [Савицький, Свінцицький]. Згідно з даними фахівців Волинського краєзнавчого музею, нібито влітку 2018 року в поймі обмілілого Стиру біля с. Чорторийськ Маневицького р-ну в горщику теж був виявлений давньоруський скарб, у складі якого була срібна шийна гривна, ланцюжок та десяток монетних гривень у вигляді «паличок». Проте ці відомості ще потребують уточнення (*ил. 51 – ил. 53*).

Значно більше скарбів давньоруської доби в цілому (і монетних гривень зокрема) виявлено в сусідній Рівненщині. Один такий скарб був випадково знайдений 1973 року біля с. Торговиця Млинівського р-ну. Він складався з семи витих

гривен різних розмірів та 14 інших прикрас. Крім цього, в скарбі знаходилося дві грошові гривні. Його датують другою половиною X–XI ст. Усі ці речі місцевим вчителем були передані у Рівненський краєзнавчий музей, де й зберігаються зараз [Кучинко, 2007, с. 78].

Відома фахівцям також знахідка скарбу з с. Висоцьк Дубровицького р-ну, у складі якого було п'ятнадцять (!) срібних монетних гривень. Проте з різних причин науковці знають про них лише з описів [Кучинко, 2007, с. 89].

Загалом на території сусідньої Рівненської обл. виявлено в різні роки ще ряд давньоруських скарбів – у селах Борщівка Здолбунівського, Бегень, Городок та Козлин Рівненського районів тощо [Кучинко, 2007, с. 92]. Як зазначалося, більшість виявлених у минулому на території історичної Волині скарбів, до складу яких входили монетні гривні, або не досліджувалися в достатньому обсязі, або ж вивезені нині за межі нашого регіону та сучасному вивченню не підлягають. За останні роки відомостей щодо значних таких скарбів у цьому регіоні, за результатами офіційних археологічних розкопок, немає. Проте в засобах електронної інформації, серед нумізматів та колекціонерів з'явилася інформація про знахідки давньоруських скарбів, серед яких були гривні різних типів. Окремі речі з тих, що потрапили у збірки колекціонерів з Луцька, вдалося первинно дослідити. Саме опис кількох таких знахідок, ще не введених в науковий обіг, складає основу цього матеріалу.

У цьому контексті показовими є дві гривні зі скарбів, випадково знайдених у 2012–2014 роках на території Володимир-Волинського та Горохівського районів. Шкода, але обидва скарби, що нібито вміщували приблизно по 10–15 срібних монетних гривень, з різних причин повністю не збереглися. Тому вдалося дослідити лише дві з них, причому обидві гривні мають форму видовжених, потовщених по центру брусків і, отже, належать до одного типу. Перша з них, що входила, за словами власника, до скарбу, знайденого біля с. Житані Володимир-Волинського р-ну, має довжину 16,5 см та вагу приблизно 200 грамів. Поверхня обох злив-

ків нерівна з-за ливарних раковин, гривні повністю покриті класичною зеленуватою патиною (рис. 1). Друга гривня походить зі скарбу, знайденого біля с. Перемиль Горохівського р-ну, має довжину 17 см та вагу 202 грами (рис. 2). Уздовж потовщеної її частини помітні чотири округлі заглибини, які можна вважати знаками ідентифікації майстерні, де вони були виготовлені. Зважаючи на відомі фахівцям аналоги, обидві знахідки можуть належати до одного з різновидів гривень – новгородського (західноруського) типу, що були в торговому обігу в окремих давньоруських князівствах західного регіону та в Литві до XV ст. Показовим є також географічний фактор обох знахідок. Тут можна висловити гіпотезу, що в тодішніх значних князівських містах Волині, зокрема Володимирі та Перемилі, принаймні в XI–XII ст. переважали в обігу гривні не «столичного», тобто київського типу. Достовірно відомо з наукових джерел, що на території Волинської обл. виявлено лише дві гривні класичного київського типу – в районі Гнідави та в урочищі Пристань біля Луцька [Терський, 2007, с. 165].



Рис. 1. | Срібна гривня новгородського (литовського) типу, знайдена біля с. Житані Володимир-Волинського району. Фото Г. Гулька, 2016 р.



Рис. 2. | Срібна гривня новгородського (литовського) типу, знайдена біля с. Перемиль Горохівського району. Фото Г. Гулька, 2016 р.

Про цю ж тенденцію в грошовому обігу Волині свідчить згадуваний «південноволинський» скарб, у якому жодної гривні київського або ж чернігівського типу не було. Місцеві фахівці, які його досліджували, вважають, що, крім загальновідомих типів монетних гривень, у грошовому обігу Волині часів Київської Русі були в користуванні ще й гривні місцевого виробництва, тобто волинського типу. Ймовірність такої гіпотези підтверджує також інформація про випадкове виявлення 2015 року давньоруського скарбу за кілька кілометрів від селища Цумань Ківерцівського р-ну на Волині (іл. 48; іл. 49). За словами пошуківців з Луцька, що надали електронну версію світлин цієї знахідки, вона була виявлена на березі річки Горинь, неподалік від умовної лінії, що розділяє Волинську та Рівненську області. Тому цілком умовно автором у цій публікації скарб називатиметься «цуманським». Як видно зі світлин, скарб був монетно-речовий і складався з 26 срібних грошових гривень, трьох шийних плетених срібних гривен та двох плетених зі срібного дроту ланцюжків (типологію ще одного, зображеного на світлинці браслета, ідентифікувати не вдалося). Загальна вага скарбу сягала, нібито, майже шість кілограмів і це, вірогідно, один з найбільших срібних скарбів часів Київської Русі, виявлений за останні роки на території історичної Волині.

Як зазначалося, в скарбі було 26 монетних гривень, причому двох типів, окремі з яких не повною мірою відповідають відомим опублікованим у наукових виданнях аналогам. Крім того, фотографічна фіксація окремих з них проводилася без врахування необхідних умов і тому про довжину, вагу та можливе маркування виробів можна висловлюватися зі значним відсотком умовності. Водночас, навіть візуальне обстеження гривень засвідчує дещо іншу форму частини з них, досить гладеньку їхню поверхню, зовсім не вкриту патиною, що значно контрастує з описаними вище грошовими гривнями з Володимир-Волинського та Горохівського районів.

Разом із тим, очевидно, що 22 (!) монетні гривні з умовно названого «Цуманського» скарбу, згідно з відомими науці аналогами, за формою, розмірами та вагою теж не належать до київського типу. Навіть із наданих для досліджень світлин видно, що частина з них належить до західноруського або «литовського» типу гривень. Ще кілька, за формою «ладдеподібні», можна прийняти навіть за волзькі або тарські гривні.

Довжина та форма більшої частини цих гривень різняться. Зокрема, довжина семи зливків, як видно з наданих світлин, може становити дещо більше 18 см, шістнадцяти – близько 17 см, ще трьох – орієнтовно 15 см. Діаметр виробів – від 1,8 до 2,2 см. Вірогідно, різна довжина пояснюється нерівномірним згином злитків срібла під «ладдю» або ж різним типом гривень. Згідно з відомими науці аналогами, переважна більшість гривень з цього скарбу може важити максимум 204,68 г. Про їхню вагу в межах 200 г і стверджував власник частини цього скарбу. Як уже згадувалося, така вага давньоруських гривень була співвідносна із західноєвропейською одиницею ваги – так званою фризською, або скандинавською маркою, що прийшла на зміну «фунту Карла Великого» й складала його половину. У свою чергу, гривня срібла, або марка, цілком узгоджувалася з іракським ратлем (409,32 г), від якого протягом кінця VII–IX ст. здійснювалося карбування дирхемів, що перебували в європейському монетарному обігу [Толстоухов, Зубанов 2009, с. 547].

Крім того, у скарбі наявні три гривні дещо меншого розміру та меншої ваги, як і засвідчили пошуковці, що їх знайшли. Цей фактор може свідчити про використання в грошовому обігу нашого краю кількох різновидів гривень. Цілком можливо, що на певному рівні розвитку Волинсько-Галицької держави тут могли бути і гривні місцевого виробництва, форма та вага яких мала еkleктичний, тобто збірний формат. Крім цього, можливий різнобій у вазі окремих монетних гривень міг привнести також такий маловідомий фактор, як втрати у вазі гривень від тривалого використання. Адже відомо, що основна частина давньоруських гри-

вень виготовлялася з високоякісного срібла арабських дирхемів та інших виробів, що інтенсивно доставлялися в Київську Русь протягом VIII–X ст. Зокрема, гривні з так званого «південноволинського» скарбу мали 960 (!) пробу. Фахівці знають, що предмети, виготовлені зі срібла високої проби без домішок, навіть від багаторічного носіння на тілі або ж використання в торгівлі як монет суттєво втрачають у своїй вазі. Можливо, саме з цієї причини практично всі знайдені у Цуманському скарбі гривні мають з боків сліди надрізів, а окремі ще й проковування кінців. Вірогідно, що це лише спосіб тодішніх купців переконатися в якості срібла, яке їм давали за товари. Адже спроби фальшування монет шляхом заниження в них благородних металів відомі з сивої давнини. Не були виключенням і грошові гривні доби Київської Русі. Дослідження проби окремих, виявлених у наш час гривень, засвідчили про значні відмінності ваги та якості срібла. Показово, що такі ж зарубки на гривнях згадуються й в описі «південноволинського» скарбу [Савицький, Свінцицький].

Ще одним цікавим фактом з Цуманського скарбу є наявність на двох гривнях викарбуваних стилізованих солярних знаків, що може свідчити про «оберегову» символіку на них або ж можливе пожертвування їх у свій час жерцям язичницького капища. У цілому переважна більшість описаних вище давньоруських гривень, знайдених за всі відомі для дослідників часи на території історичної Волині, були не київського або ж чернігівського типу, і ця проблема ще потребує додаткового дослідження.

Варто також нагадати, що в скарбі, знайденому біля смт Цумань, крім монетних, були ще й три срібні шийні гривні, які в торгівельній практиці давньоруської доби також часто виконували роль грошей. Це засвідчують неодноразові знахідки шийних гривен, розрубаних на рівні вагові частини. У знайденому скарбі всі три гривні були в цілому добре збережені, за винятком зламаного замка на одній з них. Оскільки дослідження шийних гривен не є основною метою даного опису, то інформацію про їх вигляд та розміри

викладемо коротко. Одна з цих гривен за виглядом, розміром (приблизно 17 см), технікою плетення, кількістю переплетених дротиків (чотири) та загнутими фігурно замками є майже аналогом шийної гривни, виявленої у вище згаданому скарбі X–XII ст. із с. Жорнів Дубенського р-ну Рівненської обл. [Кучинко, 2007, с. 78]. Електронна версія світлини не дає можливості для більш досконалого вивчення інших двох прикрас цього типу, проте візуально вони подібні на одну з шийних гривен, виявлених в скарбі XI–XII ст. під час археологічних розкопок в с. Городище Луцького р-ну [Кучинко, 2007, с. 84].

Значно більше запитань виникає щодо ідентифікації двох тотожних нашійних ланцюжків з Цуманського скарбу. Кожен з них виготовлений шляхом майстерного переплетення двох срібних дротиків, що закінчуються втулками, прикріпленими до кільця. Загальна довжина кожного з ланцюжків із приєднаними обома наконечниками в кільце сягає більше 30 см. Якщо технологія виготовлення ланцюжків не викликає особливих проблем для ідентифікації, то завершення втулок у частині кріплення їх до кільця потребує додаткових досліджень (*ил.* 50). Показово, що цей елемент ланцюжка зображає зооморфну голівку, яка тримає пащею кільце. Голівка має розмір до 4 см і покрита частково спіралеподібним, хвилеподібним та рослинним орнаментом. На голівці проглядаються очі, а в пащі, що тримає кільце, зуби. Вивчення форми кріплення ланцюжка та його орнаментики дає підстави стверджувати про закладений в них зміст скандинавського міфа про чудовисько – змія Ермунганда, який володарює океаном та оберігає сонце. Очевидною є схожість цього ланцюжка до аналогів, належних до культури давньогерманського світу [Археологія УРСР, 1975, с. 448]. Саме ця обставина дає підстави вважати, що власниками описаного вище скарбу цілком могли бути торговці з Прибалтики. Цим же можна пояснити і наявність у них грошових гривень «литовського» типу та ланцюжків з елементами давньоскандинавського епосу. В одному із сучасних наукових видань такий ланцюжок датується X–XIII ст.,

тобто часом певного впливу вихідців зі Скандинавії [Толстоухов, Зубанов 2009, с. 82].

Можна також припустити, що унікальний скарб, знайдений біля смт Цумань має, можливо, компілятивний зміст і потребує додаткового дослідження та пошуку аналогів. Водночас, для більш конкретного розуміння значимості вищезгаданих знахідок для історії Волині варто хоча б умовно визначити шляхи, якими вони могли потрапити на Волинь. Звичайно, що найбільш простою тут може бути версія про участь княжого дружинника з Волині у військовому поході на ятвягів та прусів, який зібрав цінне срібло та з якоїсь причини сховав його на березі річки Горинь. Разом з тим, як зазначалося, наприкінці XI ст. великий водний шлях «з варяг у греки» через Київ поступово втрачав своє колишнє значення і київські купці вже незначно впливали на грошовий обіг західних регіонів держави, що вступила в закономірний період феодальної роздробленості.

Місцева та транзитна торгівля продовжувала здійснюватися через територію інших регіонів Київської Русі, зокрема Волинсько-Галицького князівства. Є всі підстави вважати, що з цього часу балтійсько-чорноморські торговельні контакти здійснювалися річками Західний Буг, Стир, Горинь та Південний Буг. Незважаючи на часті військові дії на Волині, через Луцьк, Володимир, Угровськ, Чорторийськ та інші міста нашого краю йшла місцева та транзитна торгівля сіллю, зерном, воском з Прибалтикою, державами Західної Європи [Терський, 2007, с. 164]. Саме суттєвою спрямованістю волинської торгівлі на Захід та Північ, систематичною присутністю тут купців із вказаних регіонів, можна пояснити феномен переважаючої присутності на території Волині в грошовому обігу монетних гривень західноруського, зокрема литовського, типу та їх кількості (рис. 3). Тобто у своїй монетарній політиці волинсько-галицькі князі вже в ті часи орієнтувалися на західноєвропейську грошову одиницю, вже згадану так звану фризьку або скандинавську марку. Це підтверджується навіть поверховим типологічним аналізом знахідок монетних гривень на території нашого краю.

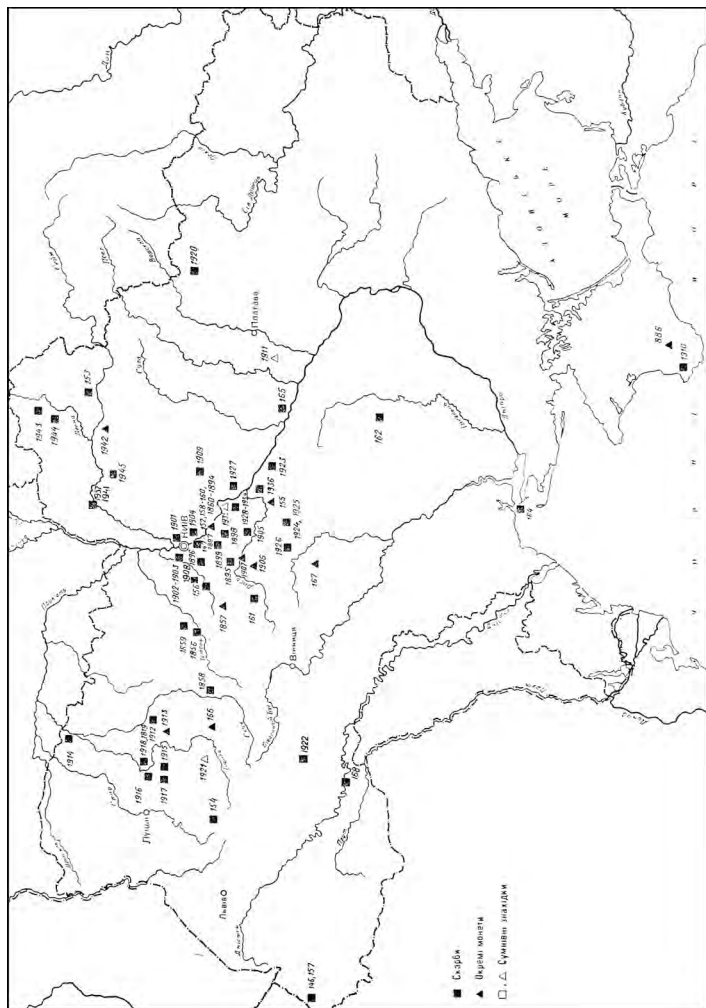


Рис. 3. | Знахідки монет і монетних гривень XII – XIII ст. (за М. Котярем).

Отже, варто наголосити на унікальності монетних гривень та шийних гривен, виявлених за останні роки на території Волині та Рівненщини. Особливо цінними в цьому аспекті, незважаючи на відомі проблеми, були знахідки умовно названих «південноволинського» та, особливо, «цуманського» скарбів, що дозволяють вважати останній одним із найбільших давньоруських скарбів, відкритих в останні роки на заході України. Із врахуванням виявлених там монетних гривень вже навіть здійснене початкове їх дослідження дає підстави стверджувати про переважаюче значення в грошовому обігу на території історичної Волині у ті далекі часи саме гривень західного типу. Це ще раз засвідчує, що торгові шляхи вели купецькі каравани з волинського краю сушею та річками в ряд регіонів Прибалтики, Західної Європи та Причорномор'я. А це, в свою чергу, дає підстави стверджувати, що волинська земля та її владна еліта була суттєво інтегрована в торговельну мережу європейського співтовариства.

Література

1. Археологія Української РСР. Т. 3: Ранньослов'янський та давньоруський періоди / Відп. ред.: В. Й. Довженок. Київ: Наукова думка, 1975. 495 с.
2. Брайчевський М. Ю. Скарби знайдені і незнайдені. Київ: Наукова думка, 1992. 85 с.
3. Кучинко М., Кучинко З. Давні та середньовічні скарби Волині. Луцьк: Волинська книга, 2007. 172 с.
4. Любимов Л. Д. Искусство Древней Руси. Москва: Просвещение, 1974. 336 с.
5. Пасюк І. Торгово-грошовий обіг на Волині (IX–XIX ст.). Луцьк : Вид-во ПП «Іванюк В. П.», 2016. 212 с.
6. Савицький В., Свінцицький В. Монетні гривні на території Волинського краю. Наукові статті Володимир-Волинського історичного музею. URL: <http://volodymyrmuseum.com/naukovi-statti/90-monetni-hryvni-naterytoriyi-volynskoho-krayu>.

7. Стельмащук Г. Г. Давнє вбрання на Волині. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. 280 с.
8. Терський С. В. Історія Луцька. Львів: Вид-во «Львівська політехніка», 2007. Т. 1. Лучеськ Х–ХV ст. 252 с.
9. Україна: хронологія розвитку. Т. 2. Давні слов'яни. Київська Русь / автори, кер. проекту: А. В. Толстоухов, В. О. Зубанов. Київ: Кріон, 2009. 687 с.
10. Цинкаловський О. Княжий город Володимир. *Охріменко Г., Склярєнко Н., Каліщук О., Ткач В., Романчук О. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині.* Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. С. 155–217.



На фото : Віщинський скарб (Білорусь).

Григорій Охріменко
Наталія Скляренко
Світлана Локайчук
Олександр Кричевський

МОНЕТНІ ГРИВНІ, РЕЧОВІ СКАРБИ КНЯЖОЇ ДОБИ

Давньоруські скарби та монети

Домонгольський період давньої Русі був у багатьох відношеннях успішним: розвивалася економіка, далекоюсяжна торгівля приносила зиск, культура одержала християнський зміст, форму в постеліністичному стилі. Ремесла, особливо золотарство, швидко розвивалися, запозичуючи й урізноманітнюючи взірці сусідніх народів та власні. У заможних людей накопичувалися монетні, речові скарби, які в часи небезпеки закопувалися в землю. Цікаво, що скарби зберігалися в різних «формах»: у глиняних горщиках, загорнуті в бересту, у бронзових посудинах. За підрахунками Г. Ф. Корзухіної, в керамічному посуді знайдено 46 скарбів, в мідному – 8, загорнутими в тканину – 5, в березовій корі – 2 скарби [Корзухина, 1954, с. 10]. Зараз ці скарби, якщо стають доступні дослідникам, виявляються справжніми науковими знахідками і підґрунтям для гіпотез, ідей, узагальнень [Кучинко, 2009, с. 246–247].

У ті часи Волинь була багатим краєм. Відкриті за останні два століття скарби це підтверджують. Особливо часто їх знаходили у великих містах (Київ, Чернігів, Львів, Володимир та Луцьк), городищах (*рис. 1; рис. 2; іл. 64 – іл. 68*), торгових факторіях (напр., як далекий від Волині острів Готланд у Балтійському морі, який буквально виявився всіяним десятками депозитів, зокрема арабських високопробних монет). На Русі 1910 р., за даними Г. Ф. Корзухіної, було відомо 274 скарби куфічних монет, у той же час на острові Готланд відкрито 233 скарби (цей острів був найбільшим транзитним пунктом між Руссю та Скандинавією) [Корзухина, 1954, с. 31].

Значення такого унікального джерела – скарбів – для історичних реконструкцій неоціненне (*іл. 60; іл. 70*). Фіксація топографії різних монет кожного періоду дає можливість побачити пунктири первісних шляхів, обмінно-торгових, культурних центрів давньої Русі. Зокрема, Київ був одним із найбільших центрів концентрації монетних гривень. На 1982 р. тут нараховувалося 270 срібних і золотих монетних гривень загальною вагою 45 кг, що були виявлені в 41 пункті міста [История Киева, 1982, с. 100]. За підрахунками дослідників,

це трохи більше третини від загальної кількості знайдених давньоруських зливків XII–XIII ст., які мали сумарну вагу до 130 кг [История Киева, 1982, с. 100].

Археологічні знахідки цього періоду свідчать про успіхи торгівлі та грошовий обіг. Розвиток економічної бази, товарний обмін набуває ознак з початками «ринкових» – товарно-грошових відносин. Функціонування грошової системи проявилось під час обігу арабських монет – срібних диргемів, котрі у VIII–IX – на поч. XI ст. правили за світову «валюту». З 70-х років IX ст. «підключається карб Візантійської імперії, далі європейських монет» [Моця, 2018, с.12].

Вже у VIII–IX ст. через Волинь пролягав важливий торговельний шлях «із хозар в немец», який вважають другою, поряд зі шляхом «із варяг в греки», основною віссю, вздовж якої концентрувалися перші зовнішньополітичні зусилля молоді Київської держави, розвивалися торговельні зв'язки. Для торгових розрахунків використовувались арабські диргеми, візантійські динари, західноєвропейські монети, а в XIII–XIV ст. – золотоординські монети. Для значних купівельних операцій послуговувалися срібними зливками – гривнями вагою від 95 до 200 г. [Терський, 2014 с. 135]. За даними В. Терського, гривні знайдено в Луцьку, Дорогобужі, Городищі поблизу Шепетівки та в інших місцях. Такий зливок (гривня) походить, зокрема, з Ринкового майдану м. Луцька. Його вага – 239,8 г, датується він XIV ст. [Терський, 2014 с. 135-136].

Існує думка, що монетні гривні з'явилися у XII ст., коли припинилося карбування власних монет (за Володимира Великого, Ярослава Мудрого та ін.) і настав так званий «безмонетний період». Проте ще від IX ст. та пізніше в давньоруських скарбах трапляються гривні [Котляр 1971, с. 48–49]. В. Янін вважав, що збільшення кількості грошових гривень не пов'язане з припиненням карбування власних монет. Це пояснюється зручністю використання зливків в оплаті значних операцій. Зверталася також увага на більш легке їх виробництво [Янін, 1956, с. 181–182]. І. Спаський дотримувався думки, що «ця форма грошей... може свідчити

про високий ступінь концентрації багатства... в руках панівної верхівки» [Спасский, 1970, с. 62–63]. Проте такі зливки були непридатні для дрібних операцій. Їхня вага становила 100–200 г і була менш зручною, ніж монет меншої ваги та вартості. Варто звернути увагу, що форма прутикоподібних гривень існувала віддавна, зокрема в країнах Балтії, Польщі, Німеччині, Скандинавії. Це були зручні заготовки для ремісників та засоби обміну. У відомому Качинському скарбі теж знаходилася невелика гривня.

Вивченню грошових гривень дослідники присвячували увагу ще на початку ХХ ст. [Черепнин, 1901]. Пізніше з'явилися ґрунтовніші дослідження цих грошових одиниць [Ильин, 1921]. Як відомо, серед монетних гривень виділяють декілька типів: київський, новгородський, чернігівський та волинський [Нечитайло, 2011, с. 60].

Київські гривні. Помічено, що більшість знайдених на землях України гривень належать до київського типу (шестигранні бруски срібла вагою близько 160 г). Появу цих грошей відносять до другої половини ХІІ ст. [Котляр, 1971, с. 51–52]. У той час Г. Ф. Корзухіна припускала, що поява гривень усталеної ваги фіксується в ХІ ст. [Корзухина, 1954, с. 28]. Обіг гривень київського типу закінчується, імовірно, у середині ХІІІ ст. у зв'язку з навалою монголо-татар. М. Котляр наводить цікаві статистичні дані: з 93 випадків знахідок київських гривень у скарбах зафіксовано 9 випадків, коли вони були разом із новгородськими гривнями, 3 – разом із чернігівськими, 2 – з литовськими [Котляр, 1971, с. 52–53]. Автор подає інформацію про кількість гривень у скарбах Києва та Київщини (в найбільшому виявлено 34 штуки) і підкреслює, що вартість однієї «була надзвичайно високою» [Котляр, 1971, с. 52–53]. Майже в половині випадків згадані гривні знайдено разом із коштовними прикрасами – як монетно-грошові скарби – з браслетами, сережками, підвісками, перснями, шийними гривнями тощо. Тобто монетні гривні у ХІІ–ХІІІ ст. становили «засіб накопичення багатства» (це крім інших функцій – Г. О.) [Котляр 1971, с. 53].

Варто згадати, що зливки київського типу виявлено поблизу Рязані, Могильова, Твері. В останньому місті, в одному зі скарбів їх було аж 106 штук [Ильин, 1921].

На території Північно-Західної України маємо 6 випадків знахідок по 1–3 гривні цього типу. Більші скарби київських гривень знайдено біля с. Висоцьк Дубровицького р-ну Рівненської обл. (32 штуки), м. Ізяслав Хмельницької обл. (9 штук) (іл. 54 – іл. 58), с. Ржатковка (передмістя м. Новограда-Волинського Житомирської обл.), а також два чималі скарби на Волинському Поліссі – в басейні рік Стоходу та Стубли (докладної інформації про них бракує). Усього цих гривень на північному заході України нараховується приблизно до 180 екземплярів.

Подаємо опис одного із скарбів. 2014 (?) року з м. Ізяслава надійшов короткий електронний лист та фото скарбу срібних гривень. Усього 9 злитків. Монети сфотографовані лише зверху, подано вагу та довжину кожної з них: №1 – 176 г, довжина 6,3 см; №2 – 158 г, довжина 8,6 см; №3 – 163 г, довжина 8,0 см; №4 – 159 г, довжина 7,7 см; №5 – 156 г, довжина 7,5 см; №6 – 161 г, довжина 8,2 см; №7 – 161 г, довжина 7,6 см; №8 – 165 г, довжина 8,6 см; №9 – 161 г, довжина 7,8 см. Як видно з фото та ваги, всі гривні дещо різняться розмірами та виглядом, тобто відливалися в різних формах. На поверхні спостерігаються більші та менші каверни (докладної інформації про скарб бракує).

В. Н. Рябцевич зазначає, що в Білорусі відомо три різновиди злитків: «київські» вагою 140–165 г, «західноруські», або «литовські», вагою 100–110 г та більш рідкісні – новгородські (190–210 г) [Рябцевич, 1995, с. 134].

У виданні «Манеты Беларуси да 1707 г.» зазначено, що з кінця XI ст. поширюються грошові засоби великого «гандлю» – срібні «прутики», а найбільш ранніми є київські гривні. «Її [київської гривні] вага була подібна до візантійського фунту». Іншими гривнями були новгородські рублі. Мали поширення й чернігівські ромбічні гривні [Манеты Беларуси, 2007, с. 16].

Необхідно з'ясувати особливості «паличкоподібних» гривень, до яких належать литовські, новгородські та нещодавно виділені волинські. Нижче подаємо інформацію про ці типи монетних гривень.

Новгородські гривні. Назва новгородські гривні походить від місця їх першої знахідки, часто вони трикутні в перетині. У XII–XIII ст. ці зливки були «основною одиницею... північної системи руської ваги». До 1971 р. на території України відомо 9 випадків їх знаходження. Вага новгородських гривень – близько 200 г. М. Котляр зазначає, що цей тип гривень траплявся також у скарбах XIV–XV ст. в Південно-Західній Русі [Котляр, 1971, с. 54–55]. У XII–XIII ст. мали поширення і чернігівські гривні.

Гривні литовського типу. До литовського типу гривень відносили три зливки з Кам'яного Броду Житомирщини (їхня вага від 143,97 до 162,73 г). Литовські гривні мають паличкоподібну форму, «м'якші обриси, проте легші від новгородських» (за М. Котлярем, човноподібна форма притаманна волзьким або татарським гривням XIV ст. [Котляр 1971, с. 56]). М. Котляр також зазначає, що литовські гривні мають вагу приблизно 100 г. На них наносилися поперечні відтиски на спинці. М. Щекатихін вважав, що вага литовських гривень в різні періоди змінювалася [Щекатихин, 1934]. Спираючись на наявні в той час дані (друга пол. XX ст.), М. Котляр писав, що литовські гривні у XII–XIII ст. не були відомі на землях України. Цей дослідник згадує і про зливки золотих гривень, але їх було дуже мало [Котляр, 1971, с. 56–57].

Гривні волинського типу. В. Савицький, В. Свінціцький, І. Пасюк писали, що в XI–XII ст. на Волині відливали власні гривні. Автори називають їх «волинський тип гривень» [Савицький, Свінціцький, 2009, с. 200–204; Пасюк, 2016, с. 37]. Датування одного зі скарбів, знайденого в басейні р. Сарни, подано на основі сокирки-амулету з напівкруглим лезом, яка належить, за Н. Макаровим, до I типу [Макаров, 1992, с. 41–56]. Отже, цей тип гривень виділений В. Савицьким та В. Свінціцьким у 2005 році.

Окремих знахідок гривень волинського типу (з 1–3 монет) відомо 13 випадків, усього – 26 (?) гривень. Крім того, знайдено близько 10 більших скарбів (р. Сарна, Ківерцівський р-н Волинської обл., с. Городок Рівненської обл., с. Борщівка Здолбунівського р-ну Рівненської обл. та ін.) (табл. 1), де сумарно нараховується приблизно 175 (?) гривень. Тобто всього гривень волинського типу відомо приблизно 180. Таким чином, кількість монет київського та волинського типів приблизно однакова (з можливим переважанням київських).

У басейні р. Сарни знайдено скарб, до якого входили бронзові амулети у формі двох сокирок та кігтя та 9 «прутикоподібних» злиwkів – гривень. Довжина злиwkів від 14,5 до 17,0 см, ширина – від 1,7 до 2,8 см, товщина – від 0,8 до 1,2 см. Вага від 199,3 до 206,2 г, проба – 946–993. Три з них вужчі від інших. Екземпляри більших розмірів мають вищу пробу. Поверхня гривень гладка, інколи пориста. Кінці однієї гривні дуже розплескані. У перетині ці злиwки сегментоподібні. Зважаючи на їхні обриси, вони відлиwалися в різних формах [Пасюк, 2016, с. 36].

На сході Ківерцівського р-ну Волинської обл. знайдено грошово-речовий скарб, у якому були три шийні гривни з плетеного дроту, срібний браслет або підвіска більших розмірів, два плетені срібні ланцюжки та 26 «прутикоподібних» злиwkів. Приблизно половина з них мала розміри 18,4–18,6 см. Менші були довжиною 12,8 см, інші 13,2–15,4 см, шириною 20–24 мм. 12 «прутиків» мають сліди легких ударів (від одного до чотирьох) гострим предметом з обох боків. На п'яти помітні сліди розплескування на одному або двох кінцях. Одні «прутики» прямі (12 штук), інші ледь вигнуті [Савицький, Свінціцький, 2009, с. 200–204].

За усною інформацією, 2016 (?) року поблизу с. Старий Чорторийськ Маневицького р-ну відкрито монетно-речовий скарб, схований у посудині, до якого входили шийні прикраси (гривна і ланцюжок) та більше 10 прутикоподібних гривень.

Таблиця 1

Порівняльна таблиця різних типів гривень

№	Тип	Вага	Довжина	Форма	Час використання
1.	Київський	140-165 г (176)	9-10x4-5 см	уцічено ромбічні	XI-XIII ст.
2.	Новгородський	204 г	14-20 см	паличкоподібні або човноподібні	XII-поч. XIV ст.
3.	Волинський	170-200 г (206)	16-18,8 см	заокруглено-підтрикутні в перетині (сегментоподібні)	XI-XV ст.
4.	Татарські	200-210 г	10-14 см	підчотирикутні в перетині, брускоподібні	XIV-XV ст.
5.	Чернігівський	180-190 г	4-14 см	ромбоподібні	XII-XIII ст.
6.	Литовські (західноруські)	108 г	(10-15 см). 10-12 см	півкруглі в перетині, з одним або кількома відтісками	від сер. XII до XV ст.

У м. Луцьку 2019 року виявлено скарб із 10 прутикоподібних гривень, 900 г празьких грошів та, можливо, арабських диргеми (?) – усе було вміщено в амфору.

У кінці 2018 (?) року в м. Володимир-Волинський знайдено великий скарб із гривнями різних типів.

Отже, на сьогодні маємо інформацію про кілька скарбів з «паличкоподібними» гривнями волинського типу, знайдених у східній частині Ківерцівського р-ну, у басейні р. Сарни, Старому Чорторийську, Луцьку та Володимирі. Гривні паличкоподібної форми віддавна були поширені в Європі (іл. 59), у т.ч. у Качинському скарбі.

З наявних даних випливає, що волинські гривні мають свої особливості: вони коротші від новгородських, меншої ваги, більш заокруглені з усіх боків, у т.ч. на кінцях. З екземплярів, які походять з Волині та Волинського Полісся, видно, що чіткої стандартизації у їх виготовленні не було: є менші, більші, прямі, злегка вигнуті, з насічками по боках, кінці окремих розклепані.

Литовські гривні від волинських відрізняються меншими розмірами і відповідно вагою, поперечними зарубками по спинці. У перетині вони тонкі, підтрикутні, товщиною близько 1 см. Як приклад, наводимо Віщинський монетно-речовий скарб. Він знайдений 1979 року поблизу с. Віщин Рогачовського р-ну Гомельської обл. біля стіни городища (іл. 60). У ньому було 37 предметів: 2 колти, виконані в техніці перегородчатої емалі, шестипроменевий колт, колт з ажурними краями, фрагменти срібних намистин, 14 підвісок, фрагменти рясен, 2 підвіски, масивний браслет, скручений з 3 дротів. Усі речі виготовлені з високопробного срібла. Грошова частина скарбу складалася з гривень: 6 київського, 2 новгородського типу, 8 цілих та 2 фрагментів литовського типу. Загальна вага скарбу 2 кг [Енциклопедія..., 1993, с. 189]. До литовського типу можна віднести 2–3 гривні, знайдені поблизу с. Кам'яний Брід Коростишівського р-ну Житомирської обл.

Гривні чернігівського типу. Гривень чернігівського типу на Волинському Поліссі відомо 2 (Дорогобуж Гощансько-

го р-ну Рівненської обл. – розкопки Б. Прищепи) [Прищеп, 2011, с. 111, рис. 123]. Отже, на північному заході України були поширені переважно гривні київського та волинського типів. Чернігівського та новгородського типів відомо по кілька, так само, як і срібників (один срібник нібито знайдено біля м. Рівне у 2007 р.) [Пасюк, 2008, с. 18].

Як відомо, на цій території знаходять і монети центральноєвропейських країн – німецькі, англійські, чеські, польські – та візантійські, арабські. Усе ж масовими місцевими були в давньоруський період гривні двох згаданих типів.

За інформацією різних джерел, на території Західної Волині та Полісся відкрито близько 40 скарбів давньоруського часу, зокрема:

1) *уроч. Гнідава* (с. Рованці Луцького р-ну Волинської обл.) 1967 року (?) на високому березі р. Рудки (притоки Стиру) ковшем екскаватора відкрито скарб у горщику з ромбічних гривень (київського типу) – збереглась одна. Розвідки М. Матвієйка [Кучінко, Охріменко, 1995, рис. 52: 3].

2) *с. Висоцьк* Дубровицького р-ну Рівненської обл. На території села у 1878 р. знайдено давньоруський скарб срібних речей XII-XIII ст.: 32 монетні гривні та 3 браслети (доля скарбу невідома) [Антонович 1901, с. 40; Корзухина 1954, с. 132; Ратич 1957, с. 42; Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 58].

3) *с. Борщівка* Здолбунівського р-ну Рівненської обл. В 1883 р. на території села знайдено скарб давньоруських речей, що складався з 42 срібних злитків (які були, імовірно, грошовими гривнями), 2 срібних лунниць, оздоблених зерню, 8 сережок волинського типу, 7 цілих дротяних шийних гривен (серед них 2 великі виті гривни) та в уламках (фонди державного Ермітажу) [Антонович, 1901, с. 40; Корзухина, 1954, с. 83, 85; Кучинко, Кучинко, 2007, с. 73] (*ил.* 62).

4) *с. Черниця* Корецького р-ну Рівненської обл. На території села у 1899 р. знайдено половину золотої давньоруської монетної гривні новгородського типу 96 проби [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 66, Котляр, 1971, с. 63].

5) *с. Торговиця* Млинівського р-ну Рівненської обл. У 1971 р. «на городищі випадково ... знайдено скарб давньо-

руських срібних речей з 7 шийних гривен, 3 браслетів, 5 се-режок, 3 перснів, 3 скроневих кілець, 5 бурштинових на-мистинок, лунниці та 2 монетних гривень «новгородського типу» (експозиція Рівненського краєзнавчого музею) [Никольченко, 1972, с. 385–386] (ил. 61).

6) *с. Бегень* Рівненського р-ну Рівненської обл. На полі поблизу села 1890 р. виорано скарб (XI–XII ст.), що складав-ся з трьох цілих і фрагментованих срібних та двох частково збережених бронзових шийних гривен [Свешніков, Ніколь-ченко, 1982, с. 89].

7) *с. Козлин* Рівненського р-ну Рівненської обл. За 2 км від правого берега старого річища Горині і за 8–10 м від мос-ту через Горинь 1933 року знайдено скарб давньоруських срібних речей: збереглося 4 шийні гривни та 2 намистини [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 98].

8) *басейн р. Сарни*. На лівому березі р. Сарни знайде-но скарб давньоруських речей, зокрема 9 «прутикоподіб-них» срібних гривень пальчастої форми – усі закопані вер-тикально вкупі. Зверху були дрібні символічні вироби ме-талопластики – дві сокирки-амулету, підвіска у формі кігтя [Савицький, Свінцицький, 2009, с. 200–204].

9) *с. Городище Друге* Луцького р-ну Волинської обл. У 1983 р. під час розкопок знайдено скарб з п'яти срібних пле-тених шийних гривен, трьох плетених наручних браслетів та шести намистин прикрашених зерню (роботи експедиції М.М. Кучинка). Знахідки зберігаються у Волинському краєз-навчому музеї [Кучинко, Орлов, 1989, с. 96–106; Кучинко, Ку-чинко, 2007, с. 80–86, Садовник, Маркус, 2008, с. 9–14]. Поді-бні гривні відомі з Козярожських речових скарбів. В енци-клопедичній статті видання «Археологія Беларуси» А. Ма-кушніков зазначає, що Козярожські речові скарби (їх було 2) знайдені поблизу пос. Козі Рог, Буда – Кашельовського р-ну Гомельської обл. та були сховані в XI – на поч. XIII ст., склалися з витих срібних гривен (більше 10) [Археологія Беларуси, т. 1, 2009, с. 394].

10) *Ківерцівський р-н* (східна частина) Волинської обл. Кілька років тому знайдено давньоруський скарб, який на-

лежить до монетно-речових. До його складу входили пальчасті гривні та 2 срібні ланцюги, 2 шийні гривні, 1 браслет, перстень. Вага скарбу приблизно 6 кілограмів. У скарбі було 26 гривень «волинського типу». Інші деталі про депозит невідомі.

11) *м. Сокаль* Львівської обл. Скарб срібних прикрас (XII–XIII ст.) знайдено на околиці міста у 1974 р. Там Р. Багрій виявив сліди городища, що розташовувалось на правому березі Західного Бугу [Ратич 1975, с. 255; Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 184; Багрій, Петегририч, 1993, с. 42–44].

12) *с. Соснина* Іваничівського р-ну Волинської обл. Знайдено срібну гривну, сережки, 42 чеські срібні монети XIV ст. [Cynkałowski 1961, s. 139].

13) *с. Дорогобуж* Гощанського р-ну Рівненської обл. Скарб жіночих прикрас XI–XIII ст. До скарбу входили дві підвіски з конічним верхом, пара колтів та ланцюжки для їх підвішування, сережки київського типу, пластинчастий перстень [Прищеп, 2011, с. 29, рис. 18] (*іл. 63*).

14) *с. Дорогобуж* Гощанського р-ну Рівненської обл. Під час розкопок знайдено скарб із 15 срібних дротяних скроневиких кілець [Прищеп, 2011, с. 98, рис. 109].

15) *с. Дорогобуж* Гощанського р-ну Рівненської обл. Під час розкопок знайдено скарб прикрас: 2 золоті персні, 4 срібні сережки київського типу, 12 срібних дротяних скроневиких кілець [Прищеп, 2011, с. 97, рис. 108].

16) *с. Дорогобуж* Гощанського р-ну Рівненської обл. Під час розкопок Б. Прищепи знайдено дві срібні гривні чернігівського типу [Прищеп, 2011, с. 111, рис. 123].

17) *с. Кам'яний Брід* Коростишівського р-ну Житомирської обл. У 1903 р. знайдено скарб золотих та срібних в емалях речей XI–XII ст., 1 гривню київського типу, 3 паличкоподібні гривні недбалого лиття з «сірого поганого срібла» [Котляр, 1971, с. 61].

18) *с. Переросле* Білогірського р-ну Хмельницької обл. Знахідка золотої «штабки» – прутикоподібної гривні [Антонович, 1901, с. 90; Котляр 1971, с. 62].

19) *м. Ізяслав* Хмельницької обл. У 2014 р. (?) знайдено скарб срібних гривень київського типу (всього 9).

20) *сmt Миропіль* Житомирської обл. У 1938 р. відкрито монетно-речовий скарб, який складався з 1 срібної гривні київського типу (149,8 г), 2 товстих кованих срібних пластин, 2 золотих колтів із перегородчатою емаллю, 4 срібних підвісок зі звисаючими ланцюжками. Зберігаються в Київському історичному музеї [Корзухина, 1954, с. 131].

21) *с. Кикове (поблизу села – в уроч. Терно)* Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. Знайдено скарб із 3 срібних шийних гривен [Корзухина, 1954, с. 94].

22) *с. Городок* Рівненського р-ну Рівненської обл. Знайдено 1 срібну гривню київського типу, 2 шийні срібні гривни, 3 срібні браслети, 32 монетні гривні (волинського типу – Г. О.) [Антонович, 1901, с. 40; Корзухина, 1954, с. 132].

23) *с. Кустин* Рівненського р-ну Рівненської обл. Пара срібних гривень походить з кургану [Супкаловський, 1961, с. 150].

24) *с. Мильці (колишне Mielce)* Рівненського повіту Волинської губернії. Знайдено срібний браслет, скручений спірально [Супкаловський, 1961, с. 153].

25) *с. Софіївка (колонія)* Рівненського повіту Волинської губернії. Знайдено 13 гривень, 3 срібні браслети [Супкаловський, 1961, с. 172].

26) *с. Стадники* Острозького р-ну Рівненської обл. Знайдено срібні сережки, «руські» монети (гривні), срібні шийні гривни та ін. [Супкаловський, 1961, с. 163].

27) *м. Володимир-Волинський*. В уроч. Михайлівщина, де була церква, знайдено кілька десятків срібних гривень (монет) невідомої форми, переплавлених у 1880/1882 рр. [Супкаловський, 1961, с. 166].

28) *м. Володимир-Волинський*. У 2016 р. (?) знайдено ще один скарб гривень (усна інформація).

29) *сmt Торчин* Луцького р-ну Волинської обл. Поблизу селища знайдено 1 гривню київського типу (усна інформація).

30) На березі р. Стохід (Полісся) кілька років тому знайдено скарб гривень київського типу (усна інформація).

31) с. Жорнів Дубенського р-ну Рівненської обл. Знайдено скарб на городищі X–XII ст. над р. Стубла. До його складу входили 1 плетена срібна шийна гривна, плетений перстень, 12 срібних намистин, 1 підвіска та ін. [Чайка, Зварич, 1979, с. 419; Кучинко, Кучинко 2007 с. 78–79] (іл. 68).

32) смт Турійськ Волинської обл. Поблизу селища знайдено «руські» монети, пояс, прикраси [Сункаловські, 1961, с. 163].

33) смт Турійськ Волинської обл. Виявлено срібні прикраси [Сункаловські, 1961, с. 163].

34) Волинь (без локалізації) 41 гривня паличкоподібна [Шуст, 2009, с.71].

35) м. Луцьк Волинської обл. У 1930 р. (?) знайдено скарб монет XI ст., що складався переважно з німецьких денаріїв та вендок [Котляр 1971, с. 46]. У цьому ж місті знайдено срібний «кутий» браслет з двох скручених дротів [Сункаловські, 1961, с. 152].

36) м. Луцьк Волинської обл. 2019 року знайдено скарб з 10 прутикоподібних гривень (вага кожної приблизно 194 г), 900 г празьких грошів (1 монета – 2,683 г) та арабських диргемів (?), вміщених в амфорі (Інтернет-ресурс – Віоліті).

37) с. Старий Чорторийськ Маневецького р-ну Волинської обл. 2016 (?) року відкрито монетно-речовий скарб, схований у посудині, до якого входили нашійні прикраси (1 гривна та 1 ланцюжок) та більше 10 прутикоподібних гривень.

38) м. Володимир-Волинський. 2018 знайдено скарб гривень різного типу (деталі невідомі – усна інформація).

Станом на 1982 р. знахідок скарбів давньоруського часу було відомо, як бачимо, небагато. В останні роки у зв'язку із появою металодетекторів окремих предметів та скарбів давньоруського періоду виявлено більше, але докладної інформації про більшість із них бракує.

Таблиця 2

Давньоруські скарби та знахідки окремих гривень на теренах Західної України

№	Місцезнаходження	Опис речей	Гривні			Література
			Чернігівський тип	Волинський тип	Київський тип	
1.	с. Рованці-Гнідава Луцький р-н Волинська обл.	скарб гривень – збереглася 1 разом із нижньою частиною горщика		+ 1	+ 1	знахідка М. Магвійка; Кучінко, Охрименко, 1995, рис. 52: 3
2.	м. Луцьк-Старе місто Волинська обл.	скарб монет		+ 3		Терський, 2014, с. 135–136
3.	м. Луцьк-Ринковий майдан Волинська обл.	гривня		+ 1		Терський, 2014, с. 135–136
4.	басейн р. Сарни Луцький р-н Волинська обл.	грошовий скарб і 3 амулети		+ 9		Савицький, Свиніцький, 2009, с. 200–204
5.	басейн р. Сарни Луцький р-н Волинська обл.	гривня			+ 1	виявлено 2012 р.(?); усна інформація
6.	м. Торчин Луцький р-н Волинська обл.	гривня		+ 1		усна інформація
7.	с. Городище II Луцький р-н Волинська обл.	скарб речовий: 5 шийних гривен, 3 наручні браслети, 6 намистин				виявлено 1983 р. Кучінко, Орлов 1989, с. 99–106; М. Кучінко, З. Кучінко, 2007, с. 78–87

Продовження табл. 2

№	Місцезнаходження	Опис речей	Гривні			Література
			Чернігівський тип	Волинський тип	Кіlivський тип	
8.	с.мт Олика Ківерцівський р-н Волинська обл.	гривня		+ 1		виявлено 1998 р.? усна інформація
9.	Ківерцівський р-н (східна частина) Волинська обл.	скарб монетно-речовий: срібні підвіски, 2 шийні гривни, 1 браслет, перстень, 26 гривень		+ 26		виявлено 2012 р.? усна інформація
10.	с. Бужанка Іванічівський р-н Волинська обл.	гривня		+ 1		усна інформація
11.	с. Соснина (Бискупичі Шляхетський) Іванічівський р-н Волинська обл.	скарб монетно-речовий XIV ст.: сережка, 42 гразькі гроші та 1 гривня		+ 1		виявлено 1883 р., Антонович, 1901, с. 62-63; Ильин, 1921, с. 15; Супkałowski, 1961, s. 139
12.	с. Дорогиничі Локачинський р-н Волинська обл.	скарб речовий – із сережок				усна інформація
13.	с. Осмиловичі Турійський р-н Волинська обл.	скарб монетний: диргеми?				усна інформація
14.	р. Сточід Полісся	скарб монетний з гривень				+ (?) кілька десятьків

№	Місцезнаходження	Опис речей	Гривні			Література
			Чернігівський тип	Волинський тип	Київський тип	
15.	поблизу с. Сокилі Рожиченський р-н Волинська обл.	скарб монетний з 5 срібних візантійських монет				усна інформація
16.	м. Володимир-Волинський (ур. Михайлівщина) Волинська обл.	скарб монетний				Супкаłowski, 1961, s. 166
17.	м. Володимир-Волинський (біля міста (?))	скарб гривень різного типу			+ (?) кілька десятків $\approx 30-40$?	виявлено 2016 –2018 рр.; усна інформація
18.	м. Сокаль Львівська обл.	скарб речовий (срібних прикрас): браслет, скроневи кільця				виявлено 1974 р.; Ратич, 1957, с. 255; Арх. пам., 1982, с. 184; Петегригич, 2011, с. 256-257
19.	с. Новоурузьке (Вілька Урузька) Любомльський р-н Волинська обл.	скарб монетний – срібних гривень			+ ?	Супкаłowski, 1961, s. 170
20.	с. Дорогобуж Гошанський р-н Рівненська обл.	скарб речовий – дві підвіски, пара колтів та ланцюжки до них сережки київського типу, пластинчастий перстень				Прищепа, 2011, с. 29, рис. 18

Продовження табл. 2

№	Місцезнаходження	Опис речей	Гривні			Література
			Чернігівський тип	Волинський тип	Київський тип	
21.	с. Дорогобуж Гоцанський р-н Рівненська обл.	2 срібні гривні	+ 2			Прищеп, 2011, с. 111, рис. 123
22.	с. Дорогобуж Гоцанський р-н Рівненська обл.	скарб речовий: 15 срібних дротяних скроневиx кліць				Прищеп, 2011, с. 98, рис. 109
23.	с. Дорогобуж Гоцанський р-н Рівненська обл.	скарб речовий: 2 золоті персні, 4 срібні сережки київського типу, 12 срібних дротяних скроневиx кліць				Прищеп, 2011, с. 97, рис. 108
24.	с. Торговиця Млинівський р-н Рівненська обл.	скарб речовий: 7 шийних гривен, 3 браслети, 5 сережок, 3 персні, 3 скроневі кільця, 2 грошові гривні	+2			Никольченко, 1972, с. 385-386
25.	с. Висоцьк Дубровицький р-н Рівненська обл.	скарб монетно-речовий: 3 срібні браслети, 32 гривні			+ 32	виявлено 1878 р., Корзухина, 1954, с. 132; Ратич, 1957, с. 42
26.	с. Черниця Корецький р-н Рівненська обл.	1 золота гривня				Свешніков, 1962, с. 66; Котляр, 1971, с. 63
27.	с. Борщівка Здолбунівський р-н Рівненська обл.	скарб монетно-речовий: 2 лунниці, 8 сережок, 7 шийних гривен, 42 монетні гривні	+42			виявлено 1883 р., Антонович, 1901, с. 40; Корзухина, 1954, с. 132

№	Місцезнаходження	Опис речей	Гривні			Література
			Чернігівський тип	Волинський тип	Київський тип	
28.	с. Хотин Рівненський р-н Рівненська обл.	скарб монетний		+ 3 ?		усна інформація
29.	с. Томахів Гоцанський р-н Рівненська обл.	скарб монетний		+ 3 ?		усна інформація
30.	с. Переросля Дубенський р-н Рівненська обл.	монета – золота гривня?		+ 1		Антонович, 1901, с. 40; Ильин, 1921, с. 17; Пасюк, 2016, с.31
31.	с. Збуж (Бужеськ) Костопільський р-н Рівненська обл.	монета		+ 1		усна інформація
32.	м. Житомир (на околиці міста)	2 київські гривні		+ 2		Ильин, 1921, с. 15
33.	с. Кам'яний Брід Баранівський р-н Житомирська обл.	скарб монетно-речовий: золоті, срібні, оздоблені емалью речі, гривні		+ 3	+ 1	Ильин, 1921, с. 18; Корзухина, 1954, с. 144-149; Пасюк, 2016, с.35
34.	с. Хотин Рівненський р-н Рівненська обл.	скарб монетний			+ кілька (3 ?)	виявлено 1852 р.; Ильин, 1921, с. 17; Пасюк, 2016, с.34

Продовження табл. 2

№	Місцезнаходження	Опис речей	Гривні			Література
			Чернігівський тип	Волинський тип	Кіlivський тип	
35.	с. Софіївка (колонія) Ровенський пов. Волинська губ.	скарб монетно-речовий: 3 срібні браслети, 30 гривень			+30	Супкаłowski, 1961, s. 161
36.	с. Стадники Острозький р-н Рівненська обл.	скарб речовий: 1 срібна сережка, кілька пошкоджених срібних сережок				Супкаłowski, 1961, s. 161
37.	с. Мильці (колишнє Mielce) Ровенський пов. Волинська губ.	срібний браслет, скручений спірально				Супкаłowski, 1961, s. 153
38.	с. Старий Збараж Збаразький р-н Тернопільська обл. (Поділля)	скарб речовий: 3 шийні гривни, 7 намистин срібних зі сканню, перстені				Супкаłowski, 1961, s. 171
39.	м. Ізяслав Хмельницька обл.	скарб монетний			+ 9 ?	виявлено 2015 р.? усна інформація
40.	с. Кикове Новоград-Волинський р-н Житомирська обл.	скарб речовий: 3 шийні гривни				виявлено 1916 р., Корзухина, 1954, с. 94
41.	с. Городок Рівненський р-н Рівненська обл.	скарб монетно-речовий: 2 срібні шийні гривни, 3 браслети, гривні	+ 32		+ 1 ?	Антонович, 1901, с. 40; Корзухина, 1954, с. 132

№	Місцезнаходження	Опис речей	Гривні			Література
			Чернів- ський тип	Волинський тип	Київський тип	
42.	смит Миротиль Романівський р-н Житомирська обл.	скарб речовий: ковані пластини, 2 золоті колти, підвіски, ланцюжок				Корзухина, 1954, с. 131
43.	с. Бегель (колишнє) Рівненський р-н Рівненська обл.	скарб речовий: 3 срібні шийні гривни та 2 бронзові				виявлено 1890 р., Сवेशніков, 1982, с. 89
44.	с. Козлин Рівненський р-н Рівненська обл.	скарб речовий: 4 шийні гривни, 2 намистини				виявлено 1933 р., Сवेशніков, 1982, с. 98
45.	с. Ржадковка (північне передмістя Новограда-Волинського) Житомирська обл.	скарб монетний			+ 15	виявлено 1896 р., Ильин, 1921, с. 16
46.	Хоцин (хут.) Ровенський повіт Волинська губ.	скарб монетний зливків довгої форми		+ кілька		Ильин, 1921, с. 17
47.	с. Жорнів Дуoenський р-н Рівненська обл.	скарб речовий: 1 срібна шийна гривна, 12 намистин, 1 витий перстень та ін.				Чайка, Зварич, 1979, с. 419; Кучинко М., Кучинко З., 2007, с. 78-79
48.	Волинь (без локалізації)	скарб монетний X ст.: 41 «пальчоподібний зливок»		+ 41		Шуст, 2009, с. 71

Завершення табл. 2

№	Місцезнаходження	Опис речей	Гривні			Література
			Чернівецький тип	Волинський тип	Київський тип	
49.	сmt Турійськ Волинська обл.	скарб монетно-речовий: «русські» монети, пояс, прикраси				Супкаowski, 1961, s. 163
50.	сmt Турійськ Волинська обл.	скарб речовий: срібні прикраси				Супкаowski, 1961, s. 163
51.	с. Городок Рівненський р-н Рівненська обл.	скарб монетно-речовий: дві шиїні гривни зі срібного скрученого дроту та 1 монетна гривня			+1	Супкаowski, 1961, s. 144
52.	м. Луцьк Волинська обл.	скарб монетний з німецьких денаріїв та вендок				Котляр 1971, с. 46
53.	м. Луцьк Волинська обл.	срібний «скутий» браслет з двох скручених дротів				Супкаowski, 1961, s. 152
54.	м. Луцьк Волинська обл.	скарб монетний – 10 прутикоподібних гривень, 900 г празьких грошів та арабські диргеми (?) в амфори		+		виявлено 2019 р. – Інтернет-ресурс
55.	с. Старий Чорториськ Маневийський р-н Волинська обл. (в заплаві Стіру)	скарб монетно-речовий: більше 10 «паличкоподібних» гривень, 1 гривна нашійна, ланцюжок		+ понад 10		виявлено 2018 р.(?), усна інформація
56.	м. Володимир-Волинський Волинська обл.	скарб монетний – гривні різних типів		+?	+?	виявлено 2018 р., усна інформація

Щоб уявити масштабність поширення коштовностей в інших частинах Західної України, подаємо інформацію на основі довідника «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів» (1982 р.):

1) *м. Хуст* Закарпатської обл. Знайдено скарб монет, що складався з 400 саманідських диргемів (903-904 рр). Зберігається у фондах БУМ (Угорщина) [Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 112];

2) *с. Грабовець* Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. Знайдено скарб куфічних монет X-XI ст. (не раніше 960 р.), що містилися в горщику [Кропоткин, 1969-1970, с. 227-229];

3) *с. Крилос* Івано-Франківської обл. У 1947 р. поблизу села виявлено скарб срібних диргемів (892-943 рр.) та срібні шийні гривни. 437 монет та гривни зберігаються в Івано-Франківському краєзнавчому музеї, інші зникли [Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 115];

4) *с. Крилос* Івано-Франківської обл. Поблизу р. Лукви, знайдено ще кілька арабських монет [Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 115];

5) *м. Городенка* Івано-Франківської обл. Виявлено кілька срібних (золотих ?) візантійських монет [Кропоткин, 1962, с. 36];

6) *м. Хотин* Чернівецької обл. Скарб монет XI -XIII ст. знайдено 1890 року в місті. Він складався з понад тисячі монет Тюрингії, Чехії, Угорщини, Сакsonoї та інших західноєвропейських країн [Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 149];

7) *с. Вербів* Бережанського р-ну Тернопільської обл. У селі викопано скарб срібних речей [Ратич, 1957, с. 61; Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 149];

8) *с. Вербів* Бережанського р-ну Львівської обл. У 20-х роках XX ст. під час оранки біля села знайдено глечик, в якому були: колт срібний з тисненням зерню; «аграфи» срібні – 8 штук, зігнуті дужкою, а на них 3 ажурні намистини; срібний ланцюг; срібні колодочки [Корзухина, 1954, с.133];

9) *с. Крутилів* Гусятинського р-ну Тернопільської обл. На городищі знайдено срібні прикраси: бронзові скроневі кільця, фібулу, перстень [Ратич, 1957, с. 65; Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 154];

10) *с. Залісці* Чортківського р-ну Тернопільської обл. Знайдено скарб срібних прикрас Х–ХІ ст. [Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 165];

11) *с. Демидів* Жидачинського р-ну Львівської обл. Скарб срібних прикрас виявлено на околиці села в кінці ХІХ ст. Там же було 65 чеських монет кінця ХІІІ – поч. ХІV ст. (фонди ЛУМ) [Ратич, 1957, с. 16; Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 175].

Скарби є унікальним джерелом для вивчення різних сфер життя країни. Вищенаведений перелік скарбів Волині та Полісся є підставою для попередніх висновків.

Довідка. У Х–ХІ ст. починається розробка срібла на копальнях Німеччини, з ХІІІ ст. – в Чехії. В ІХ–ХІ ст. 300 тис. монет (з них 160 тис. диргемів та решта денаріїв) знаходилося в країнах Балтії та Русі. На Русі в той час (в ІХ–ХІ ст.) було 12–15 млн. марок срібла (1 марка – 250 г). Приблизно 10 млн. марок срібла надходило у вигляді арабських монет. 60–70% цієї кількості залишалось в обігу на Русі. Із 250 відомих на 1986 р. давньоруських скарбів не менше 100 тис. становили диргеми, 30–40% з них йшло в країни Балтії (в Х ст. експорт цих монет досягнув максимуму). Кількість арабського срібла на Русі була справді велика. Лише в одному із скарбів Києва (на місці майбутніх Золотих воріт) знайдено 3000 диргемів та 6 великих кованих браслетів. Все містилося у великому мідному казані та було залите воском [Славяне..., 1986, с. 218].

Скарби з окресленої території давньоруського часу поділяють на кілька типів: 1) речові, 2) монетні, 3) монетно-речові. Крім того, можна виділити: 1) випадкові, здебільшого заховані біля шляхів та доріг; 2) з городищ, міст, закопані під час небезпеки. До останніх відносимо скарби з Городища Другого [Кучинко, Кучинко, 2007, с. 80–86], Жорнова [Пелещин, Чайка, 1991, с. 137], Городища Деражнянського р-ну Хмельницької обл. [Якубовський, 1975, с. 87–104],

Сокаля [Багрій, Петегирич, 1993, с. 42–44], Торговиці [Никольченко, 1972, с. 385–386], Збаража [Siwekówna, 1939-1948, s. 357-362; Кульчицька, 2011, с. 96–105]. Згадані скарби знайдено під час планових розкопок. Вони описані в наукових виданнях. Проте є скарби, віднайдені пошуківцями, але відомостей про них обмаль.

Серед 55 знахідок скарбів та окремих цінних предметів маємо 17 (16 ?) пунктів з однією–трьома гривнями, 10 монетних скарбів, 13 речових, 10 монетно-речових. Тобто скарбів Великої Волині нам відомо до 37, але до цього треба ще додати 13 скарбів з арабськими диргемами [Охріменко, Панишко, 2018, с. 19–25]. Станом на 1986 рік було відомо всього 250 скарбів з території Давньої Русі, зараз, імовірно, 300, тобто знайдені на Волині становлять близько 20% загальної їх кількості.

Література

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волинской губернии. *Труды XI Археологического съезда*. Москва, 1901. С. 1–132.
2. Археологія Беларусі: энцыклапедыя. Ў 2 тамах. [Рэдкал.: Бялова Т. У. (гал. рэд.)]. Т.1. Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2009. 496 с.
3. Археологія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. Мінск, 1993. 702 с.
4. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / ред. О. П. Черниш, В. В. Ауліх, та ін. Київ: Наукова думка, 1982. 267 с.
5. Багрій Р., Петегирич В. Скарб срібних виробів княжої доби із Сокаля на Львівщині. *Studia archaeologica*. 1993. Вип. 1. С. 42–44.
6. Зварич В., Шуст Р. Нумізматыка. Довідник. Тернопіль–Львів: ДКВЖ «Тернопіль», 1998. 464 с.
7. Ильин А. А. Топография кладов серебряных и золотых слитков. Петроград: Госиздат, 1921. 62 с.
8. История Киева: в 3-х т., 4-х кн. Т. 1 : Древний и средневековый Киев. Киев: Наукова думка, 1982. 408 с.
9. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1954. 226 с.

10. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ: Наук. думка, 1971. 175 с.
11. Котляр М. Ф. Про так звані чернігівські гривни срібла. *Археологія*. 1995. № 2. С. 83–93.
12. Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. 64 с.
13. Кропоткин В. В. Находки куфических монет в Прикарпатье. *Acta archeol carpathica*. 1969/1970. Т. 11. С. 227–229.
14. Кульчицька С. С. До питання про місцезнаходження скарбів Волині XI – першої половини XIII ст. *Вісник Ін-ту археол. Львів. ун-ту*. Львів, 2011. Вип. 6. С. 96–105.
15. Кучинко М., Кучинко З. Давні та середньовічні скарби Волині. Луцьк: Волинська книга, 2007. 170 с.
16. Кучинко М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV століттях. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. 528 с.
17. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. Луцьк: Вид-во ВДУ «Вежа», 1995. – 168 с.
18. Кучинко М. М., Орлов Р. С. Городищенський скарб з Волині. *Археологія*. 1989. № 2. с. 96–106.
19. Макаров Н. А. Древнерусские амулеты-топорики. *Российская археология*. 1992. № 2. С. 41–56.
20. Манеты Беларуси да 1707 г. / склад. Д. Гулецькі, А. Грамыка, А. Криваручка. Минск: Логвінаў, 2007. 207 с.
21. Моця О. П. Робота П. П. Толочка «Від Русі до України» і археологічні реалії. *Археологія*. 2018. № 1. С. 9–17.
22. Нечитайло В. В. Каталог монет Древнерусского государства III–XIII века. Киев: Киевская книжно-журнальная фабрика, 2011. 80 с.
23. Никольченко Ю. М. Древнерусское городище в с. Торговица. *Археологические открытия 1971 г.* Москва: Наука, 1972. С. 385–386.
24. Охріменко Г., Панишко С., Бубало С. Арабські диргеми на Волині та Поліссі (попередня інформація). *Хроніки Ладомерії: наук. збірник*. Володимир-Волинський, 2018. Вип. 3. С. 19–25.
25. Пасюк І. Грошовий обіг на Волині з найдавніших часів до нашого часу. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008. 140 с.

26. Пасюк І. М. Торгово-грошовий обіг на Волині (IX–XIX ст.). Луцьк : Вид-во ПП «Іванюк В.П.», 2016. 212 с.
27. Пелецишин М. А., Чайка Р. М. Нові давньоруські ювелірні вироби із Західної Волині. *Археологія*. 1991. № 1. С. 137–141.
28. Петегирич В. Дві рідкісні знахідки княжої доби із Сокаля на Львівщині. *Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники*. Львів: ВД «Астр-7», 2011. Вип. 4. С. 254–267.
29. Потин В. М. Монеты. Клады. Коллекции: Очерки нумизматики. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 1993. 304 с.
30. Прищепа Б. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст.: монографія. Рівне, 2011. 250 с.
31. Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. 96 с.
32. Ратич А. А., Багрий Р.С. Сокальский клад. Археологические открытия 1974 г. Москва, 1975. С. 255.
33. Рябцевич В. Н. Нумизматика Беларуси. Минск: Полымя, 1995. 688 с.
34. Савицький В., Свінціцький В. Знахідки монетних гривень на території Волині. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині: наук. збірн.* Луцьк, 2009. Вип. 32. С. 200–204.
35. Садовник Т., Маркус І. Скарби срібних речей зі збірки Волинського краєзнавчого музею. Вип. 2. Луцьк: Медіа, 2008. 16 с.
36. Свешніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська обл. Київ: Наукова думка, 1982. 115 с.
37. Сотникова М. И., Спасский И. Г. Тысячелетие древних монет России. Сводный каталог русских монет X–XI вв. Ленинград: Искусство, 1983. 238 с.
38. Славяне и скандинавы / [перев. с нем.; общ. ред. Е. А. Мельниковой]. Москва: Прогресс, 1986. 416 с.
39. Спасский И. Г. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. Изд. 4-е, дополненное. Ленинград, Аврора, 1970. 256 с.
40. Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Київ: Стародавній світ, 2014. 164 с.

41. Чайка Р., Зварич В. Работы Вольно-Днестровской экспедиции. *Археологические открытия 1978 г.* Москва, 1979. С. 419.
42. Черепнин А. И. О гривенной денежной системе по древним кладам. *Труды Московского нумизмат. общества.* Москва, 1900. Т. 2. Вып. 2. С. 171–190.
43. Черепнин А. И. О гривенной денежной системе по древним кладам. *Труды Московского нумизматического общества.* Москва, 1901. Т. 2. С. 98–215.
44. Шуст Р. Нумизматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посіб. Київ: Знання, 2009. 376 с.
45. Щекатихин Н. Н. Топография кладов с древними литовскими монетами на территории древнего Литовского государства. 1933-1934. Ч.2. Библ. ОН ГЭ, XV.2.51.в/1 № 129052. С.1-63.
46. Якубовський В. І. Давньоруський скарб із с. Городище Хмельницької області. *Археологія.* 1975. № 16. С. 87-104.
47. Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. Москва, 1956.
48. Sunkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa : Polskie Towarzystwo Archeologiczne, 1961. 265 s.
49. Siwekówna I. Wczesnohistoryczny srebrny skarb ze Zbararza Starego w pow. Zbaraskim. *Wiadomości Archeologiczne.* 1939–1948. Т. XVI. S. 357–362.

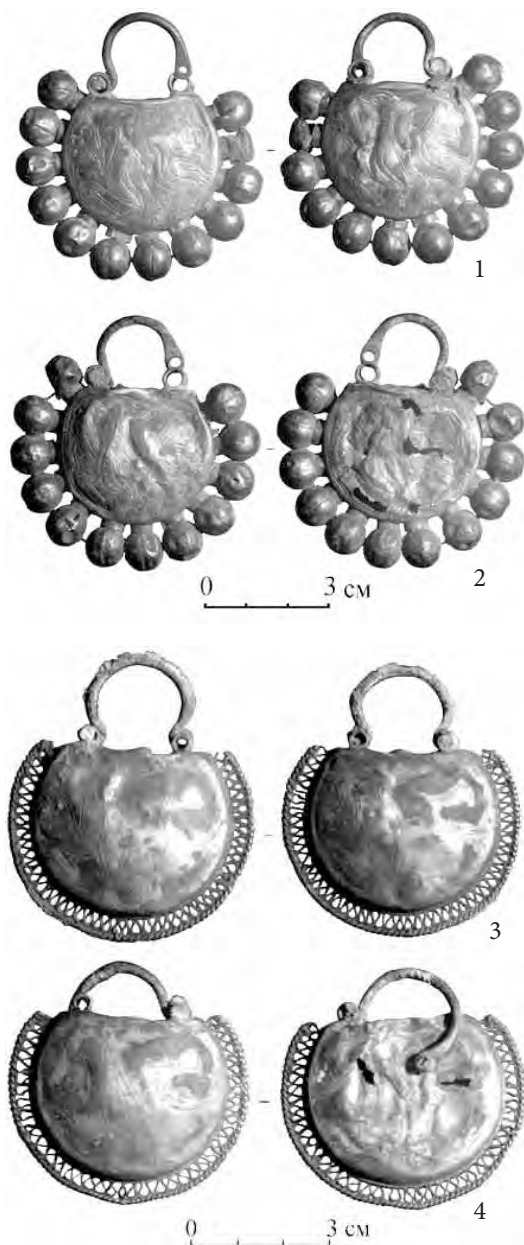


Рис. 1. Колти зі скарбів літописного міста Губин XII–XIII ст. (за В. Якубовським).

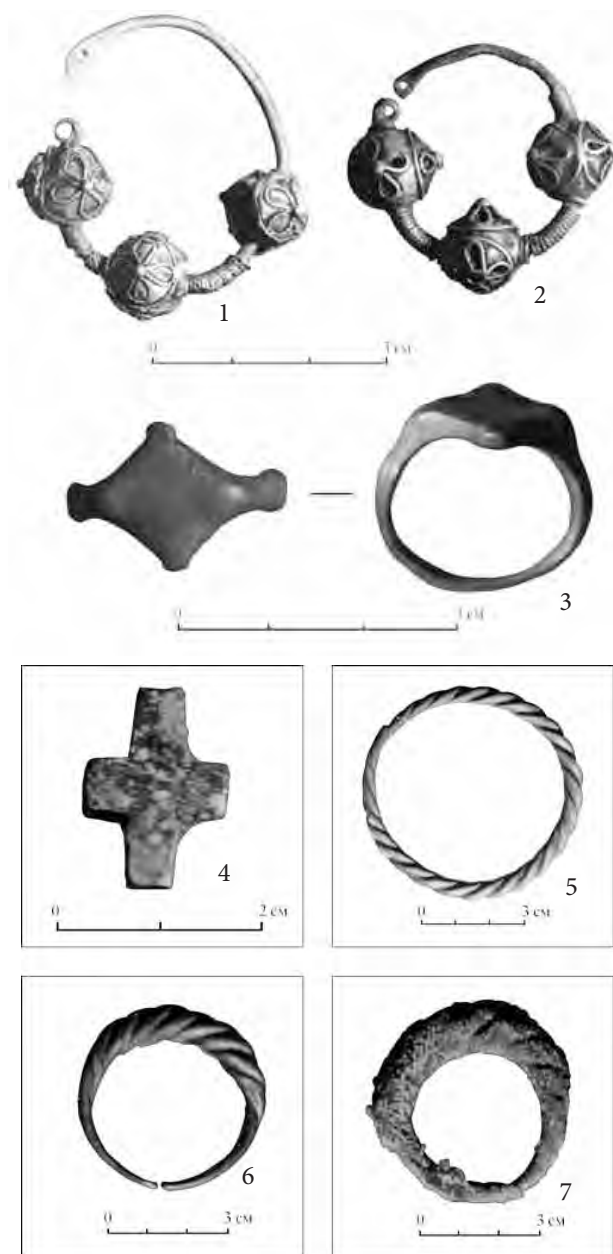


Рис. 2. Прикраси зі скарбів літописного міста Губин XII–XIII ст. (за В. Якубовським).



На фото : Скарб празьких монет. Інтернет-ресурс.

Григорій Охріменко
Наталія Скляренко
Світлана Локайчук

ПРАЗЬКІ ГРОШІ НА ВОЛИНІ

Празькі скарди та монети

З XIV ст. у грошовому обігу на Західній Волині були як власні монети, так і виготовлені в інших країнах, зокрема празькі гроші [Шуст, 2007, с. 78–79]. Як пише І. Пасюк, «...найранішими монетами того періоду є празькі гроші. Їх почали випускати приблизно у 1300 р. Раніше тут поширені були, як відомо, зливки срібла, брактеати, денарії. Проте з'явився попит на більш зручні, якісні монетні засоби» [Пасюк, 2016, с. 48], адже брактеати як тонкі, делікатні срібні вироби мали свої вади. Їх друкували лише з одного боку монет (діаметром 40–45 мм) в XII–XIII ст. Брактеати були «внутрішньо-обіговими монетами, не придатними для виконання ролі міждержавного платіжного засобу» [Пасюк, 2016, с. 48]. Вони не могли конкурувати з високопробними та зручними в користуванні празькими грошима, які швидко стали популярними в різних частинах Європи [Манеты Беларусі., 2007, с. 22–23] (*іл. 71; іл. 72*). У другій половині XIV ст. празькі гроші стали основною обмінною валютою на землях усієї України [Шуст, 2007, с. 78]. Майже в усіх виявлених скарбах того часу знайдено празькі гроші. Їх емісія розпочалася за короля Вацлава (1278–1305 рр.), монети діаметром близько 3 см мали вагу до 4 г, виготовлялися зі срібла 938 проби. І в Польщі, і в Чехії празькі гроші витісняли низькоякісні монети попереднього періоду [Зварич, 1980, с. 14], а також домінували в Східній Європі до XV ст. [Котляр, 1968, с. 45–46].

Цікаво, що згадані монети карбувалися на празькому та кутно-гурському монетних дворах у 1290–1350 рр. У Чехії щорічно добувалося до 2 тонн срібла, що давало можливість видрукувати до 1 млрд. усіх монет [Савицький, Романюк, Жук, 2010, с. 208–209]. Празькі гроші мали привабливий вигляд: на аверсі монети Вацлава II зображено корону, а навколо неї напис латинською мовою – «Вацлав Другий з Божої ласки король Богемії», з іншого боку (реверс) – зображення лева та кругова легенда – «Празький гріш».

М. Котляр називає кілька скарбів, знайдених на Волині [Котляр, 1971, с. 84]: Пулганівський (сучасне с. Про-

мінь Луцького р-ну – Г. О.) – 400 празьких монет, відкритий у 1897 р. [Сиверс, 1922, с. 14]; 3 скарби в Луцьку: перший знайдений 1866 р.– 185 монет, з яких 150 празьких грошів Вацлава II та Яна I, а також 3 монетні гривні (датований до 1346 р.) [Сиверс, 1922, с. 15]; другий знайдено 1894 р. (загорнутий у полотно) – 2 празьких гроша Вацлава IV, 160 литовських денаріїв типу «колюмни» (спис і хрест) [Сиверс, 1922, с. 14]; третій знайдено 1898 р. – 8 празьких грошів Вацлава IV, 14 литовських денаріїв типу «колюмни», 3 польських монети В. Ягайла, мідна підвіска [Сиверс, 1922, с. 13–14]; м. Володимир-Волинський – у 1884 р. знайдено празькі гроші Карла I [Сиверс, 1922, с. 11]; ще один скарб з Володимира-Волинського – 21 празький гріш XIV ст., відкрито на старому городищі між р. Лугою та однією з її приток (р. Смочею) [Антонович, 1901, с. 49]; с. Яровиця (тепер на території м. Луцька – Г. О.) – скарб празьких грошів XIV ст. [Антонович, 1901, с. 62–63]; с. Бискупичі Шляхетські (тепер с. Сошна Іваничівського р-ну – Г. О.) – 1894 р. викопано скарб у горщику: 42 монети празьких грошів Яна I, Карла I, а також «литовська гривня», 2 «неясні срібні денарії» та 2 каблучки [Антонович, 1901, с. 62–63]; с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл. – 1897 р. знайдено скарб празьких грошів XIV ст. [Антонович, 1901, с. 64] та скарб з 79 монет (переважно Карла I), відкритий у 2008 р. поблизу с. Рованці Луцького р-ну Волинської обл. [Савицький, Романюк, Жук, 2010, с. 208–215] (табл. 1).

Дослідники відзначають особливо велику роль празьких грошів у розвитку грошової системи Великого князівства Литовського [Манеты Беларуси., 2007, с. 23–25]. Вивчення обігу празьких грошів на українській, білоруських землях почалося на поч. XX ст. (праці В. Антоновича 1901 р., А. Ільїна 1921 р., А. Сіверса 1922 р.), а пізніше – Н. Соболевої, М. Котляра, В. Зварича, Р. Шуста, А. Крижанівського. На підставі знахідок скарбів дослідники зробили висновки, що на Галичині та Волині празькі гроші з'явилися в перших десятиліттях XIV ст. [Соболева, 1963, с. 128, Котляр,

1971, с. 19-27]. Так, на основі архівних даних чеський нумізмат Я. Пошвар пише, що ще перед 1320 роком у Володимирі-Волинському худоба продавалася за празькі гроші [Pošvar, 1968, s. 149]. Ці монети залишалися основними в обігу на Волині до кінця XV ст. (більше півтори сотні років). Ними сплачували мито, податки, розраховувалися за оренду [Савицький, Романюк, Жук, 2010, с. 208-214]. Згадані автори зазначають, що празькі гроші спочатку з'явилися на Волині та Галичині, а звідси поширилися до Білорусі, Росії. Головним торговим шляхом був південно-західний – через Львів та Луцьк [там само, с. 212]. За спостереженнями М. Котляра, празькі монети Карла I найчастіше трапляються на Галичині та Волині [Котляр, 1971, с. 68].

На думку В. Савицького, В. Романюка, О. Жука, «широке використання празьких грошів, що підтверджується знахідками скарбів та окремих монет, поряд з обігом денаріїв Любарта свідчить про значний розвиток торгівельних відносин на Волині у XIV ст.» Волинь та Галичина в цей час «були залучені до європейського грошового ринку значно раніше від інших регіонів колишньої Русі» [Савицький, Романюк, Жук, 2010, с. 208–214].

Варто відзначити, що в цей період на Заході України курсували також польські, литовські, угорські, татарські грошові знаки. Крім того, у 1351–1354 рр. починається карбування галицько-волинських «грошників» у Львові. У середині XIV ст. з'являються монети князя Любарта в Луцьку із зображенням хреста та лева [Савицький, Чопюк, 2009, с. 156]. Празькі гроші часто трапляються у скарбах разом із литовськими денаріями. За даними М. Котляра, вони зафіксовані в значній кількості у 6 із 8 відомих скарбів, зокрема в Пулгавнівському, Бердичівському та ін. [Котляр, 1971, с. 81].

М. Котляр писав, що вже з другої половини XIII ст. західноукраїнські міста (подільські, галицькі, волинські) «активно включилися у міжнародну торгівлю» [Котляр, 1968, с. 28]. Автор відзначав також, що найбільшим західноруським центром був спочатку Володимир. Про це, певною мі-

рою, свідчить і національний склад населення міста: німці, «руські новгородці», італійці, євреї. Перебування тут купців різних національностей вказує на широкі торгівельні зв'язки цього міста. У другій половині XIV ст. серед міст названого регіону провідну позицію в торгово-економічних зв'язках зайняв Львів. У ньому з'явилася значна вірменська колонія. Вірмени, як підкреслює М. Котляр, «селилися лише у вузлових торгових пунктах» [Котляр, 1968, с. 28]. Г. Козубовський теж вважає, що в Східній Європі празькі гроші з'явилися на початку XIV ст. Більшість знахідок «найперших празьких грошів Вацлава II та Яна I Люксембурзького» походить із колишніх земель Галицького та Волинського князівств [Козубовський, 2016, с. 38]. Я. Пастернак писав, що їх знаходили під час розкопок в господарських спорудах, замкових, храмових комплексах [Пастернак, 1944, с. 97]. На ці землі вони могли потрапляти найбільше з сусідньої Польщі, де зафіксовано багато знахідок окремих празьких монет та великих скарбів – до тисячі монет, особливо в Кракові [Козубовський, 2016, с. 39 (посилання на Kisielewski, 1968, s. 213-214 та ін.)]. У таких містах, як Галич, Луцьк, Володимир, їх могли використовувати часто (відома знахідка скарбу, у якому було сховано 21 чеський гріш). У Володимирі, за даними С. Терського, траплялися і золотоординські монети [Терський, 2010, с. 188, 197].

Галицько-Волинське князівство, за підрахунками Г. Козубовського, повинне було щорічно сплатити золотоординським правителям понад 50000 празьких грошів [Козубовський, 2016, с. 46]. Цим і пояснюється, напевно, що скарби з цих територій містили невелику кількість монет. Автор зазначає, що знахідки італійських, золотоординських, польських, угорських, трапезундських монет XIV ст. свідчать про «значні потенційні можливості у залученні монетарного срібла на західноукраїнських землях» [Козубовський, 2016, с. 47]. Разом із тим «сусідство... із насиченою «європейською валютою» Польщею мало виняткове значення для розвитку феодалізму...» у Галицькому та Волинському князівствах [Козубовський, 2016, с. 49].

Таблиця 1

Скарби празьких грошів

№	Місце знаходження	Інформація про скарб	Джерела
1.	с. Подолани Гоцанський р-н Рівненська обл.	приблизно 50–100 монет	усна інформація
2.	с. Томахів Гоцанський р-н Рівненська обл.	приблизно 50–100 монет	усна інформація
3.	с. Мичів Гоцанський р-н Рівненська обл.	приблизно 50–100 монет	усна інформація
4.	с. Красне – I (в напрямку Демидівки) Млинівський р-н Рівненська обл.	приблизно 50–60 монет	усна інформація
5.	с. Красне – II (в напрямку Демидівки) Млинівський р-н Рівненська обл.	приблизно 50–60 монет	усна інформація
6.	с. Красне – III (в напрямку Демидівки) Млинівський р-н Рівненська обл.	приблизно 50–60 монет	усна інформація
7.	с. Сатіїв Дубенський р-н Рівненська обл.	скарб монет	усна інформація
8.	с. Хрінники Демидівський р-н Рівненська обл.	скарб празьких грошів XIV ст.	знайдено 1897 р.; Антонович, 1901, с. 64
9.	с. Соєнина (Бискупичі Шляхетські) Іванівський р-н Волинська обл.	42 монети Яна I, Карла I, «литовська привня», 2 «неясні срібні денарії» та 2 каблучки (скарб у горщику)	знайдено 1894 р.; Антонович, 1901, с. 62–63; Котляр, 1971, с. 84
10.	с. Бужанка Іванівський р-н Волинська обл.	Близько 100 монет	усна інформація
11.	с. Вічині Рожищенський р-н Волинська обл.	Скарб XV ст.: празькі гроші, львівські, волинські	знайдено 1967; усна інформація

Продовження табл. 1

№	Місцезнаходження	Інформація про скарб	Джерела
12.	с. Хорлути Ківерцьський р-н Волинська обл.	кілька десятків монет	Передаю до ВКМ А. Потрапелююком
13.	с. Яровиця (тепер на території м. Луцька) Волинська обл.	скарб празьких грошів XIV ст. (у горщику)	Антонович, 1901, с. 62–63; Сиверс, 1922, с. 11; Котляр, 1971, с. 84
14.	м. Володимир-Волинський Волинська обл.	празькі гроші Карла I	знайдено 1884 р.; Сиверс, 1922, с. 11; Кучинко, Злагогорський, 2018, с. 204
15.	м. Володимир-Волинський Волинська обл. (на городищі)	21 монета	Антонович, 1901, с. 49; Котляр, 1971, с. 84
16.	м. Луцьк Волинська обл.	2 празьких гроша Вацлава IV, 160 литовських динарів типу «коломни» (спів і хрест) – скарб був загорнутий у полотно	знайдено 1894 р.; Сиверс, 1922, с. 14; Котляр, 1971, с. 90
17.	м. Луцьк Волинська обл.	185 монет (у т. ч. 150 празьких грошів Вацлава II, Яна I), 3 зливки-гривні	знайдено 1866 р.; Сиверс, 1922, с. 15; Котляр, 1971, с. 84
18.	с. Рованці Луцький р-н Волинська обл.	Близько 100 празьких грошів	знайдено 2008 р.; усна інформація
19.	с. Рованці Луцький р-н Волинська обл.	79 монет	Савицький, Романюк, Жук, 2010, с. 208–215
20.	с. Веселе Луцький р-н Волинська обл.	Близько 50 празьких грошів	усна інформація
21.	с. Полонка Луцький р-н Волинська обл.	Близько 30 монет	знайдено 2012 р.; (М. Вашета), Кучинко, Злагогорський, 2013, с. 204

Завершення табл. 1

№	Місцезнаходження	Інформація про скарб	Джерела
22.	с. Промінь (кол. Пулганів) Луцький р-н Волинська обл.	400 празьких монет та 800 литовських денаріїв типу «коломни» у горщику	знайдено 1897 р.; Сиверс, 1922, с. 14; Котляр, 1971, с. 90
23.	с. Демидів Жидачівський р-н Львівська обл.	65 монет	Археологічні пам'ятки., 1982, с. 175
24.	с. Тернавка Ізяславський р-н Хмельницька обл.	50 монет, у т. ч. 32 празьких грошів	Антонович, 1901, с. 99
25.	м. Луцьк Волинська обл.	8 празьких грошів Вацлава IV, 14 литовських денаріїв типу «коломни», 3 польських монети В. Ягайла, мідна підвіска	знайдено 1898 р., Сиверс, 1922, с. 13-14; Котляр, 1971, с. 90
26.	с. Зимче Володимир-Волинський р-н Волинська обл.	кілька празьких монет	усна інформація
27.	с. Селець Володимир-Волинський р-н Волинська обл.	кілька празьких монет	усна інформація
28.	с. Чесний Хрест Володимир-Волинський р-н Волинська обл.	знахідки окремих празьких монет	усна інформація
29.	с. Лониква Бродівський р-н Львівська обл.	близько 500 монет (з них 176 празьких грошів Вацлава II, Яна I, Карла I	знайдено 1947 р. – інформація Є. Козловської; Котляр, 1971, с. 84
30.	Бердичів Житомирська обл.	172 празьких гроші Вацлава IV, 197 литовських денаріїв типу «коломни»	знайдено 1884 р. Антонович, 1901, с. 65; Котляр, 1971, с. 90
31.	хут. Людище Кобринський р-н Брестська обл.	650 чеських денарів та куврічні диргеми (30% скарбу, схованого у 1060–1065 рр.)	Рябцевич, 1995, с. 120

Нещодавно стали відомі нові пункти знахідок празьких грошів у Волинській обл.:

- 1) с. Уляники Рожищенського р-ну;
- 2) с. Дерно Ківерцівського р-ну;
- 3) с. Липа Горохівського р-ну (скарб);
- 4) с. Рованці Луцького р-ну – скарб (знайдений 2015 р.);
- 5) м. Любомль (скарб);
- 6) с. Городок Луцького р-ну – скарб з близько 200 монет;
- 7) с. Мстишин Луцького р-ну – 1 монета;
- 8) м. Луцьк – скарб, у якому були прутикоподібні гривні та празькі гроші (знахідка 2019 р. – усна інформація);
- 9) с. Надчиці-1 Млинівського р-ну Рівненської обл. – невеликий скарб;

10) с. Надчиці-2 Млинівського р-ну Рівненської обл. – невеликий скарб (усна інформація);

11) с. Баківці Луцького р-ну – кілька монет (знайдено кілька років тому – усна інформація) (іл. 73);

12) с. Коршів Луцького р-ну – окремі монети (знайдено в долині р. Черногузки);

13) с. Ратнів Луцького р-ну – скарб празьких грошів до 200 монет (?) на березі р. Черногузки (усна інформація);

14) с. Квасилів Рівненського р-ну Рівненської обл. – по дорозі з Рівного до Квасилова 2011 року (?) під мостом знайдено скарб з 500 празьких монет (зібрано та передано О. Позіховським до Острозького історико-культурного заповідника).

У фондах Волинського краєзнавчого музею зберігається кілька десятків празьких монет, в т. ч. з невеликого скарбу, знайденого поблизу с. Хорлупи Ківерцівського р-ну (знахідка А. Потрапелюка) (рис. 1).

Білоруський нумізмат В. Юргенсон пише, що празьких грошів ранніх емісій (1310–1346 рр.) на теренах Білорусі було небагато. Пізніше з'являється більше монет Карла I (1346–1378 рр.). Але з кінця XIV ст. та на початку XV ст. темпи їх надходження стають значними (особливо Вацлава IV (1378–1419 рр.)). З'являються сотні та інколи тисячі монет. У XV ст. на основі празького гроша у Великому князівстві

Литовському розпочався випуск власних монет [Юргенсон, 2008, с. 63].

Отже, празькі гроші порівняно тривалий час (з початку XIV ст. до кінця XV ст.) були основними грошовими засобами (поряд з денарами Любарта) на теренах Волині, як і загалом на землях Великого князівства Литовського.

У XIV ст. спостерігається значний розвиток торгівель-

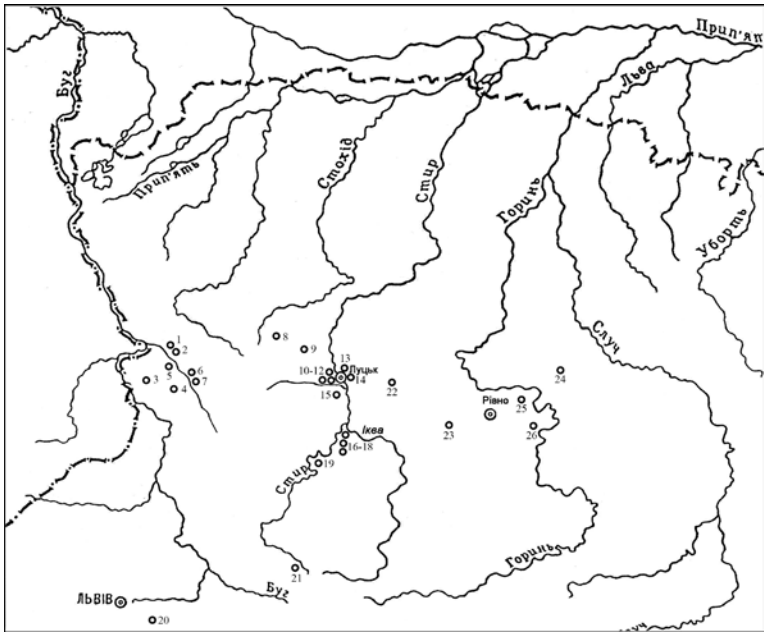


Рис. 1. Скарби празьких грошів на теренах Північно-Західної України: 1, 2 – Володимир-Волинський; 3 – Бужанка; 4 – Соснина; 5 – Зимне; 6 – Селець; 7 – Чесний Хрест; 8 – Вічині; 9 – Веселе; 10 – Полонка; 11-12 – Луцьк; 13-14 – Рованці; 15 – Промінь; 16-18 – Красне; 19 – Хрінники; 20 – Жидачівський р-н; 21 – Пониква; 22 – Хорлупи; 23 – Сатийів; 24 – Мичів; 25 – Подоляни; 26 – Томахів
(за Г. Охріменком, Н. Скляренко)

них відносин. Галичина та Волинь рано включилися в європейський грошовий ринок – раніше від інших земель Давньої Русі. Більше двадцяти названих нами скарбів празьких грошів, знайдених на Волині, є до певної міри підтвердженням сказаного.

Активні торгові зв'язки Луцька, Львова, Галича, Перемишля з угорськими, польськими, німецькими містами Центральної та Західної Європи – показник економічної активності цієї частини української території.

Література

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волинской губернии. *Труды XI Археологического съезда*. Москва, 1901. Т. 1. С. 1–133.
2. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / ред. О. П. Черниш, В. В. Ауліх, та ін. Київ: Наукова думка, 1982. 267 с.
3. Зварич В. В. Нумізматичний словник. Львів: Вища школа, 1980. 156 с.
4. Ильин А. А. Топография кладов серебряных и золотых слитков. Петроград: Госиздат, 1921. 62 с.
5. Козубовський Г. А. Про грошовий обіг на галицько-волинських землях у першій половині XIV ст. *Український історичний журнал*. 2016. № 1. С. 38–49.
6. Котляр М. Ф. Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст.: історико-нумізматичне дослідження. Київ: Наук. думка, 1968. 141 с.
7. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ: Наук. думка, 1971. 175 с.
8. Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Історія культури Волині давнього і середньовічного часів: навч. посіб. Луцьк: Волинські старожитності, 2018. 225 с.
9. Манеты Беларуси да 1707 г. [склад. Д. Гулецкі, А. Грамыка, А. Крываручка]. Минск: Логвінаў, 2007. 207 с.
10. Пастернак Я. Старий Галич: археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр. Краків–Львів, 1944. 238 с.
11. Пасюк І. Срібні та золоті монети Луцька у XIV–XVI ст. *Краєзнавство*. 2010. № 4. С. 5–8.
12. Пасюк І. Торгово-грошовий обіг на Волині (IX–XIX ст.). Луцьк: Вид-во ПП Іванюк В.П., 2016. 212 с.

13. Рябцевич В. Н. Нумизматика Беларуси. Минск: Польша, 1995. 688 с.
14. Савицький В., Романюк В., Жук О. Празькі гроші XIV–XV ст. на Волині. *Старий Луцьк: наук.-інф. збірн.* 2010. Вип. VI. С. 208–214.
15. Савицький В., Чопюк В. Монети Дмитрія-Любарта. *Старий Луцьк: наук. інф. збірн.* Вип. V. Луцьк, 2009. С. 152–159.
16. Сиверс А. Топография кладов с пражскими грошами. Труды нумизматической комиссии. Петроград, 1922. Т. 2. 132 с.
17. Соболева Н. А. Пражские гроши в музеях Украины. *Нумизматика и сфрагистика.* Киев, 1963. Вип. 1. С. 128–138.
18. Терський С. Княже місто Володимир: монографія. Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2010. 320 с.
19. Шуст Р. М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посіб. Київ: Знання, 2007. 371 с.
20. Юргенсон В. Денежное обращение на белорусских землях в XIV–XV веках. *Банкаўскі веснік.* 2008. Верасень. С. 63–68.
21. Pošvar J. Grosze praskie w Krakowie. *Wiadomości Numizmatyczne.* R. XII. Z. 3/4. Warszawa, 1968. S.142–150.



На фото : Борочицький скарб.

Григорій Охріменко
Світлана Локайчук
Наталія Скляренко

ЯН ФІТЦКЕ.
Опис нумізматичної збірки му-
зею Волинського товариства
приятелів наук у Луцьку

Музейні збірки скарбів та монет

Важливим періодом музейництва на Волині були передвоєнні роки. На це впливали різні чинники, зокрема поява у Волинському музеї Товариства приятелів наук (у Луцьку) молодого енергійного археолога, музейника Яна Фітцке – випускника Ягеллонського університету в Кракові, який перед тим пройшов добру школу в кількох музеях Польщі.

Вивчаючи документи у фондах Волинського краєзнавчого музею, пов'язані з Я. Фітцке, ми відкрили для себе ще одну грань захоплень цього дослідника – нумізматику. Виявилось, що і в цій царині він залишив для нас цінний спадок. У книзі «Jan Fitcke – archeolog, badacz przeszłości Wołynia, muzeolog. Z Wołynia 1936–1939: fragment spuścizny piśmienniczej» (2009 р.) А. Гачол та В. Ковалюв подали дві невеликі статті Я. Фітцке про нумізматичні збірки краєзнавчого музею у Луцьку. Зокрема, у публікації «Zbior numizmatyczny Muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku» (1936 р.), надрукованій у збірнику «Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne» 1937 року, Я. Фітцке лаконічно подав зведену інформацію про всю нумізматичну колекцію музею, яка включала цінні монети Риму, Візантії (в тому числі золоті, срібні, бронзові), арабські диргеми тощо. Автор зазначає, що музей Волинського товариства приятелів наук у Луцьку, крім відділів природи, археології, давньої історії, етнографії, мистецтва, ремесел, має ще чисельну збірку польських монет, а також значну кількість давніх іноземних: грецьких, римських, візантійських, куфічних, російських, татарських та інших. Частина з них виставлена у трьох вітринах, інші (через малу площу експозиції) зберігаються у фондах. Колекція охоплює знайдені в різних місцях окремі монети та цілі скарби, які нараховують від кількох десятків до кількох сотень екземплярів.

Далі цитуємо текст статті Я. Фітцке в довільному перекладі з нашими уточненнями: «У музейній колекції давніх монет з інших країн нараховується 7 грецьких бронзових та 344 екземпляри римських (золотих, срібних, бронзових) монет від Клавдія до Каракали, а також кільканадцять золотих візантійських та 3 куфічні монети. Недоліком цієї збірки є те,

що місцезнаходження зазначених артефактів невідоме. Більшість з них була кілька років тому закуплена разом з іншими предметами від аматора-збирача п. Беднарського, і лише про окремі з них маємо дані. Вони знайдені в Боратині (поблизу Луцька), в Глинську (Рівненщина), Горохові, Губкові (сучасний Березнівський р-н), Яловичах (сучасний Млинівський р-н), в Мізочі Здолбунівського р-ну, Острозі на Рівненщині, в смт Рожище Волинської обл., місті Вишнівці на Тернопільщині (ймовірно, в перелічених пунктах знайдено переважно римські монети – Г. О.)» [Fitcke, 2009, s. 193].

Автор зазначає, що нумізматична збірка польських монет включає близько 40 великих та менших скарбів, більшість яких датується XVII ст., кілька – XVIII ст., відомо по одному скарбу XVI та XIX століть. Я. Фітцке звертає увагу на те, що в колекції скарбів XVI ст. в Луцькому музеї відсутні монети Михайла Корибута Вишневецького, Владислава IV. Найбільш цінним серед інших є скарб XVI ст., вкопаний у квітні 1934 р. у передмісті Луцька – Гнідаві. В ньому було 188 литовських півгрошей Александра Ягеллончика (бл. 20 видів), 251 півгрош литовський Зигмунта Старого (від 1509–1525 рр.), 379 півгрошей литовських Зигмунта Августа (від 1546–1566 рр.) [Fitcke, 2009, s. 193–194].

Далі перераховано скарби, знайдені в населених пунктах (або поблизу них) колишньої Волинської губернії, зокрема, в с. Борохів (тепер Ківерцівського р-ну Волинської обл.), с. Кустин (Рівненського р-ну), с. Красне (тепер Млинівського р-ну Рівненської обл.), м. Луцьк, с. Переморівці (Шумського р-ну Тернопільської обл.), с. Пулемець (Шацького р-ну Волинської обл.), с. Воля Островецька (колишнє село біля сучасного с. Рівне Любомльського р-ну Волинської обл.), с. Воронки (тепер Володимирецького р-ну Рівненської обл.) та ін.

Насамкінець Я. Фітцке зауважує, що серед випадково знайдених монет трапляються екземпляри від Людовика Угорського аж до XIX ст. включно. Доповненням до монетних скарбів є 33 срібних хрестики та небагато рубаних срібних російських монет XVII ст. (?), що походять з с. Куснища (Любомльщина) [Fitcke, 2009, s. 194].

В іншій публікації – «Skarby monet historycznych w Muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku» – подано вступ до підготовленого Яном Фітцке опису трьох тисяч монетних артефактів (переклад цього каталогу українською мовою вміщено в книзі «Археологічна спадщина Яна Фітцке» 2005 року, упорядкованій Г. Охріменком та О. Златогорським [Археологічна спадщина..., 2005, с. 45–94]). Докладний інвентарний список давніх монет, передусім польських від XIV до XVIII ст., укладений Яном Фітцке, які знаходяться у Волинському музеї, був опублікований у Кракові 1939 року в каталозі «Monety Muzeum T-wa Przyjaciół Nauk w Łucku» (до цієї книги входив також опис римських монет, підготовлений Л. Піотровічем).

У вступі до каталогу Я. Фітцке пише, що значну частину збірки в історично-мистецькому відділі Волинського музею в Луцьку складають скарби історичних (давніх) монет (в кількості 62 інвентарних номерів), зібраних на теренах Волинського воєводства. В музей згадані скарби потрапили або через безпосередню закупівлю, або передані Бюро охорони пам'яток у Луцьку [Fitcke, 2009, s. 195].

Найдавніший монетний скарб, за Я. Фітцке, датується XIV та XV ст., знайдений біля с. Седлище (колишнього Костопільського повіту, а нині Любешівського р-ну Волинської обл. – Г.О.), який містив 38 монет Вітольда та 1 динар Казимира Ягеллончика. До періоду XV–XVI ст. належить скарб із Гулевич Ковельського повіту (нині с. Гулівка Ковельського р-ну), в якому були півгроші коронні та литовські Казимира Ягеллончика, Яна Ольбрахта, Александра Ягеллончика, Зигмунта Старого, Зигмунта Августа. Три скарби датуються XVI ст. – один із с. Ясинівка Дубенського повіту та два скарби з Луцька (передмістя Гнідава), а також три скарби XVI–XVII ст. – із с. Бір та с. Буща Здолбунівського повіту та с. Мнішин Рівненського повіту (нині Гощанського р-ну Рівненської обл.) [Fitcke, 2009, s. 195–196]. Найбільше великих та малих скарбів – всього 50 (з монетами Зигмунта III (21), Яна Казимира (6) та інших) належать до XVII ст., чотири скарби – до XVIII ст.

У розміщенні скарбів Я. Фітцке виділяє два скупчення: менше – в західній частині воєводства: Ковельському, Любомльському, Володимирському повітах, та значно більше на півдні – в Дубенському (9 скарбів), Горохівському (3), Кременецькому (8), Луцькому (8, у т. ч. в м. Луцьку 4 скарби – два XVI та два XVII ст.), у Рівненському (7), Здолбунівському (6) повітах. Автор припускає, що значна кількість скарбів у західній та особливо південній частині Волинського воєводства, ймовірно, пов'язана з краще освоєними, багатими, надзвичайно урожайними землями цієї території Волині [Fitcke, 2009, s. 196].

Поліська зона характеризується зовсім іншими умовами. Декілька скарбів, відомих на той час, було відкрито поблизу рік: два скарби XVII ст. над Стиром – в Чорторийську та Козлиничах Луцького повіту (нині Маневицького р-ну), два над Стоходом – в Гулевичах (XVI ст.) та у Велицьку (XVII ст.) Ковельського повіту, а також скарб XVII ст. – над р. Случ поблизу с. Воронки Сарненського повіту (нині Володимирецького р-ну Рівненської обл.) [Fitcke, 2009, s. 197]. Автор слушно зауважує, що ці скарби були пов'язані з торговими шляхами.

В описаних скарбах значну кількість становили монети інших держав (сусідніх і віддалених): шведські, пруські, австрійські, іспанські, бельгійські. Я. Фітцке підкреслює, що археологічну цінність мають не лише монетні скарби, а й посудини, в яких вони були сховані: «Ця обставина має велике значення для визначення хронології давньої кераміки Волині» [Fitcke, 2009, s. 197].

У ВКМ зберігається чернетка мапи знахідок скарбів і окремих монет із Західної Волині. Зокрема, велику увагу в ній приділено фіксації знахідок римських монет. Вона є цінним дороговказом у подальших пошуках та сприяє об'єднанню результатів досліджень, розпочатих до війни та теперішніх [Потапчук, Охріменко, Матейчук, 2018, с. 558–562].

На цій мапі знаходимо позначені трикутниками місцезнаходження римських монет: Світязь, Любомль, Гуща, поблизу с. Олеськ, Грибовиця, Володимир-Волинський, Верба,

Згорани, Заболоття, на захід від с. Кримне, Скобелка, Берестечко, два інші пункти в Горохівському р-ні, Велицьк, північніше смт Володимирця, південніше Луцька, на захід від смт Олики, північніше с. Княгинине, на південний захід від с. Дядьковичі, с. Хорів, два пункти південніше Клевая, Корець, два пункти поблизу с. Тучин, два пункти біля с. Чорторийська. Також на карті знаходимо місця виявлення скарбів: Боратин, Глинськ, Горохів, Губків, Устя, Уїздці, Здолбунів, Мізоч.

Як зазначалося вище, у праці «Monety Muzeum T-wa Przyjaciół Nauk w Łucku» (1939 р.) була опублікована також інформація професора, доктора Людвіка Піотровіча «Monety rzymskie w Muzeum Wołyńskim w Łucku». Професор Л. Піотровіч подає важливі відомості про римські монети, знайдені на Західній Волині та Поліссі в міжвоєнний період, і лише ті, що потрапили до Волинського музею в м. Луцьку. Усього таких пунктів Л. Піотровіч називає 14, шість із них у Луцькому повіті (Боратин, Городок (поблизу Чарукова), Луцьк, Пулганів, Романів, Усичі), 3 в Рівненському (Глинки, Леонівка, Пересопниця), 1 в Здолбунівському (Уїздці), 2 в Костопільському (Губків, Томашів), 1 в Горохівському повітах та 1 в Дубенському повіті (Яловичі). В сумі з цих місць одержано 24 монети (20 денаріїв, 1 антоніан, по одній великій (Гордіана III), середній (С. Севера), малій (Ліцинія) бронзовій монеті) [Piotrowicz, Fitzke, 1939]. Частина знайдених римських монет збереглася в хорошому стані.

Далі автор перераховує знахідки монет:

1. с. Боратин Луцького р-ну Волинської обл. – денарій Г. Пертінакса (193 р.);
2. с. Глинки Рівненського р-ну Рівненської обл. – денарій Комода (182 р.);
3. с. Городок Луцького р-ну Волинської обл. – денарій Фаустини Старшої;
4. м. Горохів Волинської обл. – денарій А. Пія (145–161 р.);
5. с. Губків Березнівського р-ну Рівненської обл. – три денарії А. Пія, 1 денар М. Аврелія (155 р.) 1 денарій Л. Вера (166 р.);

6. с. Яловичі Млинівського р-ну Рівненської обл. – велика бронзова монета Гордіана III (240 р.);
7. с. Леонівка (колишня гміна Тучин) – денарій М. Аврелія (174 р.);
8. м. Луцьк, вул. Караїмська – на городі на глибині 1 м знайдено 5 денаріїв: Веспасіана (75 р.), дві монети М. Аврелія (162 р.), С. Севера (198–200 р.), А. Геліогабала (220 р.);
9. с. Пересопниця Рівненського р-ну Рівненської обл. – 1939 р. знайдено один денарій А. Пія (140–143), бронзова монета С. Севера (з грецькою легендою);
10. с. Пулганів (тепер с. Промінь) Луцького р-ну Волинської обл. – денарій М. Аврелія;
11. с. Романів Луцького р-ну Волинської обл. – денарій Доміціана (91 р.);
12. с. Томашів (колишня гміна Деражне) – денарій Веспасіана;
13. с. Уїздці (гміна Мізоч) – мала бронзова монета Ліцинія (308–324 р.);
14. с. Усичі Луцького р-ну Волинської обл. – денарій М. Аврелія (162 р.).

Як пише Л. Піотровіч, до цієї інформації (про 21 монету) можна додати 24 монети, які знаходяться в колекції А. Яцевича з с. Малево гміни Боремель (тепер Демидівського р-ну Рівненської обл.). Переважна частина з них, а саме 15 денаріїв, дві великі бронзові, одна середня та грецька бронзова монета походять з с. Хрінники (найдавніша бронзова монета середньої величини належить до часів Августа). З інших монет – 3 денарії Веспасіана (72–73 рр.), 3 денарії Траяна (101–102 рр.), 2 великі бронзові монети цього ж правителя, 2 денарії Гордіана (134–138 рр.), 3 денарії А. Пія (139 р.), 1 денарій Фаустини Старшої, 3 денарії М. Аврелія (158 р.) та бронзова грецька монета, на якій видно голову Персея в шоломі, прикрашеному зображенням крил і голови медузи. Імовірно остання походить з якогось чорноморського міста часів Мітрідата VI. Решта монет знайдені в селах Малево, Пропасники, Вербень, Забороль (Луцького повіту).

Крім того, в музеї були римські монети, подаровані шляхетними «офяродавцями» (дарувальниками). Серед них ауреус Гордіана III, 402 денарії: 2 Веспасіана, 1 Доміціана, 1 Титуса, 9 Траяна, 20 Гордіана, 2 Сабіни, 103 А. Пія, 2 варварські наслідування А. Пія, 24 Фаустини Старшої, 115 М. Аврелія, 1 Каракали, 1 М. Трака, 11 Луцини, 23 Фаустини Молодшої, 18 Л. Вера, 51 Комода, 11 Криспіни, 1 Пертінакса, 1 Г. Етрусцили, 2 бронзові монети Адріана (з грецькою легендою), 6 великих добре збережених бронзових сестерціїв (Клавдія, Веспасіана, Гордіана, Пертінакса, Гордіана III). У збірці є 3 монети – золоті соліди з пізніших часів Валентиніана (363–375 pp.), Теодозія II (408–450 pp.), Леона I (457–474 pp.) та чотири візантійські: солід Юстиніана (527–565 pp.), півсоліда Геракліуса (610–641 pp.), солід Романа III (1028–1034 pp.), солід М. Дикаса (1071–1078 pp.). Всі монети, більше всього, знайдені на Волині. З Луцька походить також мідна візантійська монета Я. Зімісеса (969–976 pp.). Ще дві монети цього правителя виявлено (по одній) в Новожукові (Рівненщина) та в Острожці Млинівського р-ну Рівненської обл. Крім того, в музеї зберігаються 4 мідні грецькі монети, знайдені в Луцьку [Piotrowicz, Fitzke, 1939].

Отже, зроблений Я. Фітцке та Л. Піотровічем опис монет, що зберігалися в Луцькому музеї становить солідну джерельну базу – книгу-довідник (хоч і невеликих розмірів) «Monety Muzeum T-wa Przyjaciół Nauk w Łucku». Із повідомлень Я. Фітцке та Л. Піотровіча довідуємось про значну кількість переважно срібних монет невеликих розмірів, «знайдених очима», а також місця знахідок не лише монет, а й імовірних населених пунктів носіїв вельбарської культури, розміщених поряд. Із врахуванням вищеподаних даних авторами публікації складено карти знахідок монет та скарбів.

Література

1. Археологічна спадщина Яна Фітцке / Упоряд.: Г. Охріменко, О. Златогорський. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. 488 с.
2. Потапчук В., Охріменко Г., Матейчук О. Римські монети на Волині та Поліссі. *Ковель і Ковельщина в українській та європейській історії*. Ковель, 2018. С. 558–562.
3. Jan Fitcke – archeolog, badacz przeszłości Wołynia, muzeolog. Z Wołynia 1936-1939: fragment spuścizny piśmienniczej / zebr. Gaczoł A., Kowalów W.-J. Biały Dunajec-Ostróg, 2009. 308 s.
4. Piotrowicz L. Monety rzymskie w Muzeum Wołyńskim w Łucku. Kraków, 1939. T. 20.



Світлана Локайчук

Короткий словник нумізматичних термінів

Аверс (лат. *adversus* – звернений до...)

лицевий бік монети або медалі. На аверсі античних монет найчастіше було зображено голову божества, шанованого у певному місті, а також емблему цього міста (Пегас у м. Корінф, черепаха на о. Єгіна, бджола у м. Ефес). В епоху еллінізму на аверсі зазвичай вміщували портрет правителя держави. На ранніх римських денаріях аверсом було зображення богині Роми, але вже наприкінці II ст. до н. е. зображення на лицевому боці могли бути різні. На золотих, срібних та мідних монетах імператорської епохи вже постійно вміщувався портрет імператора (першим портретом на римській монеті було зображення Гая Юлія Цезаря). Аверсом середньовічних монет та монет нового часу прийнято вважати той бік, зміст штемпельної легенди якої визначає правові підстави для її карбування, тобто містить ім'я, портрет або символ (емблему, герб) монетного сеньйора, від імені якого вона випущена.

Ас

назва давньоримської мідної монети, що карбувалася в Римі за часів Сервія Туллія. Вартість усіх римських монет прирівнювалася до аса, помноженого чи розділеного на певне число. Ас слугував одиницею відліку і поділявся на 12 часток (унцій) при визначенні міри, ваги, вартості, спадщини. Справжні римські монети мали на аверсі зображення голови бога, напр., Юпітера, на реверсі – корабельний ніс (т.зв. «морські» карбування) з цифровими вказівками вартості.

Ауреус (лат. *aureus* – золотий, від *aurum* – золото)

золота давньоримська монета, яку масовим тиражем почав карбувати Гай Юлій Цезар після можливих військових походів. Спочатку використовувалася лише як нагорода військовиків за отримані перемоги з нагоди тріумфів. Перші ауреуси були відкарбовані бл. 395 р. до н. е. Аж до часів Цезаря ауреус становив 1/30 римського фунта (лібри) і важив 10,9 г золота. Безперервне карбування ауреусів розпочалося в роки панування імператора Августа (30 р. до н. е. – 14 р. н. е.). Тоді ауреус становив 1/40 римського фунта (лібри) та дорівнював 25 срібним денаріям. Ауреуси перебували в обігу понад п'ятсот років, за цей час неодноразово девальвувалися. Після останньої девальвації, проведеної імператором Костянтином I Великим (306–337) замість ауреуса основною золотою монетою Римської імперії став солід (лат. *solidus*). Карбування ауреусів у незначній кількості продовжувалося аж до падіння Західної Римської імперії (476 р.). На аверсі ауреусів імператорської епохи вміщувався портрет імператора (інколи члена імператорської родини), навколо якого – його ім'я та титули. На реверсі – пояснювальні написи, які часто стосувалися зображення на аверсі або були його продовжен-

ням. Тут же персоніфіковано зображені події та поняття, навколо яких – їх пояснення й девізи (напр., *libertas* – свобода; *concordia* – згода та ін.). Крім цілого ауреуса, рідше карбувалися золоті монети номіналом 1/2 та 1/3 ауреуса. Золоті римські монети рідко потрапляли на територію українських земель, зате часто знаходять т.зв. варварські наслідування цих монет. Подекуди трапляються також золоті римські медальйони, що дає підставу стверджувати про контакти вождів місцевих племен з представниками римської знаті.

Білонна монета (*фр. billon* – *низькопробне срібло*) ■
 неповноцінна срібна монета, в якій дорогоцінний метал становить меншу частину, а більшу – лігатуру (переважно мідь).

Боратинка (*польс. boratynka*) ■
 народна назва мідних монет (солідів або шелягів), карбованих різними монетними дворами Речі Посполитої 1659–1666 рр. У письмових документах другої половини XVII ст. боратинки згадуються як “*boratynczaki*”, “*moneta boratiniana*”. Назва походить від прізвища італійця Тіта Лівія Боратіні (1617–1681 рр.), за проектом якого в 1659–1666 рр. було налагоджено карбування цих монет, що порівнювалися за курсом до білонного соліда – три монети за один срібний гріш, а 90 монет – за один польський злотий (1 злотий = 30 срібним грошам). До 1667 р. було відкарбовано близько 2 млрд мідних боратинок, що було однією з причин наростання інфляційних процесів на землях Польсько-Литовської держави. Боратинки мали примусовий курс обігу. Коронні (польські) та литовські боратинки відрізнялися зображеннями та легендами на реверсі, аверс у них однаковий – портрет короля і

напис: «Ян Казимир король» (лат. мовою). Боратинки були вилучені з грошового обігу лише 1765 р. за короля Станіслава Августа Понятовського. У Польщі, Литві та Білорусі відома велика кількість монетних скарбів, що складаються лише з боратинок, а на українських землях, за винятком західних областей, вони нотуються рідко.

Брактеати (лат. *bractea* – бляха)

плоскі тонкі монети (діаметром 40–45 мм) із золота чи срібла з карбуванням на одній стороні. У нумізматиці термін найчастіше вживають для позначення ранньосередньовічних монет такого вигляду, виготовлених з тонкого срібла, рідше із золота. Середньовічні брактеати з'явилися приблизно в середині XII ст. і карбувалися до середини XV ст., Вони швидко витіснили з обігу денарії, хоча були внутрішньо-обіговими монетами. Назву брактеат ці монети отримали в нумізматиці лише починаючи з кінця XVII ст. У середньовічній літературі XII–XIV ст. їх назвали денарії, нуммі або пфенінги.

Візантійські монети

золоті, срібні та бронзові монети Візантії, які карбувалися від часів правління Анастасія (491–518 рр.) до занепаду Константинополя в 1453 р. Золота візантійська монета називалася солід. Карбувалися також монети вартістю 1/2 та 1/3 соліда – відповідно семіссис і треміссис. Основною срібною монетою був міліарисій, мідною – фоліс. З XI ст. у Візантії з'являються увігнуті монети. Ця форма, надана спочатку солідам, поширюється й на інші монети, за винятком дрібних мідних. Економічне та політичне піднесення Візантійської імперії V–VI ст. сприяло поширенню її грошових номіналів серед сусідніх країн, у тому числі на Русі.

Гурт

бічна поверхня монети, її ребро, що відповідно оформляється з метою запобігання навмисного її пошкодження. Особливістю гурту частини римських монет є його зубчата форма. На монетах античного періоду та епохи середньовіччя гурт звичайно не оформлявся, лише в нові часи йому часто надавали форму орнаменту чи насічки. Характер гурту часто є критерієм стану збереження монети, її оригінальності.

Гривна (прасл. *grivъna*, *grivna* – гривна, шия)

шийна прикраса, що мала форму гладкого або витого обруча із дорогоцінного металу – золота, срібла. У Стародавньому Римі гривна були однією з військових нагород. На думку етимологів, у Давній Русі первісне значення слова гривна «шийна прикраса» доповнилося значеннями «міра ваги» та «грошова одиниця».

Гривня

зливки срібла точно визначеної форми та ваги (від 95 до 200–204,7 г). Спочатку (у VIII–IX ст.) гривня була ваговою одиницею Київської Русі. З поширенням на території Русі арабських диргемів певну їх кількість порівнювали за вагою до гривні та використовували лічильну одиницю, відому за першоджерелами як «гривна кун». Із середини XI ст. зливки срібла стандартної форми і ваги стали виконувати роль монет. Відомо кілька типів гривень: київські, новгородські, чернігівські, литовські та волинські. Київські монетні гривні – ромбоподібні зливки (шестигранні бруски срібла) вагою близько 160–164 г; новгородські гривні – паличкоподібні зливки (трикутні в перетині) вагою близько 200–204,7 г. До паличкоподібних належать також литовські гривні (вагою приблизно 100 г і по-

перечними відтисками на спинці) та нещодавно виділені волинські (коротші від новгородських, меншої ваги, більш заокруглені з усіх боків, кінці окремих розклепані). Новгородські гривні проіснували до XV ст., обіг інших завершився у XIII ст. Київські і новгородські гривні використовували на всій території Київської Русі, інші – переважно на північному заході Давньоруської держави.

Гріш празький

одна з найпопулярніших монет Середньовіччя, діаметром близько 3 см та вагою до 4 г, виготовлена зі срібла 938 проби, що виконувала роль міждержавного платіжного засобу у країнах Центральної та Східної Європи: Чехії, Польщі, Угорщині, Литві, Русі, Німеччині, Австрії. Емісія празьких грошів розпочалася 1300 року за короля Вацлава II (1278–1305 рр.) та тривала до 1547 р. Празькі гроші мали привабливий вигляд: на аверсі монети Вацлава II зображено корону, а навколо неї напис латинською мовою у внутрішній круговій легенді WENCEZLAVS SECVNDVS та титул чеського короля у зовнішній легенді DEI GRATIA REX BOEMIE – «Вацлав Другий з Божої ласки король Богемії»; з іншого боку (реверса) – зображення крокуючого лева в короні (чеський лев) та кругова легенда – назва монети у множині GROSSI PRAGENSES – «Празькі гроші». Особливо велика роль празьких грошів у розвитку грошової системи Великого князівства Литовського – вони часто трапляються у скарбах разом із литовськими денаріями. Як свідчать знахідки скарбів, на Галичині та Волині празькі гроші з'явилися в перших десятиліттях XIV ст. та залишалися основними в обігу до кінця XV ст. (більше півтори сотні років). Саме від назви цієї монети в українській мові узвичаїлося слово гроші.

Денарій, динарій (лат. *dēnārius* – складений з десяти) ■ назва римської срібної монети часів Римської республіки (вперше викарбувана 268 р. до н. е.) та перших двох століть імперії. Одна з найпоширеніших монет на землях, що перебували під владою чи впливом Риму. Спочатку денарій був приблизно рівний 10 мідним асам (звідси й назва монети – «складений з десяти»). В Україні трапляються срібні денарії імператорської епохи, особливо часів правління Траяна, Адріана, Луція Вера, Марка Аврелія та Коммода (II ст. н. е.), Фаустини (молодшої), Фаустини (старшої), Сабіни, Антонія Пія, а також золоті денарії – ауреуси. Ці монети перебували в обігу до V ст. Знахідки пізнішого часу рідкісні. Масштаби використання римських денаріїв були дуже значними – інколи у скарбах фіксується по декілька тисяч цих монет.

Денари, денарії ■ срібні монети нових держав у середні віки (зокрема, Польщі, Чехії, Англії, Франції тощо).

Диргем, дирхем, дирхам ■ срібна монета (960-ї проби) Дамаського, згодом Багдадського халіфату, запроваджена в обіг наприкінці VII ст. (бл. 692–696 рр.). Спочатку вага диргема становила 3,9 г (потім зменшилася до 2,97 г), а вартість – 1/10 динара. Назва «дирхам» походить від грецької монети драхми. Диргеми карбували за різних династій як у Північній Африці, так і в Середній Азії. Вони були поширеною валютою в Східній Європі до того, як там з'явилися місцеві монети. Згідно з канонами Ісламу на арабських дирхемах були заборонені зображення живих істот, тому вміщені лише написи – цитати з Корану, дата емісії (за мусульманським літочисленням), місце карбування, а згодом – імена монетних сеньйорів (ха-

ліфів або їх намісників – зображення відсутні). Ці диргеми часто називають куфічними (куфі – особливий стиль письма, що виник у військових таборах аль-Куфа (нині м. Ель-Куфа) та аль-Басра (нині м. Басра, обидва в Іраку) наприкінці VII ст.). Завдяки значним масштабам та високій якості карбування дирхеми поширилися на всій території Арабського халіфату та в сусідніх країнах. У IX–X ст. вони були в обігу в державах Західної, Північної та Східної Європи. Як засвідчують давньоруські літописи та монетні скарби, у Київській Русі використовували цілі диргеми (ногати та куни), а також їх фрагменти (резани та вивериці). З XI ст. кількісно зменшується випуск диргемів, однак аж до кінця XII ст. вони продовжували відігравати помітну роль на грошовому ринку.

Драхма (давньогр. *δραχμή*)

срібна монета вагою близько 6,5 г, яку карбували в Персії в період правління династії Сасанідів (V–VII ст.), за яких було запроваджено новий вид карбування монет – з використанням тонких заготовок. Зазвичай використовують термін сасанідська драхма. Поле цих монет відокремлене від гурта одним або кількома колами. На аверсі сасанідських драхм зображено профіль правителя та вислови побажального характеру (напр., на драхмах Хосрова II Парвеза (561–628 рр.) вміщено лише його ім'я та вислів «Зростаюча слава»), на реверсі – вітвар з полум'ям і напис «Вогонь Ашатира». Карбувалися також срібні тетрадрахми, півдрахми (1/2 драхми), оболі (1/6 драхми). Крім срібних драхм, випускали золоті та мідні номінали. Сасанідські драхми перебувала на грошовому ринку земель Київської Русі у VIII – першій половині IX ст. Більшість цих монет потрапляли на руські землі Хозарським шляхом – із міста Ітиль у Хозарському каганаті, річкою Сіверський Дінець до Чернігівщини й далі до Києва.

Електрум, електр (грец. *ήλεκτρον* – біле золото)

природний сплав золота і срібла, з якого карбувались найдавніші мідійські та іонійські монети. Перші монети з електруму (золото-срібного сплаву) з'явилися в VI столітті до н. е. у Лідії (західна частина Малої Азії), звідки вони швидко розповсюдились по всьому Егейському світу. В античних джерелах співвідношення золота і срібла у складі електруму визначалось як 4:1 або 3:1, проте курс електрових монет завжди був стабільним незалежно від процентного вмісту золота і срібла. З електрового сплаву, але штучного, карбувались статери боспорських царів, варварські наслідування грецьких монет, що виготовлялись кельтськими і кавказькими племенами.

Епіграфіка (грец. *ἐπιγραφή* – напис)

наука про написи, спеціальна історична дисципліна, що займається розшифруванням античних та інших древніх написів на твердих матеріалах (камені, бронзі тощо). Об'єктом дослідження епіграфіки є також монети, печатки та ін.

Златники, золотники

умовна назва найперших золотих монет київського карбування (назва зафіксована в договорі 945 року князя Ігоря з візантійцями – златником тоді називали будь-яку золоту монету). Ймовірно, першу емісію була здійснено 990 року з нагоди хрещення Русі великим князем київським Володимиром Святославовичем (980–1015 рр.) та одруження його з візантійською принцесою Анною. Монети карбувались з високопробного золота (916 і 958 проби). Композиційно златники Володимира наслідують візантійські соліди Василя II та Костянтина VIII (976–1025 рр.), а також подібні до візантійського соліда за технікою карбування та вагою

(близько 4,2 г). Знахідки златників у скарбах разом із солідами свідчать про визнання цих монет як рівних. Легенда монети написана кириличним шрифтом. Поділяються на 2 типи, які відрізняються текстом легенд: на аверсі першого типу вміщено надпис «Владимир, а се его злато», на монетах другого типу – «Владимир на столе». У центральній частині аверсу – зображення князя, зі скіпетром і хрестом, над лівим плечем Володимира знак роду Рюриковичів – тризуб. На реверсі (реверс монет обох типів однаковий) – зображення Христос-Пантократор та його ім'я.

Легенда (монетна)

напис на монеті (на аверсі, реверсі, гурті). На найдавніших грецьких монетах не було написів, лише початкові літери назв міст, в яких вони карбувалися. У класичний період історії на монетах вміщено написи – назви міст, імена магістратів (осіб, відповідальних за карбування монет); майстрів, що виготовляли монетні штемпелі. У період еллінізму написи на монетах містили титул царя або ім'я магістрата, монетного майстра, монограму монетного двору, серію випуску, дату. На ранніх римських денаріях написи також відсутні або дуже лаконічні, на пізніших наявні монограми, а на ще пізніших – скорочене або повне ім'я монетних майстрів та їх посад. У час імперії легенди містили повні або скорочені титули та ім'я імператора на аверсі, а на реверсі – пояснювальні написи до зображення на лицевому боці або своєрідні лозунги, пов'язані з політикою імператора. З другої половини III ст. н. е. на монетах зазначалися скорочені назви монетних дворів та ін. Легенди середньовічних монет, а також монет нового та новітнього часу складаються з декількох основних елементів: імені володаря і його титулу (або назви держави), назви місця карбу-

вання монети, імені монетного майстра, дати емісії (ранньосередньовічні монети не мали дати), назви монети тощо. Деякі з цих елементів часто опускаються.

Лігатура (лат. *ligatura*, від *ligare* – зв’язувати) — домішки металів (напр., срібла до золота або міді до срібла) для надання сплаву більшої міцності або для його здешевлення; використовувалася для карбування монет, виготовлення ювелірних виробів. Вміст лігатури у сплаві визначається пробую. Найоптимальнішим співвідношенням лігатури у дорогоцінних металах є для золота – 9:1 (900-та проба), для срібла 5:1 (833-тя проба).

Міліарісій (лат. *miliarisium*, від лат. *miliarensis* – тисячний) — велика римська срібна монета, уведена за Костянтина I Великого у 310–320 роках, вартість якої 1/4 золотого соліда. Діаметр монети – 23 мм. Ця назва також використовувалося і для пізніших срібних карбованих монет вже у VII ст. Карбування міліарісія було припинено в 1092 р., після цього він став лише основою грошового рахунку. Упродовж X–XI ст. міліарісії вагою близько 2,5–3 г завозилися з Візантії на землі Київської Русі й активно використовувалися в грошовому обігу. Метрологічно міліарісій був подібний до давньоруського срібляника.

Монета (лат. *moneta*) — від імені богині Юнони Монети (наставниці), при храмі якої в Римі започатковано карбування металевих грошей) – грошовий знак, виготовлений із металу (золота, срібла, міді або сплавів) встановленим законом ваги і форми, проби та вартості, який є узаконеним засобом грошового обігу та плате-

жу. Із початком випуску монет у VII ст. до н. е. (в античній Греції) державний штемпель, який використовувався при карбуванні, підтверджував масу і якість монетного металу. Кругла форма монети, як найбільш зручна для обігу, з часом витіснила всі інші форми. На кожній монеті є відповідне зображення і напис – легенда. Монета має лицевий бік (аверс), зворотний (реверс) та ребро (гурт). Карбування монет з дорогоцінного металу (золота, срібла) звичайно здійснювалось із домішуванням деякої кількості іншого металу. Монета, купівельна спроможність якої відповідає вартості металу, який в ній міститься, називається повноцінною. Номінальна вартість неповноцінної монети перевищує вартість благородного металу, з якого вона виготовлена. На землях Київської Русі металеві монети власного карбування з'явилися наприкінці X ст., а з другої половини XIV ст. випускалися вже систематично.

Монетний двір, монетарня

державна установа (підприємство), що займається виробництвом металевих монет, виготовленням орденів, медалей та інших відзнак. Перший монетний двір був заснований у Давньому Римі при храмі богині Юнони Монети. Інколи монетні двори віддавались в оренду приватним особам або церковним інституціям (монастирям, єпископствам). В епоху середньовіччя монетні майстри всі операції виконували самостійно. На українських землях в епоху середньовіччя монетні двори функціонували у Києві, Львові та деяких інших містах. Однак у зв'язку з тим, що Україна на той час перебувала у складі іноземних держав, діяли вони лише протягом короткого часу.

Монетний знак

відкарбовані на монетах маленькі літери або різного роду знаки (написи, символи), які давали можливість ідентифікувати монетний двір, на якому була викарбувана монета. Перші монетні знаки, що мали назву «знаки магістрату», були запроваджені греками, використовувалися і в період середньовіччя. Несанкціонована зміна складу або ваги монети вважалася дуже серйозним злочином, часто караним смертю.

Монетний сеньйор

уряд держави або правитель держави, від імені і за дорученням якого відбувається карбування монет.

Монетний тип

зовнішні дані монети або основні зображення і написи, які постійно повторюються в тій чи іншій групі монет. Монетний тип дає уявлення про місце і час випуску монети, її номінал тощо. Варіанти (або різновиди) відзначаються незначними відмінностями в деталях зображення або у написах монет однакового типу.

Монограма (лат. *топограмта*, від грецьк. *тоπος* – один та *грамта* – літера, запис)

ініціали світських та духовних володарів, імператорів, королів, князів та ін. у вигляді великих літер. Монограми відомі на монетах, починаючи з античної епохи, де вони позначають місце карбування або імена правителів чи монетних майстрів. Широко використовувались у XVII ст., особливо на дрібних мідних, білонних та срібних монетах. Мистецьки виконані монограми були творами графічного мистецтва.

Ногата (араб. *накада* – сортувати гроші, вибирати гарні екземпляри; *нагд* – повноцінна, відбірна монета) █

високопробна срібна монета (арабський кувфічний диргем (дирхем) ранніх емісій) вагою близько 2,5 г, що перебувала в обігу на землях Київської держави у домонгольський період. Разом із куною, різаною становила кунно-грошову систему Київської Русі. В XI ст. ногата дорівнювала 1/20 гривні.

Реверс (від лат. *reversus* – зворотний) █

зворотний бік монети або медалі, протилежний аверсу. Зазвичай на реверсі розміщений номінал монети. Якщо на монетах є зображення правителя (монарха), аверсом вважається сторона монети з зображенням, а реверсом протилежна. У деяких випадках на монетах зображували не монарха, а главу держави, зазвичай наділеного диктаторськими повноваженнями. Якщо на монетах відсутній герб, аверсом є сторона монети з позначенням країни емітента, а реверсом – зворотний бік.

Різана (від давньорус. *ризана* – відрізана частина монети) █

грошова одиниця Давньої Русі, вартість якої 1/20 гривні. Спочатку це була назва половини срібного арабського диргема (тобто розрізаний наполовину диргем). Різана існувала лише до XII ст. Пізніше цю грошову одиницю стали називати куна.

Сестерцій (лат. *sestertius*, від *semis i tertius* – пів на третю, два з половиною) █

основна давньоримська срібна монета, що дорівнювала ¼ динарія. Позначалася аббревіатурою «LLS» або «IIS» – «libra-libra-semis» («фунт-фунт-половина»). Запроваджений у III ст. до н. е. у Римській республіці. У I ст. до н. е. за Юлія Цезаря сестерції карбували з бронзи у великих кількостях.

Солід (лат. *solidus* – твердий, міцний, масивний) найцінніші золоті монети Візантії, що випускалися на заміну римського ауреуса. Для карбування соліда використовувалося золото 900 проби, його вага 4,5 г, приблизний діаметр 22 мм. На аверсі вміщувалося зображення імператора. Соліди вперше були випущені у 309 р. за правління Костянтина I Великого (324–337 рр.), а з 324 р. використовувалися на всій території імперії і тривалий час залишалась основною грошовою одиницею Римської імперії, а потім і Візантії. Візантійські соліди виконували роль світових грошових одиниць доби раннього і зрілого середньовіччя. Їх використовували усі народи Східної і Центральної Європи. Більшість солідів потрапляли до Русі завдяки торговим операціям купців та як військові нагороди і трофеї. Згодом, візантійська золота монета стала зразком для перших монет київських князів – златників.

Срібник, срібляник наукова назва перших срібних монет, які карбувалися у Києві наприкінці X – початку XI ст. за князів Володимира Святославича (980–2015 рр.), Святополка Володимировича (1015–1016, 1018–1019 рр.) та Ярослава Мудрого (під час правління у Новгороді до 1015 р. та в Києві – 1019–1054 рр.). Срібники перших випусків переважно повторювали тип візантійських монет (на аверсі зображення князя, на реверсі – Ісуса Христа). Навколо портретного зображення князя вміщувалась легенда «Володимир на столі (престолі) – а це його срібло (злато)» Для виготовлення срібників використовували срібло арабських монет. Карбування власних монет було викликане, з одного боку, браком срібних монет у зв'язку зі скороченням обсягів надходження арабських диргемів, з іншого – намаганням князів зміцнити міжнародний авторитет Київської Русі шляхом карбування власної монети.

Статер (давньогр. *στᾶτήρ*)

антична срібна монета, яка була в обігу у Стародавній Греції та Лідії у період приблизно з початку V ст. до н. е. до середини I ст. н. е., також мала велике значення для кельтських племен. Спочатку назва використовувалася в Афінах для монет, рівних за вартістю тетрадрахмі (чотирьом грецьким драхам), хоча згодом в інших місцях статерами називали і дидрахми (монету в дві драхми). Існували також золоті статери, проте карбували їх лише в деяких місцях. Вартість золотого статера – від 20 до 28 драхм.

Тетрадрахма (грец. *тетраδραχιον* – вартістю 4 драхми)

назва давньогрецької срібної монети в 4 драхми, що широко використовувалася в античному світі. За вартістю тетрадрахма дорівнювала 3 римським денаріям. Перші тетрадрахми з'явилися близько 510 р. до н. е. та мали зображення богині Афіни. Тетрадрахми карбував у своїй величезній монархії Александр Македонський, ще довго після його смерті монети залишались в активному обігу. Це були монети із зображенням самого Александра у шоломі Геракла на аверсі та Зевса – на реверсі.

Фоліс (лат. *follis* – мішечок, торбина, у якій, можливо була певна кількість монет)

римська і візантійська мідна монета вартістю 1/32 римського фунта (лібри) та вагою близько 10 г, введена під час грошової реформи Діоклетіана у 294 році. Карбувалася з бронзи і була покрита тонкою срібною плівкою. Спочатку фоліс дорівнював 12,5 розрахунковим денаріям (*denarii communes*).

Література

1. Зварич В. В. Нумизматический словарь. Львов: Изд-во при ЛГУ «Вища школа», 1975. 156 с.
2. Зварич В., Шуст Р. Нумізматика: довідник. Тернопіль; Львів, 1998. 464 с.
3. Котляр М. Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. Київ: Наук. думка, 1981. 240 с.
4. Митна енциклопедія : у 2 т. / І. Г.Бережнюк (відп. ред.) та ін. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2013. Т. 1–2.
5. Рябцевич В. Нумизматика и бонистика. Минск: Полымя, 1995. 696 с.
6. Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата. 2-е изд. Москва: Радио и связь, 1993. 408 с.

ДОДАТКИ



Кельтські скарби та монети

Римські скарби та монети

Скарби з арабськими монетами

Візантійські скарби та монети

Давньоруські скарби та монети

Празькі скарби та монети

Кельтські скарби та монети



Ил. 1. Кельтські монети.



Іл. 2. Кельтські монети.



Іл. 3. | Кельтські монети.



Іл. 4. Кельтські монети.



1



2

Іл. 5. | Кельтський скарб із Великобританії.



1

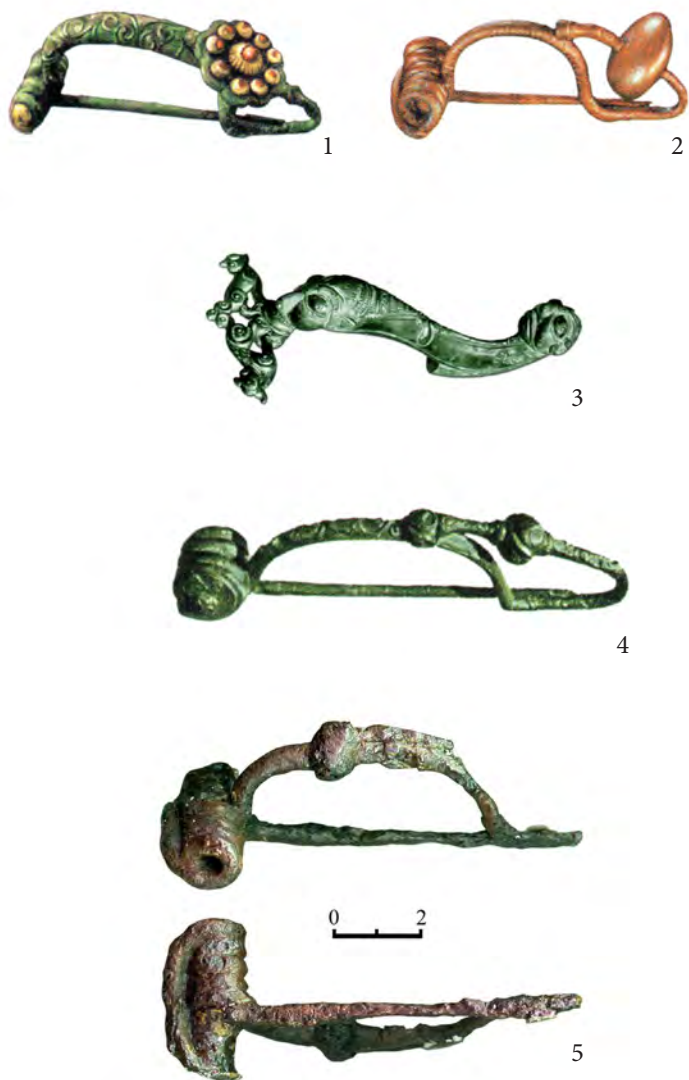


2

Ил. 6. | Скарби кельтських монет.



Ил. 7. Кельтські фібули.



Іл. 8. Кельтські фібули.

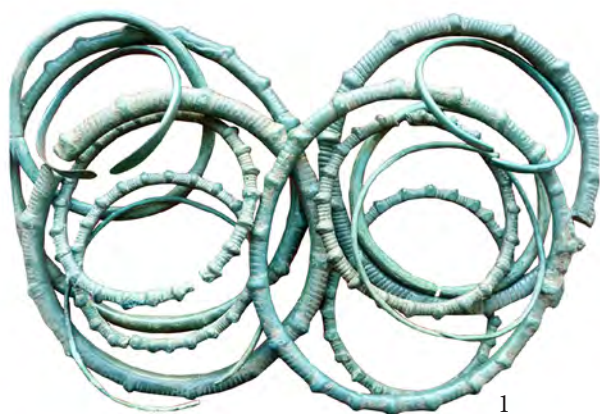


1



2

Ил. 9. Кельтські фібули.



Гл. 10. | Кельтські прикраси.



Іл. 11. | Бронзова статуетка Афіни Паллади на колісниці з Ратнівського р-ну Волинської обл.



Іл. 12. | Карта кельтських міст
(опідіумів).



Іл. 13. | Кельтський щит, знайдений у Темізе
біля Беттерзе

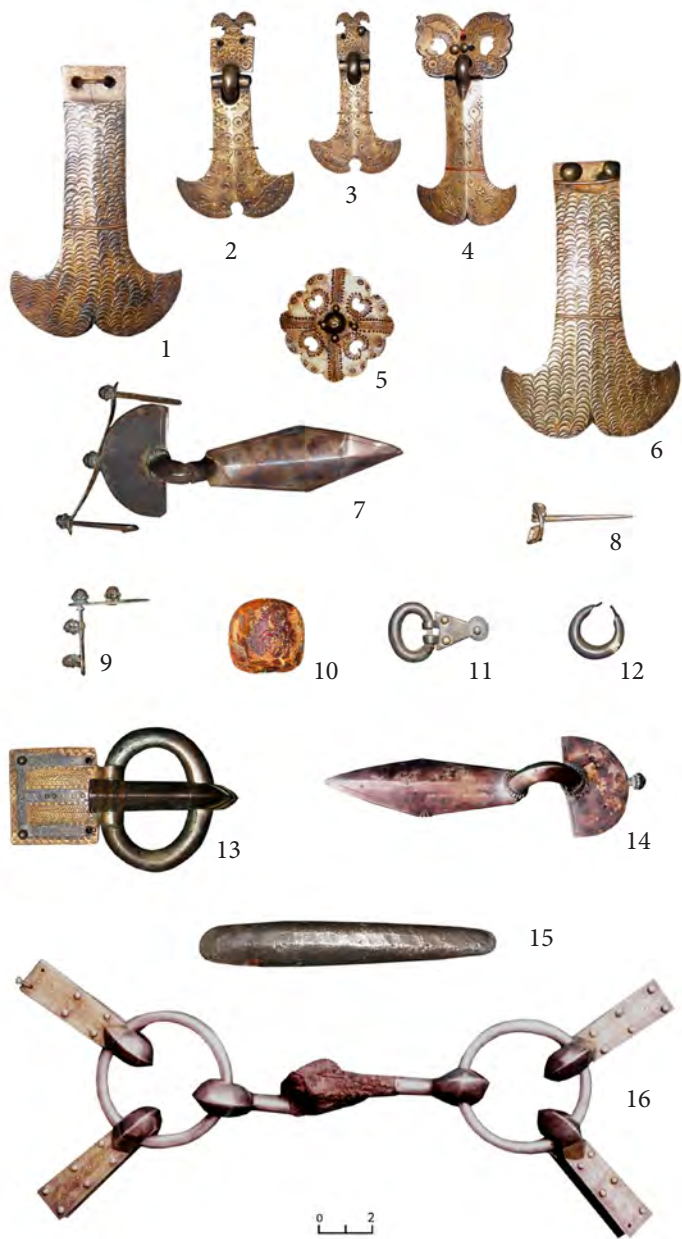
Римські скарби та монети



Іл. 14. | Римські монети.



Іл. 15. | Римські монети-підвіски.



Іл. 16. Качинський скарб. Фото І. Маркуса.



Іл. 17. ■ Млотечно (Польща). Частина скарбу V ст.



Іл. 18. Римські бронзові монети.



Іл. 19. | Римські монети.



Іл. 20. | Скарб із с. Бужани.



1

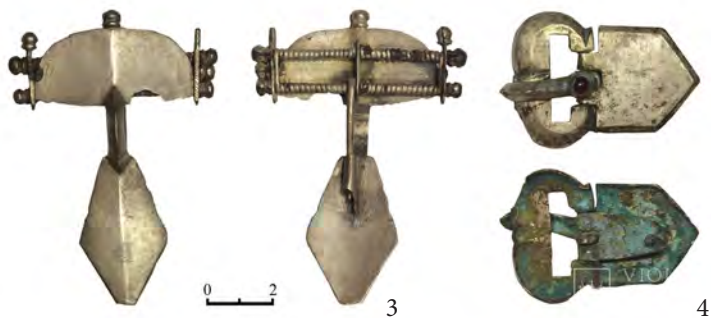
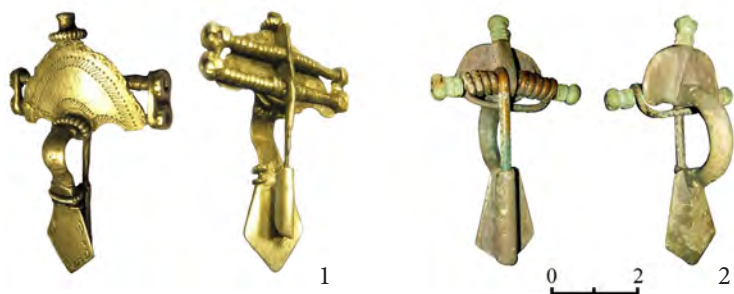


2

Лл. 21. Жіночі прикраси з Житомирищини.
 Інтернет-ресурс.



Ил. 22. Готські фібули.



Іл. 23. | Готські фібули.



1



2



3



4



5

Ил. 24. | Готські та римські фібули.



Іл. 25. Римські підвіски та фібули.



1



2

Ил. 26. | Фібули вельбарської культури.



Ил. 27. ■ Золоті підвіски.



Іл. 28. | Золоті ароматниці.



Іл. 29. | Готські ароматниці.



Іл. 30. | Гребінець вельбарської культури.



1



2

Ил. 31. | Гребінці вельбарської культури.



1



2

3

Іл. 32. ■ Намисто та лунниця зі скарбу.



1



а



б



в



г

Ил. 33. | Лунниця зі скарбу.



Ил. 34. | Прикраси зі скарбу.



Іл. 35. Дирхеми VIII–IX ст. зі скарбу (аверс): 1 – 794 р., 2 – 779 р., 3 – 784 р., 4 – 807 р., 5 – 769 р., 6 – 820 р., 7 – 826 р., 8 – 794 р., 9 – 761 р.
Фото 2017 року.



Іл. 36. | Арабські срібні монети з території України.



Іл. 37. | Арабські срібні та золоті монети з території України.



Ил. 38. Тези для зважування срібла,
коробка для терезів та срібні монети



Іл. 39. | Арабські срібні монети
з території України.

Візантійські скарби та монети



Іл. 40. Візантійські золоті монети з території України.



Гл. 41. Візантійські срібні монети з території України.

Давньоруські скарби та монети



Намистина № А-10682



Намистина № А-10684



Намистина № А-10686

Іл. 42. Намистини з Городищенського скарбу.
Матеріали Волинського краєзнавчого музею
(ВКМ).



Іл. 43. | *Городищенський скарб.
Виставка у Волинському краєзнавчому музеї.*



Іл. 44. | Браслети з Городищенського скарбу.
Фонди ВКМ.



1



2



3

Іл. 45. | Гривни з Городищенського скарбу.
Фонди ВКМ.



1



2

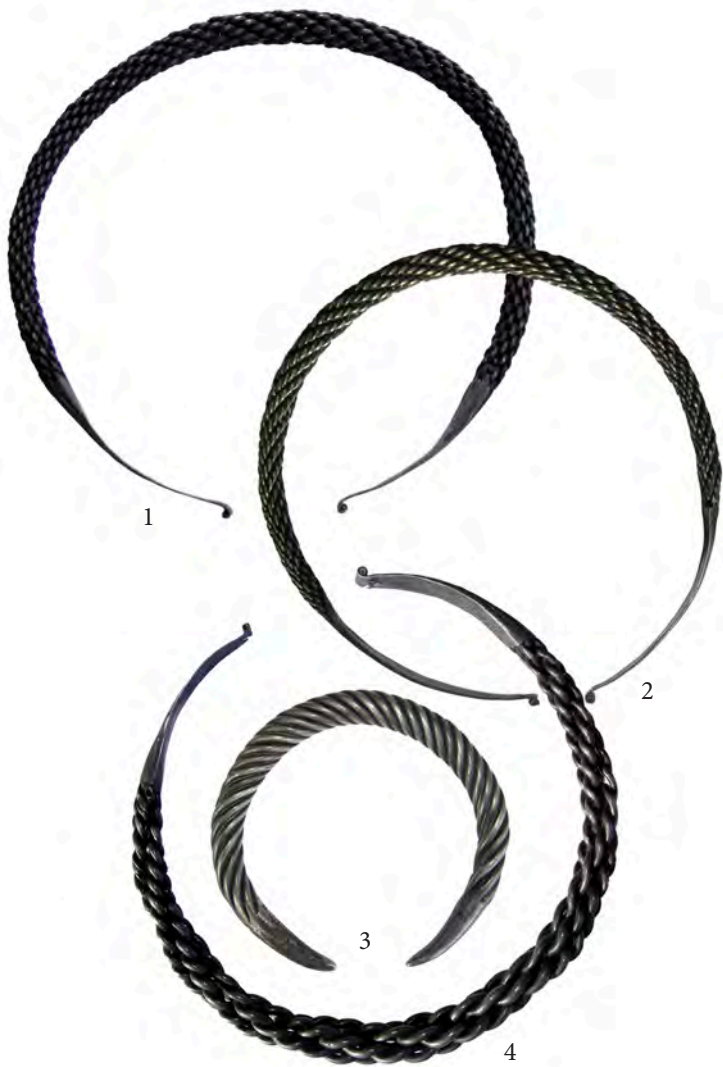


3



4

Іл. 46. | Прикраси з Городищенського скарбу.



Іл. 47. | Прикраси з Городищенського скарбу.



Іл. 48. Загальний вигляд скарбу з селища Цумань Ківерцівського району. Фото 2017 р.



Іл. 49. | Срібні гривні волинського типу з Цуманського скарбу.



Іл. 50. | Фрагменти замків із зооморфними закінченнями прикрас із Чорторийського (1, 3) та Цуманського (2) скарбів.



Іл. 51. | Скарб із Чорторийська.



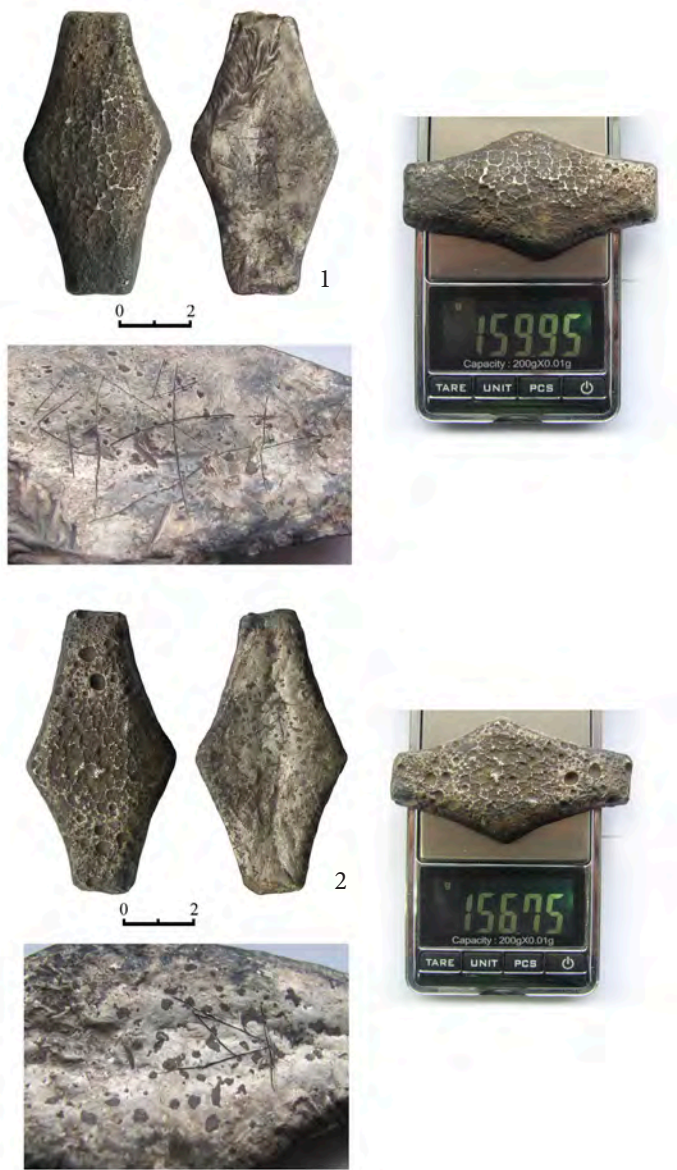
Іл. 52. | Гривна з Чорторийського скарбу.



Іл. 53. | Ланцюжок із Чорторийського скарбу.



Іл. 54. | Скарб із Ізяслава: 1 – гривня №1; 2 – гривня №2; 3 – гривня №3.



Іл. 55. | Скарб із Ізяслава: 1 – гривня №4; 2 – гривня №5.



Іл. 56. | Скарб із Ізяслава: 1 – гривня №6; 2 – гривня №7.



Іл. 57. | Скарб із Ізяслава: 1 – гривня №8; 2 – гривня №9.



Іл. 58. | Скарб із Ізяслава.



а



б

Ил. 59. | Середньовічні скарби.
| Інтернет-ресурс.



Іл. 60. Речі зі скарбу с. Вішчин Гомельської обл. Білорусь. Інтернет-ресурс.



Лл. 61. | Скарб прикрас другої пол. X – XI ст. із с. Торговиця Млинівського району. Рівненський обласний краєзнавчий музей. Фото В. Луца.



Іл. 62.

Скарб срібних прикрас другої пол. X ст.
із с. Борцівка Здолбунівського району
Рівненської обл.



Ил. 63.

Скарб срібних прикрас XI–XII ст.
із с. Дорогобуж Гоцанського району.
Рівненський обласний краєзнавчий музей.
Фото В. Луца.



Іл. 64. Сахнівський скарб, виявлений 1900 р.
Музей історичних коштовностей України.
Київ. Інтернет-ресурс.



Лл. 65. Кудрявський скарб. XII – перша пол. XIII ст.
Київська Русь. Київ, вул. Кудрявська, 10.
Интернет-ресурс.



Лл. 66. Київський скарб. Десятинна церква.
Интернет-ресурс.



Іл. 67. Ювелірні вироби з городища Княжа гора (літописний Родень). Інтернет-ресурс.



Іл. 68. Прикраси зі скарбу X–XII ст. с. Жорнів
Дубенського району Рівненської обл.
Фото Р. Чайки.



Іл. 69. Реконструкції давньоруського вбрання з прикрасами (за З. Васиною).



Іл. 70. Реконструкції давньоруського вбрання з прикрасами (за З. Васиною).

Працькі скарби та монети



Іл. 71. | Працькі гроші. Інтернет-ресурс.



1



2



3



4



5



6



7



8



9



10

Ил. 72. | Празькі гроші. Інтернет-ресурс.



Іл. 73. Скарб із Луцька: гривні та празькі гроші
(Інтернет-ресурс)

УДК 904(477.8):737.1

С 42

Скарби та рідкісні монети з теренів Північно-Західної України : монографія / Г. Гулько, О. Кричевський, Г. Охріменко, Н. Скляренко, С. Локайчук. – Луцьк : Вежа-Друк, 2019. – 292 с.

У монографії висвітлено історичні аспекти монетного обігу на теренах Волині та Полісся від часу кельтських впливів до XIV ст.

Видання призначене для науковців, краєзнавців, студентів.

© Гулько Г., 2019

© Кричевський О., 2019

© Охріменко Г., 2019

© Скляренко Н., 2019

© Локайчук С., 2019

Геннадій Гулько,
Олександр Кричевський,
Григорій Охріменко,
Наталія Скляренко,
Світлана Локайчук

СКАРБИ
ТА РІДКІСНІ МОНЕТИ
з теренів
Північно-Західної України

Монографія

Дизайн та верстка: Наталія Скляренко.
Редактор: Наталія Пушкар.

ЛУЦЬК – 2019

Арабські дирхеми IX–X ст. із с. Доросині





Скарб празьких грошів із с. Рованці

Монетно-речовий скарб
із с. Доросині
Волинської обл.

